

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2017/3.

103. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Koroncai András, Lajos Veronika
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

Csótó Mihály ötlete alapján Berger Viktor

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Biztonság és magánélet

Szerkesztette: Székely Iván

Bevezető	7
Székely Iván, Somody Bernadette és Szabó Máté Dániel	
Biztonság és magánélet	
Az alkumodell megkérdőjelezése és meghaladása	13
Szénay Márta	
SurPRISE – rendhagyó közvélemény-kutatás a biztonságról, a megfigyelésről és a magánszféráról	37
Ságvári Bence	
Diszkrimináció, átláthatóság és ellenőrizhetőség	
Bevezetés az algoritmusetikába	61
Charles D. Raab	
A magánszféra mint biztonsági érték	81

Udvariatlanság és genderidentitás

Tóth Loretta

Udvariatlanság, hatalom és genderidentitás	99
---	----

Weber földrajza

Ginelli Zoltán

A Nyugaton, és csakis a Nyugaton

A kapitalizmus szellemének földrajza	115
--	-----

Gyakorlati értékű tudás és kulturális antropológia

Carole E. Hill és Marietta L. Baba

Globális összefüggések és a praxisantropológia a 21. században	143
---	-----

Replikázás

Mehring-Tóth Szilvia

Replikázás a „Big Data és szociológia” kapcsán, avagy a módszertani paradigma és egy PhD-kutatás véletlen találkozása 159

Harcza István

A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába” 169

Abstracts 183

Biztonság és magánélet

Szerkesztette: Székely Iván

Biztonság és magánélet

Egy témakör két folyóiratban

A „biztonság” és a „magánélet” (*privacy*) olyan fogalmak, amelyeket kiterjedten használunk a köznyelvben, de egyúttal számos tudomány- és szakterület – köztük a filozófia, a szociológia, a jog, a közgazdaságtan, a kriminológia, és nem utolsósorban a megfigyeléstudomány (*Surveillance Studies*) – kiemelt kutatási tárgya. Közismert fogalmakról van tehát szó, amelyek jelentését az utca embere magától értetődőnek tartja, és amelyekről különböző nézőpontokból már eddig is könyvtárnyi tudományos és szakirodalmi publikáció született, de amelyeket többdimenziós voltak és komplexitásuk miatt mégis nehéz egzakt módon definiálni. Viszonyuk is ellentmondásos: van, aki a személyes magánszféráját és biztonságát mintegy iker-követelménynek tekinti, mások a biztonságot közösségi értéknek, a magánélet érvényesíthetőségét egyéni értéknek ítélik. A médiafogyasztó állampolgár pedig a „szekuritizáció” korában, és főleg az információs és kommunikációs technológiák által támogatott és inspiált megfigyelési eszközök és rendszerek közegében látszólag elkerülhetetlen alkuhelyzettel szembesül: amennyivel fontosabb számára az egyik érték, annnyival többről kell lemondania a másik érvényesítésében. Az alkuszemléletet erősíti az is, hogy aki az egyik fogalommal kapcsolatban valamely szakterületen jártas, a másikhoz nem, vagy csak felületesen ért, és szemléletében is azonosul a sugallt alku két fő elemének valamelyikével. A magyar nyelvű szakirodalomban eleve kevés tudományos igényű publikáció született a két fogalom bármelyikének vizsgálatára, viszonyuk, összefüggéseik sokoldalúságának elemzésével pedig adósak magyarul publikáló kutatóink, szerzőink.

Olvasóink már értesültek róla, hogy a Replika és az Információs Társadalom szerkesztősége a közelmúltban elhatározta: a jövőben együttműködik egymás folyóiratszámainak, cikkeinek népszerűsítésében és egyes, mindkét periodika szakterületébe tartozó témák közös gondozásában. Kölcsönös recenziókkal, tartalomjegyzékek közlésével már találkozhattak az olvasók, jelen számunkban pedig az első közös tematikus összeállítás tanulmányait olvashatják, amelyek a két folyóiratban egyszerre jelennek meg, nyomtatott és elektronikus formában egyaránt. A közös téma a biztonság és a magánélet (*privacy*) viszonyrendszere. Azok a tanulmányok, amelyek elsősorban társadalomelméleti vagy szociológiai szempont-

ból elemzik a kérdéskört vagy annak egy részterületét, a Replika hasábjain jelennek meg, az új információs technológiák alkalmazását és hatását involváló írások pedig az Információs Társadalom rovataiban.

Együttműködésünk egyúttal műfaji újdonságot is eredményez: tudomásunk szerint a magyar sajtótörténetben még nem fordult elő, hogy egy kétrészes tanulmány első része az egyik folyóiratban, második része pedig a vele egy időben publikált másik független folyóiratban jelenjen meg. Esetünkben a kétrészes, háromszerzős felvezető tanulmány első részét a Replika közli, második részét pedig az Információs Társadalom – aki tehát érdeklődik a tanulmány folytatása iránt (vagy kíváncsi az előzményére), lapozza fel a másik periodikát, vagy kattintson át a másik honlapra.

A Replika jelen számában Székely Iván, Somody Bernadette és Szabó Máté Dániel közös tanulmányuk első részében áttekintik a magánélet (*privacy*) és a biztonság fogalmak jelentés-tartalmát, értelmezési kereteit, csoportosítási és rendszerbe foglalási kísérleteit, majd amellett érvelnek, hogy mindkettő a kiterjesztett értelemben vett közjavak egyikének tekinthető. Ezután röviden ismertetik az alku-modell általános jellemzőit, kritikáit és konkrét vizsgálatának lehetséges kereteit egy nemzetközi kutatási projekt, a PRISMS eredményeire támaszkodva. Ezt követően felvázolják egy nemzetközi empirikus vizsgálat koncepcióját, majd ismertetik a megvalósult vizsgálat eredményeiből a biztonság-magánélet alku létét cáfoló következtetéseket, miszerint az emberek gondolkodásában a *privacy* és a biztonság alapvetően két egymástól független érték; a többségük pedig mind a kettőt egyaránt fontosnak tartja. Szénay Márta egy másik nemzetközi kutatási projekt, a SurPRISE tanulságait és eltérő módszertannal végzett empirikus vizsgálatának eredményeit ismerteti: a kutatók állampolgári konzultációk során gyűjtötték össze az emberek véleményét a megfigyelésen alapuló biztonságtechnológiai megoldásokról, és nemcsak kérdéseket tettek fel, hanem segítettek is az állampolgárokat, hogy válaszaik megfogalmazása előtt tájékozódjanak a felvetett témákban és különféle dilemmákat ismerjenek meg. Ságvári Bence írása az algoritmus-alapú, nagy adattömegek elemzésén és gépi tanuláson alapuló döntéshozatal biztonsági, politikai és üzleti alkalmazásainak bemutatásával az ilyen döntéshozatal diszkriminatív következményeire hívja fel a figyelmet. A magánéletet érintő automatizált döntések felerősíthetik a meglévő diszkriminációs folyamatokat, az "objektív" modellek igazságtalan társadalmi rendszerek kiépítését szolgálhatják, az algoritmusok átláthatóságának és auditálhatóságának biztosítása pedig komoly nehézségekbe ütközik. Charles Raab tanulmányában bemutatja és elemzi a feltételezett biztonság-magánélet alku ellen és mellett szóló érveket, és végkövetkeztetésként egyenesen azt állítja, hogy a magánélet maga is biztonsági érték.

A szerkesztők

Információs Társadalom

Biztonság és magánélet

Székely Iván – Somody Bernadette – Szabó Máté Dániel
Biztonság és magánélet: az alku-modell megkérdőjelezése
és meghaladása II. rész – Jogi és döntéstámogatási
megközelítések

Kiss Attila – Krasznay Csaba
A felhasználói viselkedéselemzés kiberbiztonsági előnyei
és adatvédelmi kihívásai

2017. XVII. évfolyam 1. szám

Beköszöntő 5

TANULMÁNYOK

Székely Iván – Somody Bernadette – Szabó Máté Dániel

Biztonság és magánélet: az alku-modell megkérdőjelezése és meghaladása, II. rész: Jogi és döntéstámogatási megközelítések 7

Ez a tanulmány a biztonság és a magánélet sokrétegű, sokszempontú viszonyát elemzi, közelebbről a közöttük fennálló feltételezett alku-helyzet érvényességét és meghaladási lehetőségeit. A tanulmány két nagy egységre tagolódik és két részben jelenik meg, két együttműködő tudományos folyóirat egy időben megjelenő, tematikusan összehangolt lapszámaiban. Az első rész a Replika 103. lapszámában olvasható, a második rész pedig az Információs Társadalom jelen számában, mindkét esetben nyomtatott és elektronikus formában egyaránt. A tanulmány II. része a magánélet kontra biztonság döntési szituációkra koncentrál. Az emberi jogi bíróságok által követett módszertan és érvelés részletes elemzése alapján a szerzők az alku-modell meghaladását segítő új javaslatokat dolgoztak ki olyan esetekre, ahol a személyes magánszféra korlátozását biztonsági célok indokolják. Végül a szerzők az arányossági teszt logikáját és módszertanát a döntéstámogatás területére transzponálják, és részletes kérdéssort és szigorú eljárást dolgoztak ki olyan helyzetek kezelésére, ahol a magánéletet potenciálisan sértő megfigyelő rendszerek bevezetéséről kell döntést hozni.

Kulcsszavak: biztonság, privacy, arányossági teszt, Emberi Jogok Európai Bírósága, megfigyelés, döntéstámogatás

Pásztor Emese

„Magánélet és bizonytalanság” – A jogi kontrollmechanizmusok szerepe a nemzetbiztonsági célú titkos információgyűjtés alapjogi kockázatainak mérséklésében 24

A terrorizmus Európa mind több országában olyan fenyegetés, amely a lakosságtól már a mindennapokban is kényszerű alkalmazkodást követel. A demokratikus intézmények védelme érdekében az államok különleges megfigyelési eszközöket vehetnek be, melyeknek a technikai lehetőségek egyre kevésbé szabnak korlátokat. A veszély forrása bárhol lehet, ezért kézenfekvő az állami logika, mely az ártatlanság vélelmét és a konkrét bűncselekményekhez kapcsolódó gyanút félretéve inkább minden polgárra kockázati tényezőként tekint, utat nyitva ezzel a tömeges megfigyelésnek. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a nemzetbiztonsági célú titkos információgyűjtés működését miként lehet hatékony külső jogi kontroll alá rendelni. A strasbourgi bíróság esetjoga által kirajzolt minimum a bírói hatalmi ág végső jogorvoslati szerepének biztosítása felé mutat. A tanulmány célja annak elemzése, hogy intézményi, hatásköri, illetve eljárási szempontból hogyan rajzolható fel az a rendszer, mely amellett, hogy megfelel a strasbourgi mércének és a magyar al-

kormányos hagyománynak, valóban alkalmas is a titkos megfigyelések hatékony külső jogi kontrolljának megvalósítására.

Kulcsszavak: magánélet, titkos információgyűjtés, megfigyelés, bírói függetlenség, külső kontroll

Szabó Endre Győző – Révész Balázs

Adataink biztonságban - adatainkban a biztonság?

45

A magánélet és a biztonság népszerű ellentépként tűnhet fel az adatvédelmi gondolkodásban. Leegyszerűsítve olvashatjuk sokszor, hogy ha bizonyos feltételek hiányoznak, aránytalanul nagy áldozatot hozhatunk a személyes magánszféra, a privacy oldalán a biztonság érdekében, és magánszféránk túlzott feláldozása a biztonság oltárán visszafordíthatatlan folyamathoz és orwelli világhoz vezet. Más, a biztonság szempontjait mindenek felettinek hirdető érvelésben viszont a személyes adatok védelmére való hivatkozást alkotmányjogi büvészkedésnek csúfolják és igyekeznek kisebbiteni a magánszféra-védelem egyébként méltányolandó értékeit. A magánélet és a személyes adatok védelmének pedig nagy a tétje, az adatok illetéktelenek részére való kiszolgáltatása, rosszhiszemű felhasználása egzisztenciákat, családokat tehet tönkre, boldogulási lehetőségeket húsíthat meg, ha a védelem alacsony szintre süllyed. Másrészt pedig az információszerzés, illetve előzetes adatgyűjtés a különböző bűnelkövetések, terrorcselekmények előkészületi cselekményei is egyben. Azzal, ha a személyes adataink, magánszféránk védelmében ésszerű lépéseket teszünk, élünk a jog és a technológia adta védelmi lehetőségekkel, adatainkat nemcsak az államtól és a piaci szereplőktől, de a bűnözőktől is elzárjuk, és ezzel mindannyiunk biztonságát szolgáljuk. Egy terület tehát biztosan létezik, ahol a biztonság és magánszféra mezsgyéje összeér: az adatbiztonságé és ezzel összefüggésben a tudatos, felelős felhasználói attitűdé, aminek azonban sokszor az emberi tényező a gátja. Jelen tanulmányban a magánszféra és biztonság kérdéskörének komplexitásáról szólnunk, és közös nevezőt keresünk az adatkezelések nézőpontjából, kitérve az új adatvédelmi rendelet (GDPR) magánszféránkat és biztonságunkat egyaránt szolgáló leendő jogintézményeinek bemutatására is.

Kulcsszavak: adatvédelem, biztonság, magánszféra, adatbiztonság, adatvédelmi incidens

Kiss Attila – Krasznay Csaba

A felhasználói viselkedéselemzés kiberbiztonsági előnyei és adatvédelmi kihívásai

55

Az elmúlt években a kiberbiztonság védelmi oldalán állók olyan lemaradásba kerültek a támadó oldallal szemben, amit soha korábban nem tapasztalhattunk. A távolság csökkentésére évről évre újabb megoldások kerülnek kidolgozásra, de jelenleg az egyik legkomolyabb „csodafegyvernek” a felhasználói viselkedéselemzést tartják. Felvetődik azonban a kérdés, hogy hogyan lehet a felhasználók magánszférájának, adatainak védelmét is biztosítani úgy, hogy a technológia teljes egészében a megfigyelésen alapul? Tanulmányunkban bemutatjuk a kiberbiztonság aktuális prob-

lémáit, az ezekre adott Big Data alapú lehetséges megoldásokat, valamint áttekintjük az adatvédelemmel kapcsolatos legfontosabb jelenlegi és az EU Általános Adatvédelmi Rendelete által 2018 májusától előírt jogi követelményeket.

Kulcsszavak: kiberbiztonság, adatvédelem, viselkedéselemzés, profilozás, Általános Adatvédelmi Rendelet

Gulyás Gábor György

Gépi tanulási módszerek alkalmazása deanonimizálásra 72

Számos olyan adathalmaz áll a rendelkezésünkre, amelyek jelentős üzleti és kutatási potenciált hordoznak. Azonban – gondoljunk például a hordozható eszközök által gyűjtött egészségügyi adatokra – a hasznosítás mellett kiemelkedő kockázati tényező a privátszféra sérülése, amelynek elkerülésére többek között anonimizálási algoritmusokat alkalmaznak. Jelen tanulmányban az anonimizálás „visszafordítási” szakosodott algoritmusokat, az úgynevezett deanonimizációs eljárásokat, illetve azoknak egy speciális és újnak tekinthető szegmensét tekintjük át, amelyeknél gépi tanulási eljárásokat alkalmaznak a robusztusság, illetve a hatékonyság növelése érdekében. A tanulmányban a privátszféra-sértő üzleti célú támadások és a biztonsági alkalmazások hasonlóságára is rámutatunk: ugyanaz az algoritmus hogyan tud biztonsági indokkal a privátszférával szemben dolgozni, kontextustól függően.

Kulcsszavak: anonimitás, deanonimizálás, gépi tanulás, privátszféra védelme

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Székelly Iván

CPDP – Computers, Privacy and Data Protection, tizedszer 87

English summaries of the papers 97

Székely Iván, Somody Bernadette és Szabó Máté Dániel

Biztonság és magánélet

Az alkumodell megkérdőjelezése és meghaladása

Ez a tanulmány a biztonság és a magánélet sokrétegű, sok szempontú viszonyát, közelebbről a közöttük feltételezett alkuhelyzet érvényességét és meghaladási lehetőségeit elemzi. A tanulmány két nagy egységre tagolódik, és két részben, két együttműködő tudományos folyóirat egy időben megjelenő, tematikusan összehangolt lapszámaiban kerül az olvasó elé.¹ Az első rész a *Replika* jelen lapszámában, a második pedig az *Információs Társadalom* kapcsolódó 2017/1 számában olvasható, mindkét esetben nyomtatott és elektronikus formában egyaránt.

I. RÉSZ – TÁRSADALOMELMÉLETI ÉS SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSEK

Tanulmányunk első részében először áttekintjük a vizsgálatunk fókuszában álló két fő fogalom jelentéstartalmát, érzékeltetjük komplexitásukat, majd bemutatjuk az alkumodell jellemzőit és kritikai megközelítéseit a biztonság/magánélet konfliktus vonatkozásában. Ezt követően ismertetjük a konfliktus vizsgálatának sok szempontú lehetőségeit egy átfogó európai kutatási projekt munkája alapján, majd részletesebben bemutatjuk egy jelentős nemzetközi empirikus vizsgálat koncepcióját és megvalósítását. A vizsgálat eredményeiből az alkumodell érvényességére vonatkozókat emeljük ki.

Fogalmak és relációk

Ahhoz, hogy megalapozott véleményt nyilváníthassunk az alkumodell érvényességéről, először tisztáznunk kell a modell két oldalán álló, egymással szembeállított fogalmak tartalmát, értelmezési lehetőségeit. Ezért először röviden áttekintjük a magánélet vagy privacy fogalmának jelentéstartalmát, értelmezési kereteit, csoportosítási és rendszerbe foglalási kísérleteit,

¹ A kétrészes tanulmány alapjául szolgáló multidiszciplináris kutatást a három szerző közösen végezte, a kutatás eredményeit rögzítő egyes tanulmányrészek megírásában szakmai kompetenciáinknak megfelelően működtek közre.

és ugyanezt tesszük a biztonság fogalmával. Ezt követően pedig megvizsgáljuk, hogy a privacy, illetve a biztonság tekinthető-e a kiterjesztett értelemben vett közjavak egyikének, mivel ez jelentősen befolyásolhatja az alkumodell legitimitását, érvényesíthetőségének kereteit.

Magánélet, privacy

A magánélet, pontosabban *privacy*² fogalmi meghatározása, határainak kijelölése, igényének megjelenítése, jogi garanciáinak kodifikálása és érvényesítése, a demokratikus alapértékek közötti helyének kijelölése a 19. század vége óta foglalkoztatja a nyugati alkotmányos jogálmok teoretikusait, jogalkotóit, jogalkalmazóit, az elmúlt fél évszázadban pedig civil aktivistáit és informatikusait, illetve – változó területi és időbeli intenzitással – polgárait is. Ha el is fogadjuk Solove (2006) állítását, miszerint a privacy fogalma túl komplex ahhoz, hogy egységes definíciót találjunk rá, vagy követjük Nissenbaum (2004) koncepcióját, miszerint a privacy a kontextustól függően mindig más arcát mutatja az egyén integritása szempontjából, érdemes röviden áttekintenünk a privacy különféle megközelítéseit, meghatározási, csoportosítási kísérleteit, melyek sora jól tükrözi a társadalmi viszonyok változását, a jogfejlődés irányait csakúgy, mint az új információs és kommunikációs technológiák (IKT) elterjedését.

A privacyvel foglalkozó monográfiák és átfogó tanulmányok kiindulási vagy legalábbis viszonyítási pontként hivatkoznak Warren és Brandeis (1890) híres cikkére: a *The Right to Privacy* – „minden idők legtöbbet hivatkozott és legtöbbet értelmezett jogelméleti tanulmánya” Turkington és Allen szerint (2002) – a modern magánszféra-diskurzus elindítója.³ Mai felfogásunk szerint a tanulmány – a szerzők konkrét magánéleti sérelmétől indítva – a magánszférának csak egy szűk szeletét, az egyedülélthez való jogot (*the right to be let alone*) – és azt is csak magánjogi viszonyok között – értelmezi.

A privacydiskurzus a kialakulása óta eltelt több mint egy évszázad alatt részévé és megtermékenyítőjévé vált a filozófia, a társadalomelmélet, a jogtudomány, a szociológia, az informatika vagy akár a gender- és nőmozgalmak különféle ágazatainak és irányzatainak, és aktualitása ma sem csökken. A hosszú távú diskurzus alatt létrejöttek a magánszféra társadalmi értékeit feltáró elemzések,⁴ a magán és köz viszonyában elfoglalt helyét vizsgáló tanulmányok,⁵ esszencialista elméletek és pluralista felfogások, erkölcsi kiindulópontból eredő megközelítések,⁶ a magánszféra lényegének meghatározására irányuló kísérletek⁷ és a magánszféra *megsértésének* eseteit rendszerbe foglaló kutatások,⁸ a privacy instrumentá-

2 A magyar 'magánélet' fogalomköre szűkebb a 'privacy'-énél, leginkább a személyes intimitások képzetét kelti, míg az angol 'privacy' kiterjed a személyes magánszféra egészére, a személyes autonómiára, a személyiség integritására, a személyes adatok feletti önrendelkezésre is. Stílusos okokból a privacy terminust helyenként a magánélet, személyes magánszféra kifejezésekkel váltjuk ki.

3 Mégis sokan hivatkoznak rá – akár másodforrásból is – anélkül, hogy olvasták volna az eredeti közleményt, különösen nem angol nyelvtérületen. Magyarországon 115 évet kellett várni a tanulmány publikálására: 2005-ben, az *Információs Társadalom* „Privacy” tematikus számában Simon Éva értő fordításában, a fordító értelmező tanulmányával együtt jelent meg magyar nyelven először (Simon 2005).

4 Az újabb irodalomból például Roessler és Mokrosinska (2015) vagy Steeves (2009).

5 Lásd például Etzioni (2015) tanulmánykötetét a digitális kor magánéleti kihívásairól vagy egy más megközelítésben az Incautious Porn elnevezésű (kutatásetikai szempontból némiképp ellentmondásos) antropológiai kísérletet, <http://incautious.org/>; <http://www.artisopensource.net/2013/03/17/incautious-porn-a-voyage-into-privacy/>.

6 Anita Allen érvelése és kategóriái is ilyen alapúaknak tekinthetők.

7 Ide sorolható például Moore (2010) törekvése és kontrollalapú megközelítése.

8 A legismertebbek közül például Prosser (1960) és Solove (2006) taxonómiája.

lis mivoltát hangsúlyozó elemzések,⁹ a privacy szabályozásának és politikájának rendszerét koncipiáló tanulmányok,¹⁰ és hasonlóképpen széles skálán helyezhetők el a magánszféra jogi koncepciójának elméletei is.

A jelen tanulmány keretei között – témánk fókuszára és tanulmányunk terjedelmére tekintettel – ezen elméletek ismertetésére, összevetésére kísérletet sem teszünk; célunk csupán az, hogy érzékeltessük a privacy fogalomkörének kiterjedését, s ezzel valamiféleképpen körülrjuk az általunk vizsgált alkumodell egyik alapelemét.

Az már a diskurzus korai szakaszában nyilvánvalóvá vált, hogy a privacy különböző „fajtái”, megjelenési formái új definíciókat és gyakorlati tapasztalatokon alapuló taxonómiát igényelnek, a többdimenziós megközelítések pedig absztrakt tipológiák kidolgozását tették szükségessé. Az Egyesült Államokban William L. Prosser 1960-ban publikálta a magánszféra megsértésének négy magánjogi esetét kifejtő tanulmányát (Prosser 1960),¹¹ amit Alan Westin elméletté tágított nagy hatású *Privacy and Freedom* című könyvében (Westin 1967). Westin a privacy négy állapotát azonosította: egyedüllét, intimitás, anonimitás, korlátozott részvétel, amelyek egyúttal az egyén társadalmi részvételének négy fokozatát is jelzik: az egyedüllét állapotában az egyén elzárkózik a külvilágtól; az intimitás állapotában őszinte, zárt kapcsolatot ápol egy vagy több más egyénnel (nemcsak az „intim” kapcsolatok értelmében); az anonimitás feltételezi az egyén nyilvános közegben való megjelenését, de anélkül, hogy azonosítható vagy megfigyelhető lenne; a korlátozott részvétel esetében pedig az egyén nyilvános közegben pszichológiai korlátokat állít a magánszférájába való nem kívánt behatolás elé (például annak dinamikus változó meghatározásával, hogy mit oszt meg másokkal önmagáról, illetve milyen információkat tart vissza).¹² Kevésbé ismert ebből a korszakból Clinton Rossiter (1958) meghatározása, amely igen előremutató módon az autonómiát hangsúlyozza központi elemként.¹³

A Younger Report (1972) – a legismertebb jelentés a korai átfogó elemzések sorában, amelyekben kormányzatok által felkért tudóscsoportok próbáltak meg választ adni arra a kérdésre, hogy a számítógépes adatfeldolgozás hogyan befolyásolja a személyes magánszférát, vagy egyszerűbben: ártalmas-e a számítógép a magánéletre – összegyűjtötte az addig létező privacydefiníciókat, noha mellékletében¹⁴ csak a felsorolás szintjén közölte ezeket. A korai meghatározási kísérletek sorában megfigyelhető egy történeti folyamat, amelyben (a) sűrűsödik az információk elemek említése és súlya, és (b) a negatív és passzív megfogalmazást pozitív és aktív megfogalmazás váltja fel (Székely 1995 és másutt).¹⁵

9 Lásd Roger Clarke később hivatkozott legújabb, kritikai szemléletű írását (Clarke 2017), amely ugyan nem a privacy, hanem inkább saját megközelítése alapvető instrumentalitását emeli ki.

10 Lásd Bennett és Raab (2006) munkáját.

11 1. behatolás a felperes visszavonultságába, egyedüllétébe vagy magánügyeibe; 2. a felperesről szóló kellemtelen tények nyilvánosságra hozatala; 3. olyan nyilvánosság, amely a felperest a közvélemény előtt hamis színben tünteti fel; 4. a felperes nevének vagy kinevezetének felhasználása az alperes javára.

12 E négy állapotot foglalja rendszerbe Westin első definíciója, amely szerint „az egyén társadalmi részvétele szempontjából a privacy egy személy fizikai és pszichológiai eszközök általi önkéntes és időleges visszahúzódsát jelenti a szélesebb társadalomból az egyedüllét vagy a kis csoport intimitásának állapotába, vagy nagyobb csoportok közegében az anonimitás vagy a korlátozott részvétel feltételei közé” (Westin 1967).

13 „A privacy a függetlenség egy sajátos fajtája, amely az autonómia biztosításának kísérleteként értelmezhető legalább néhány személyes és lelki vonatkozásban, ha ez a modern társadalom nyomásával szemben szükséges” (Rossiter 1958).

14 Appendix K: Definitions of Privacy.

15 A két trend jellemző elemei Westin másik definíciójában válnak egyértelművé: „A privacy az egyének, csoportok és intézmények azon igénye, hogy maguk dönthessék el, hogy a róluk szóló információk mikor, hogyan és milyen mértékben jussanak mások tudomására” (Westin 1967).

A személyes magánszféra koncepciójának jelentős megújítása Roger Clarke nevéhez fűződik, aki szerint „a legtágabb értelmezésben a privacy az egyén integritásáról szól. Ezért magába foglalja az egyén társadalmi szükségleteinek összességét” (Clarke 2006). Clarke a privacy négy kategóriáját határozta meg – ezek rendszerét nem nevezte taxonómiának vagy tipológiának, inkább a személyes magánszféra dimenzióinak tekintette: (1) a személy magánszférája, másképpen testi privacy, (2) a személyes viselkedés magánszférája, (3) a személyes kommunikáció magánszférája és (4) a személyes adatok magánszférája. E négy kategóriát 2013-ban kiegészítette egy ötödikkel, a személyes tapasztalatok magánszférájával, azt értve ezen, hogy a számítógépek, okostelefonok és egyéb eszközök közvetítésével szerzett tapasztalatok önmagukban is alkalmasak a személyes magánszféra nem kívánt befolyásolására.

Egy jogászörökben bőségesen idézett és hivatkozott osztályozási rendszer Daniel J. Solove (2006) nevéhez fűződik, aki a fogalom megfoghatatlanságával szemben a személyes magánszféra *megsértéséhez* vezető aktusok rendszerbe foglalását kínálja a jog számára. Solove négy aktuscsoportja az információgyűjtés (megfigyelés, vallatás), az információfeldolgozás (aggregálás, azonosítás, a biztonság hiánya, másodlagos felhasználás, kirekesztés), az információterjesztés (a bizalmasság megsértése, felfedés, sértő kitettség, megnövelt elérhetőség, kisajátítás, torzítás) és az invázió (behatolás, döntési interferencia).

Anita Allen a személyes magánszféra különféle kategóriáit azonosítja, amelyek nem alkotnak koherens rendszert, inkább a privacy dimenzióinak tekinthetők: fizikai vagy térbeli magánszféra, információs magánszféra, döntési magánszféra, reputációs magánszféra, valamint a „valahová tartozás” magánszférája. Megjegyzendő, hogy Allen a magánszféra legitim megsértéseinek eseteit is taglalja, amelyek a közjó érdekében szükségesek (Allen 2011).

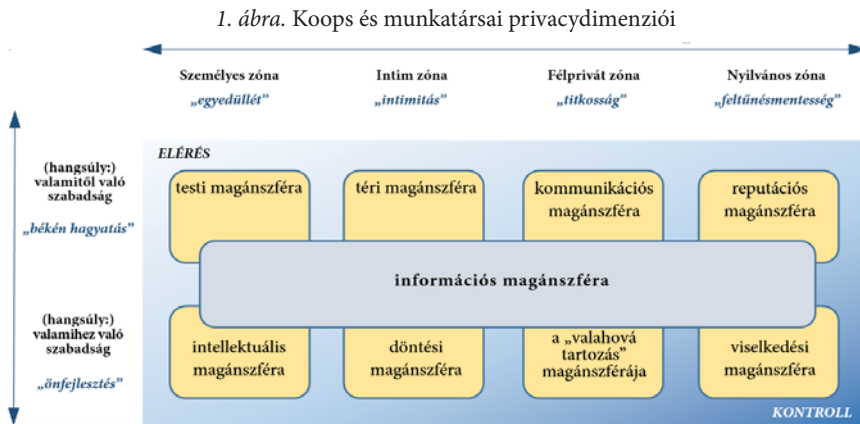
Finn, Wright és Friedewald (2013) európai felfogáson alapuló rendszere a privacy hét típusát azonosítja: a személy magánszférája, a viselkedés és cselekvés magánszférája, a kommunikáció magánszférája, a személyes adatok és a kinézet magánszférája, a gondolatok és érzések magánszférája, a lokációs és téri magánszféra, valamint a „valahová tartozás” magánszférája. Ezzel voltaképpen Clarke privacydimenzióit egészítik ki két további elemmel (gondolatok és érzések, illetve a „valahová tartozás”), amelyek már más koncepciókban is szerepeltek.¹⁶ Kritikusai szerint (Koops et al. 2016) e rendszer nem koherens, inkább egy egyszerű listának tekinthető, amelynek elemei olykor a privacy védendő dimenzióit, máskor a magánszférához való jog elemeit, megint máskor az új technológiák e dimenziókra gyakorolt hatását azonosítják.

A legátfogóbb, egyben a privacy multidimenzionalitását demonstráló rendszert Koops és munkatársai (2016) állították fel. Rendszerüket egy kétdimenziós keretben ábrázolták,¹⁷ amelyben a személyes magánszféra nyolc alaptípusát helyezték el: testi magánszféra, téri magánszféra, kommunikációs magánszféra, reputációs magánszféra, intellektuális magánszféra, döntési magánszféra, a „valahová tartozás” magánszférája, viselkedési magánszféra. E nyolc típust egy kilencedik, az információs magánszféra fedi át, anélkül azonban, hogy ütközne a többi típussal. A rendszer egyik tengelyén a típusok a „valamitől való” szabadságtól a „valamihez való” szabadságig terjedő skálán helyezkednek el, a másik tengelyen pedig a magán és a köz zónái (személyes, intim, félprivát és nyilvános zóna) szerint vannak elhe-

¹⁶ E tipológia kidolgozására az Európai Unió által támogatott PRISMS (Privacy and Security Mirrors) kutatási projekt keretében került sor, amelyben e tanulmány szerzői is közreműködtek.

¹⁷ Ha a megjelenítés három vagy több dimenziót tett volna lehetővé, a rendszer bizonyára kilépett volna a nyomtatás által meghatározott kétdimenziós keretből.

lyezze az egyes típusok. Emellett – az ábrázolt rendszerben átlós irányban – a hozzáférés és a kontroll dimenzióinak skálája található.¹⁸ Komplexitása miatt magyar fordításban közöljük összefoglaló ábrájukat.

(Koops et al. 2016)

Koops és munkatársai rendszerében jól látható az információs magánszféra, az *information privacy* kiemelt szerepe, amely nemcsak egy a sok típus közül. Egyfelől a legtöbb privacydimenzióknak van valamilyen információs aspektusa, másfelől pedig az információs és kommunikációs technológiák terjedése, a mindent átható „adatosítás” (*datafication*) korában a személyes magánszféra védelme, és főleg megsértése, egyre inkább információs eszközökkel történik. Értelemszerűen az *information privacy* részhalmaza a *privacy* nek, mint ahogy a személyes adatok védelméhez való jog (vagy fejlettebb formájában az információs önrendelkezés joga) is részhalmaza a *privacy* jogának. A biztonság kontra magánélet viszony elemzésében kiemelt szerepe lesz a személyes magánszféra információs vetületének.

Magánélet mint közjó

Általánosan elterjedt vélekedés szerint a személyes magánszféra igényének és jogi garanciáinak érvényesítése az egyén érdekét szolgálja, szemben a közösség, a társadalom érdekeivel, amelyek a személyes magánszféra korlátozását feltételezik. E szerint a vélekedés szerint, ha valakinek házkutatást végeznek a lakásában, lehallgatják a kommunikációját, avagy biztonsági kamerával figyelik mozgását, ez az egyén érdekeit korlátozhatja, de alapvetően a „közérdeket” szolgálja, például javítja a bűnmegelőzés és bűnüldözés hatékonyságát. Még az információs jogok körében is tapasztalható a személyes adatok védelméhez (vagy az információs önren-

18 A *privacy* és az adatvédelem aktuális kérdéseinek legnagyobb évenkénti konferenciája, a CPDP (Computers, Privacy and Data Protection, www.cpdpcconferences.org) 2017-ben önálló panelbeszélgetést szervezett a *privacy* tipológiákról. Ezen Roger Clarke előadásában egyebek között kritizálta Koops és szerzőtársai megközelítését, mert az szerinte jogi szemléletű, és implicite feltételezi, hogy létezik alkotmányos magánszféra-védelem. Figyelemre méltó eleme az előadásnak a többségi véleménnyel szembehegyezkedők, valamint a veszélyben lévő magánéletvédelmi szükségleteinek elemzése (Clarke 2017). Clarke előadása és a panelbeszélgetés egészé felvételről megtekinthető a <https://www.youtube.com/watch?v=XvdZ-9eD0tQ> címen.

delkezéshez) való jog eltérő megítélése a testvérjog, a közérdekű adatok megismeréséhez és terjesztéséhez való jog (az információs szabadság) megítéléséhez képest: amíg az információs szabadság esetében senki nem kérdőjelezi meg annak társadalmi értékét, a demokratikus jogállamok működésében betöltött szerepét, addig az adatvédelemnek sokan a „közjóval” ellenértékes funkciót tulajdonítanak, és előszeretettel hangsúlyozzák a két jog ütközésének eseteit.¹⁹

Az elmúlt két évtizedben számos szerző kritizálta ezt a megközelítést – például Patricia Regan (1995), aki a két érték szembeállítását eleve leegyszerűsítettnek tartotta –, de érveik fragmentáltan jelentek meg a tudományos szakirodalomban. Charles D. Raab (2012) vállalkozott arra, hogy számbavegye ezeket a kritikus nézeteket és rendszerszerűen érveljen amellett, hogy a privacy érvényesülése a nyugati típusú társadalmi berendezkedés helyes működésének egyik alapvető feltétele. Az e nézetet valamilyen szinten elfogadó szerzők – például Etzioni (1999) – egyik csoportja a magánszféra értékeit nem tartja azonos rangúnak a közösségi értékekkel, és komunitárius alapállásból kiindulva azt állítja, hogy a közjó forrása a közösség, ezért az egyéni jogokat gondosan egyensúlyba kell hozni a társadalmi felelősséggel, a szabadságot a „közjóval”, vagyis az egyéni jogok és a mögöttes értékek nem tartoznak a közjó körébe, noha létük és „kiegyensúlyozásuk” a helyes társadalmi működés eleme.²⁰ A szerzők másik csoportja a demokratikus intézmények, tágabb értelemben a politikai közösség működésének zálogát látja a személyes magánszféra érvényesülésében: azt, hogy a szabad véleménynyilvánítás, az érdekképviseleti szerveződésekben való nyílt részvétel, a jogállami kereteken belül történő szervezett tiltakozás csak akkor tükrözheti a polgárok valós akarátát, ha nem kell attól tartaniuk, hogy nézeteik vagy aktív részvételük miatt retorzió éri őket.²¹ E felfogás szerint tehát a személyes magánszféra léte közügy, a privacy a közjó alkotórésze.

A harmadik csoport felfogása pedig kilép az egyén és a közösség dichotómiájából: a személyes magánszférát a társadalom szövetének integráns részeként tekintik, a társas kapcsolatok kiépítésének eszközeként, a kapcsolatok dinamikusan változó hálózatának alkotóelemeként. Schoeman (1992) a magánéletet egyenesen a társas szabadsággal azonosítja, Regan (1995) és mások a privacy közösségi értékeit hangsúlyozzák az atomizált, csakis saját érdekeit követő polgár képével szembeállítva. Fairfield és Engel (2015) kritizálják a neoklaszikus közgazdasági elméletek versengő egyéni érdekérvényesítésének és az ebből következő megjósolt közösségi kudarcnak a személyes magánszférra vetítését: érvelésük szerint a privacy olyan társadalmi konstrukció, amelyben a magánéletüket érvényesítő egyének nem elszigetelt aktorok, hanem többszörösen egymásba ágyazott kapcsolati hálózatok szereplői. Elemzésük végkövetkeztetése az, hogy a magánélet a közjó része, a közjavak egyike.

19 Valójában mindkét jog az egyén érdekét szolgálja az információs túlhatalommal szemben, ugyanakkor pedig mindkét igény érvényesíthetősége a nyugati demokratikus társadalmak működésének alapfeltétele. A kettő együtt a személyes szintű *információs autonómia* lényegét alkotja: az egyén maga határozhatja meg, hogy a vele kapcsolatos információk mikor, hogyan és milyen mértékben jussanak mások tudomására, és azt is, hogy a közszféra információi közül mit akar megismerni, egyúttal ne legyen kényszeríthető a számára nemkívánatos információk (például propaganda, marketing) befogadására (Szekely 2005).

20 A „kiegyensúlyozás” kritikáját lásd Raab (1999) tanulmányában, amelyben a kiegyensúlyozásra hivatkozást afféle mantrának tartja, aminek a kimenetele mindig attól függ, hogy ki végzi a kiegyensúlyozást, legtöbbször pedig csak arra szolgál, hogy a magánszféra értékeit más értékekre és érdekekre hivatkozva háttérbe szorítsa.

21 Ezt fejezi ki a német szövetségi alkotmánybíróság nevezetes 1983-as ítélete is, amely kifejti, hogy az a polgár, aki nem tudja, hogy kommunikációs partnerei milyen információk birtokában vannak óróra, korlátozva van döntési szabadságában, ezért az információs önrendelkezés a demokratikus társadalmi működés biztosítója.

Az általánosságban vett „közjó” (*public good*, vagyis hogy mi szolgálja a közösség, a társadalom közös érdekét) vagy az azt alkotó „közjavak” (*public goods*) meghatározása számos nehézségbe ütközik. A közjavak eredeti, közgazdasági fogantatású fogalma olyan javakat tekint közjavaknak, amelyek egymással nem állnak versengő viszonyban, és használatukból senki sem zárható ki, mint például a közvilágítás vagy a nemzetbiztonság. Ha azonban kiterjesztjük a fogalom értelmét olyan társadalmi, politikai, kulturális javakra, amelyek megléte és érvényesülése szükséges egy szabad, demokratikus társadalom működéséhez, a társadalomelmélet által is használható fogalomhoz jutunk. E kiterjesztett értelemben vett közjavak közé sorolhatjuk a személyes magánszférát, a *privacy*-t is, hiszen annak megléte és érvényesülése nélkül bajosan lenne elképzelhető egy nyugati típusú társadalom működése.

E kiterjesztett értelemben vett közjavak különböző mértékben érvényesülnek az eltérő társadalmi, politikai hagyományokkal rendelkező közösségekben, vannak azonban olyan közjavak, amelyek léte nélkül nem képzelhető el egy szabad, demokratikus, nyugati típusú társadalom – más szóval, amelyek az ilyen társadalmak elengedhetetlenül szükséges alkotóelemei – ezeket alkotó közjavaknak (*constitutive public goods*) tekintjük. Vajon a *privacy* is az alkotó közjavak közé tartozik?²² A szerzők (és számos teoretikus) felfogása szerint igen; a kérdés azonban abból a szempontból is fontossá válik, hogy a személyes magánszféra korlátozása a biztonságra hivatkozva – a feltételezett alkumodell logikája alapján – nem vezet-e paradox módon éppen a megvédeni kívánt társadalom lényegi értékeinek erodálásához.²³

A *privacy* nemcsak alapvető érték, alapvető igény, hanem a második világháború óta alapvető jog is az alkotmányos demokráciákban. A jogi garanciák ma már a nemzetközi és nemzeti jog teljes vertikumában megtalálhatók: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (UDHR), az Emberi Jogok Európai Egyezménye (ECHR), az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata (ECtHR), az Európai Unió irányelvei és a hamarosan kötelezően alkalmazandó adatvédelmi rendelete (GDPR) általánosságban és részleteiben is tartalmazzák ezeket a garanciákat, csakúgy, mint a nemzeti adatvédelmi törvények és a szektorális, területspecifikus jogszabályok.

Itt csak jelzésszerűen említjük, hogy a *privacy* gyakorlati érvényesíthetőségének története e látványos jogfejlődési folyamat ellenére inkább „omlások” sorozatának tekinthető, amelyben meghatározó szerepet játszott és játszik a mindenkori korszerű technológia (Székely 2005 és másutt). Az első omlás kulcsmozzanata az *információszerzés* technológiájának forradalmi változása volt (telefonía, „poloskák”), a másodiké az *információfeldolgozás* (számítógépes nyilvántartás és elemzés), a harmadiké pedig az *információszerzés* és -feldolgozás szétválásztathatalan összeolvadása (online világ).²⁴ A jelenkori omlások vagy inkább folyamatos erózió egyik alapvető indoka éppen a biztonság növelése, vagy legalábbis az arra való hivatkozással működtetett megfigyelő és adatelemző rendszerek működése.

22 Az alkotó közjavak meghatározási kísérleteiről lásd bővebben Jones, Raab és Székely (2017) elemzését.

23 Ez állítják a *Replika* „Reziliencia” tematikus számában magyarul is megjelent tanulmányukban Raab, Jones és Székely (2015).

24 Megfontolandó, hogy az „omlások” (és a hozzájuk való egyéni és társadalmi alkalmazkodás) történeti sorában nem képvisel-e új szakaszt a prediktív adatelemzés elterjedése, vagyis az, hogy az elemzők nemcsak utólagos konzekvenciákat vonnak le az emberek viselkedéséről, hanem megjósolják és befolyásolják jövőbeli viselkedésüket. Ennek a lehetőségnek ugyancsak kiemelt jelentősége van a biztonság és magánélet viszonyában: egy jövőbeli bűncselekmény megjósolt elkövetőjét még azelőtt őrizetbe lehet venni, *ad absurdum* megbüntetni, mielőtt az a feltételezett cselekményt elkövetné. Ez a lehetőség (és gyakorlat) alapjaiban forgatja fel a nyugati liberális társadalmak és alkotmányos jogállamok egyik alapvető, az ártatlanság vélelmét.

A biztonság hasonlóképpen komplex jelentéstartalmú, kontextusfüggő, történetileg változó értelmezésű fogalom, mint a *privacy*. Az angol nyelvű értelmező szótárak 'security' szócikkét áttekintve látható, hogy a 20. század eleje óta változatlanul három nagyobb jelentéscsoport vagy megközelítés különíthető el bennük: egy „pozitív” koncepció, amely a biztonságérzet, önbizalom, a jövőbeli lehetőségek köre épül; egy „negatív” koncepció, amely a kárt okozó behatások, veszélyek és kockázatok elleni védelem vagy védett állapot formáit foglalja magában; és végül egy szűkebb jelentéskörrel a vagyoni biztosítékok, mint például az értékpapírok vagy a tulajdonlást igazoló iratok. Bonyolítja a meghatározási kísérleteket, hogy az angol nyelv több, egymással rokon szóval írja le a biztonság különféle fajtáit: *security*, *safety*, *certainty*, amely fogalmakat a német például ugyanazzal a szóval (*Sicherheit*) jelöli.²⁵

A mai tudományos diskurzusokban – csakúgy, mint a jogi elemzésekben és a politikai kommunikációban – a biztonság mint közösségi érték gyakran az egyéni és csoportszintű szabadság legitim korlátozójaként szerepel. Ha azonban követjük Zedner (2009) tanulságos történeti elemzését, látni fogjuk, hogy a politikai filozófia klasszikusai a 17. század végétől egészen a 19. század elejéig a biztonságot és a szabadságot egymással szoros kapcsolatban álló fogalmaknak tekintették, sőt bizonyos értelemben a biztonság a szabadság előfeltétele volt számukra: ez volt a garanciája az egyének és csoportok szabad érdekérvényesítésének, a magántulajdon birtoklásának, a piacgazdaság kialakulásának, illetve annak, hogy az állam minél kevésbé avatkozzon bele az egyének életviszonyaiba.²⁶ E felfogás tükröződött annak az angolszász gyakorlatnak a kialakulásában, amely a jog, a közrend és a közösségi normák megsértését inkább utólag törekedett szankcionálni, mint megelőzni.

A kontinentális Európában ettől jelentősen eltérő gyakorlat és azt igazoló ideológia fejlődött ki a megvalósítását célzó intézményrendszerrel együtt. Itt a társadalmi és politikai stabilitás fenntartását a jog, a közrend, az ennek érvényt szerző központi intézményrendszer és a rendfenntartó erők voltak hivatva biztosítani. A rendre potenciális veszélyt jelentő egyéneket és csoportokat pedig fogvatartó, büntető, átnevelő, munkára kényszerítő intézmények vagy eljárások vették kezelésbe, amelyek sajátosságait és működési mechanizmusait Foucault műveiből részletesen ismerjük. A magánélet szabadsága, vagyis a *privacy* és a biztonság közötti „kapocs” ebben a rendszerben a központi megfigyelés (*surveillance*), a Big Brother típusú államhatalom kiépítése, az emberek folyamatos ellenőrzés alatt tartása, aminek ismert metaforája Bentham (Foucault által újraértelmezett) panoptikonja. Az iparosodással és az üzleti monopóliumok kiépülésével azonban az ellenőrző-szankcionáló megfigyelés gyakorlata a magánszektorban is elterjedt.²⁷

A felügyelőállam preventív (bár a valóságban sokszor csak reaktív) intézkedésekkel próbálta fenntartani a rendet, mára viszont a modern információs technológia lehetővé tette a

25 A magyar nyelv is ugyanazzal a szóval vagy származékaival jelöli a védett állapotot, a morális meggyőződést, az erős kötél biztonságát, vagy azt, hogy „biztos, ami biztos”.

26 Thomas Hobbes még egy központi hatalom elfogadását tartotta a biztonság feltételének, Locke-nál már a szabadság garantálása volt a biztonság alapvető funkciója. Jeremy Bentham a 19. század közepén nem tartotta a szabadságot önálló, alapvető értéknek, számára a biztonság a kiszámíthatóságot, a várakozások beteljesülésének bizonyosságát jelentette, s így közvetetten a szabad, megalapozott cselekvés előfeltételét is.

27 Ennek példája a 20. század első felében a Ford autógyárban alkalmazott magán-detektívek tevékenysége, akiknek feladatuk volt, hogy jelentsék a munkások renitens viselkedését vagy akár csak ilyen véleményét.

mindenütt jelenlévő megfigyelés megvalósítását, a *surveillance society* kialakulását, és ezen belül a prediktív adatelemzés módszerének alkalmazását, amellyel előre megjósolható az emberek viselkedése. A társadalmi és politikai rendszer biztonságát itt az lenne hivatott garantálni, hogy a fennálló rendre veszélyes cselekedeteket a jövőben esetlegesen elkövető embereket előzetesen szankcionálják, például fogva tartásuk. Az „új büntetéstán” (*new penology*) és az „aktuárius társadalom” (*actuarial society*) elméletei e lehetőségek alkalmazásának következményeit taglalják.²⁸

A 20. század elejére a fejlett kapitalista államokban megjelent a társadalmi biztonság²⁹ igénye és fogalma is, részben abból a felismerésből, hogy az ellenőrző-szankcionáló hatalom nem képes megoldani az olyan társadalmi problémákat, mint a szegénység, a munkanélküliség, az iskolázatlanság, és ezek bővítetten újratermelik a kialakult társadalmi rendre veszélyes cselekedeteket; részben pedig abból, hogy a kapitalista jóléti állam víziója csak stabil, kiszámítható életkörülmények között élő népességgel valósítható meg. Ez a modell még inkább megerősítette az állam szerepét a lakosság biztonságának megteremtésében és fenntartásában. A kiépülő intézményrendszer – a „jó szándékú” kormányzati megfigyelés és adatelemzés eredményeivel támogatva – a társadalmi biztonság súlypontját az azonnali fenyegetések elleni védelemtől egyre inkább az absztrakt jövőbeli veszélyek elleni védelem, vagyis a tervezhető jövő irányába tolta el – ennek közismert intézménye a társadalombiztosítás.

A nemzetállamok politikai rendszereinek biztonságát és területi integritását fenyegető veszélyek egyre inkább nemzetközi tényezőkből erednek, s az ezek elleni politikák és intézkedések súlyának növekedése az önálló nemzetbiztonság-fogalom kialakulásához vezetett. Ez a fejlemény a hidegháború időszakára esett; a 20. század elején és a két háború közötti időszakban a szótárak még nem ismerték ezt a fogalmat. A néhány, szélesebb körben elfogadott meghatározás egyetért abban, hogy a nemzetbiztonság egy ország és lakossága állam általi, gazdasági, politikai, diplomáciai és katonai eszközökkel történő védelmét jelenti a külső (és részben belső) fenyegetések ellen. A hidegháború időszakában vált önálló diszciplínává a biztonságtudomány (*security studies*), amely ezeknek az eszközöknek a stratégiai egységbe foglalását, alkalmazási módjainak kidolgozását, az újabb fenyegetések azonosítását és az új technológiai eszközök felhasználási lehetőségeit vizsgálja.

Amíg tehát a társadalmi biztonság a javak igazságosabb elosztására törekszik, a nemzetbiztonság egy földrajzi és politikai egység integritásának és kialakult rendszerének fenntartására irányul, amit határőrizettel, az úti okmányok fokozott ellenőrzésével, katonai, titkoszolgálati módszerek alkalmazásával és egyéb eszközökkel próbál megvalósítani. A második világháború utáni kétpólusú világrendben ugyanakkor már nemcsak az egyes államok vagy földrajzi egységek társadalmi és politikai rendjének megőrzése vált a nemzetbiztonság feladatává, hanem „a kialakult világrend” megőrzése is, amelynek fenntartása, jellemzően elrettentő erő demonstrálásával, nemzetközi politikai és katonai szövetségek feladatává vált.

Ma a társadalmi és politikai rendszerek biztonságát fenyegető veszélyek egyre globálisabb természetűek – lásd kiemelten a terrorizmus veszélyét, de idesorolható a globális klímaváltozás vagy a vallási és etnikai konfliktusok eskalálódása is –, ezért a biztonságtudomány is (a biztonságpolitikával és a biztonságtechnika gyakorlatával együtt) egyre globálisabb

²⁸ Bővebben lásd erről a kérdéskörrel a *Replika* 89. számának tematikus összeállítását.

²⁹ *Societal security* – nem tévesztendő össze a *social security* (társadalombiztosítás) fogalommal, bár a kettő összefügg, mint alább röviden kifejtjük.

fogalmakban gondolkodik. Ebbe a vonulatba illeszkedik a biztonságtudomány új paradigmája, a humán biztonság is, amely felismerve azt, hogy a regionális és globális konfliktusok megoldatlan társadalmi problémákból erednek, a népesség és tagjai biztonságát helyezi középpontba. A humán biztonság mint koncepció karrierje az 1990-es évek közepétől indul, amikor az ENSZ fejlesztési szervezete (UNDP) deklarálta programját és bemutatta elemzéseit (UNDP 1994), melyek szerint sokkal nagyobb veszélyt jelent a regionális vagy globális biztonságra a szegénység, jogfosztottság, kilátástalanság és az ebből eredő elégedetlenség és elkeseredettség – ami zendülésekhez, helyi háborúkhöz, migrációhoz és végső soron terrorizmushoz vezethet –, mint az egyes országok területi integritását fenyegető katonai erők. A humán biztonság modelljében már nem az állam a központi biztonságsgszolgáltató, hanem a helyi közösségek, amelyek öngazgatásának, önfejlesztésének feltételeit részben a nemzeti kormányoknak, részben a nemzetközi szervezeteknek kell biztosítaniuk.

E rövid áttekintésből is látható, hogy a felgyorsult társadalmi változások és a globalizáció korában a biztonság egységes fogalma már nem volt képes lefedni mindazt, amit különféle kontextusokban jelölnie kellett. Egyfelől megindult a fogalom elméleti diverzifikálódása: megjelent a már említett humán biztonság és társadalmi biztonság mellett az élelmiszer-biztonság, infrastrukturális biztonság stb. mint önálló kutatási és egyben gyakorlati alkalmazási terület,³⁰ másfelől a politikai kommunikációban elterjedt a biztonságtudományok által is (többnyire közvetlen kormányzati és ipari érdekek hatására) hangsúlyozott „általános” biztonság, amely a gyakorlatban inkább arra szolgál, hogy legitimálja a tömegkommunikációban az éppen aktuális kormányzati vagy katonai, titkosszolgálati, esetleg üzleti érdekeket.

A szaporodó biztonság-részterületek rendszerbe foglalási kísérleteként létrejöttek a különféle biztonságfelosztások és tipológiák. Az angol nyelvű Wikipédia-szócikk biztonság-
ipari és -szakértői fogantatású szövege pusztán felsorolja a leggyakoribb biztonság-részterületeket, amelyeket az alábbi csoportokba sorol: informatikai biztonság (hálózatbiztonság, végpontbiztonság stb.), fizikai biztonság (iskolabiztonság, bevásárlóközpont-biztonság stb.), politikai biztonság (nemzetközi biztonság, humán biztonság stb.) és pénzügyi biztonság (gazdasági biztonság stb.).³¹ Hasonló felsorolások és csoportosítások találhatóak a különféle nemzetvédelmi és belbiztonsági oktatási anyagokban is, amelyek igyekeznek lépést tartani a szaporodó szakterületek megjelenésével. Lagazio (2012) a biztonságot öt kategóriába sorolja az érintett entitások jellege szerint, és ezeket egyenként vizsgálja a fogalom tartalma, a biztonságstípus érvényesülését fenyegető potenciális veszélyek, a lehetséges ellenintézkedések, valamint a biztonságstípus érvényesülésének korlátai szempontjából. Kategóriái: nemzetközi biztonság, állambiztonság, üzleti biztonság, társadalmi biztonság és egyéni biztonság. Friedewald és szerzőtársai (2014) a biztonság hét típusát különböztetik meg (a privacy hét típusának mintegy formális párjaként): fizikai biztonság, politikai biztonság, társadalmi-gazdasági biztonság, kulturális biztonság, környezeti biztonság, a radikális bizonytalansággal szembeni biztonság, információs biztonság.

Az előbbivel közös kutatási háttérből származik Lagazio másik tipológiája,³² amely ugyanezt a hét biztonságstípust különíti el, azonban mindegyik típus esetében megvizsgálja, hogy mennyiben vonatkoztatható az entitások öt csoportjára: a nemzetközi szervezetekre,

30 Egy másik szinten ide sorolható a fentebb említett adatbiztonság területe is.

31 <https://en.wikipedia.org/wiki/Security>.

32 Lásd a 16. lábjegyzetet.

az államra, a vállalatokra, a civil társadalomra, valamint az egyénekre és háztartásokra. Táblázatos formában összefoglalt, 35 mezőből álló rendszerében az egyes mezők 3–5 jellemző esetet sorolnak fel az adott típus és entitás metszetében. A táblázatot nagy terjedelme miatt nem közöljük, csupán néhány jellemző mező – vagyis típus/entitás metszet – nem triviális tartalmára utalunk a szerző megközelítésének érzékeltetésére. A fizikai biztonság a civil társadalom szempontjából nemcsak az emberek életére, hanem a társadalmi infrastruktúrákra, például a média épségére és funkcionalitására is vonatkozik; a politikai biztonság az egyének és háztartások szempontjából az egyéni jogok és szabadságok érvényesülését is jelenti; a gazdasági biztonság a nemzetközi szervezetek szempontjából nemcsak a nemzetközi piacok és pénzügyi rendszerek működését, hanem a globális életszínvonal-emelés lehetőségét is érinti; a kulturális biztonság a vállalatok esetében a vállalati kultúra és az alkalmazottak kultúrájának érvényesíthetőségét egyaránt jelenti; a környezeti biztonság az egyének és háztartások szempontjából a természeti erőforrásokhoz való hozzáférés és biztonságos használat garanciáit is magában foglalja; a radikális bizonytalansággal szembeni biztonság az állam esetében kiterjed a járványok és természeti katasztrófák megelőzésére is; végül az információs biztonság a civil társadalom szempontjából magában foglalja az egyének és csoportjaik identitásának megőrzését is.

Ahogy Lagazio és mások rámutatnak, mára nyilvánvalóvá vált, hogy a „biztonság” forrása a modern társadalomban élő polgárok számára nem kizárólag a központi hatalom³³ – sőt a központi hatalom egyre kevésbé tud megfelelni a saját maga által támasztott elvárásoknak és egyúttal a társadalom elvárásainak. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy az egységes biztonság koncepciójával ellentétben a különböző szintű biztonságok egymás ellen is hathatnak, például egy nemzetbiztonsági intézkedés gyengítheti az egyének biztonságát.

Végül fontos megkülönböztetést kell tennünk objektív biztonság és szubjektív biztonság között. Ha a biztonságot a fenyegetések és veszélyek elleni védett állapotnak tekintjük, az objektív biztonság fokának megítéléséhez az szükséges, hogy azonosítsuk ezeket a fenyegetéseket és veszélyeket, és mérjük vagy igazolni tudjuk bekövetkezésük feltételeit és valószínűségét. A szubjektív biztonság vagy biztonságérzet viszont az érintett entitások (egyének, csoportok, szervezetek) saját megítélésén, helyzetértékelésén vagy pusztán megérzésén alapul azt illetően, hogy a fenyegetések és veszélyek milyen valószínűséggel, hol és mikor következnek be. Számos mindennapi példa bizonyítja, hogy a kettő nem szükségképpen esik egybe: sokan közülünk jobban tartanak a repülőúttól, mint egy autós utazástól, pedig a halálos balesetek valószínűsége a második esetben nagyságrendekkel nagyobb; vagy idős nők a sötétben jobban tartanak a szexuális zaklatástól, mint a fiatalok, noha ennek esélye a fiataloknál magasabb. A társadalom nagyobb egységei is kifejezhetik szubjektív biztonsághiányukat, aggodalmukat, ami a modern élet növekvő bizonytalansága és kiszámíthatatlansága egyfajta lecsapódásának tekinthető. Taylor (1998) szerint az aggodalom a bűnözés miatt és a bizonytalanságérzet nem egyéb, mint kényelmes és társadalmilag elfogadott metaforája a gazdasági lehetőségek, az egészség, a munkahely vagy a környezet iránt érzett kulturális és pszichológiai bizonytalanság kifejezésének. Mindez kísértés lehet a politikai rendszerek számára, hogy

33 Ezt a kormányzatok és a rendfenntartó szervek, sőt a nemzetközi szervezetek is felismerték; a *reziliencia* koncepciójának jelenkori népszerűsége egyes kritikusai szerint ugyanakkor nem egyéb, mint a felelősség áthárítása a közösségekre, ha a központi szervek nem tudják ellátni feladataikat, vagy ha legitimálni akarnak valamilyen illegitim beavatkozást a közösségek életébe – lásd erről bővebben Székely (2015) felvezető írását a *Replika* 94. számában a „Reziliencia és társadalom” tematikus összeállításához.

ne a kiváltó okokat igyekezzenek megszüntetni, hanem csupán a társadalom közérzetét próbálják javítani, vagyis afféle tüneti kezelést végezzenek a bizonytalanságérzet csökkentésére.

A személyes magánszférát korlátozó biztonsági intézkedések – például az előzetes gyanú nélküli kiterjedt megfigyelés – elrendelői szinte kivétel nélkül az objektív biztonság igényével indokolják az intézkedések szükségességét, s legfeljebb csak akkor hivatkoznak a szubjektív biztonság növekedésére, amikor az egyébként vitatható hatékonyságú intézkedések hasznosságát kell bizonyítani. Az olyan intézkedéseket, amelyek eleve csak közérzetjavító hatásúak, látványosak ugyan, de nem javítják az objektív biztonság szintjét, a szakzsargon „biztonságszínháznak” (*security theater*) nevezi. Szükségességük és arányosságuk még a hagyományos alkumodell keretében is vitatható, hiszen anélkül vezetnek egy alapvető igény objektív korlátozásához vagy a jog csorbításához, hogy a másik oldalon a közösségnek ebből előnye származna.

A biztonság mint közjó

A biztonság közjoként vagy a kiterjesztett értelemben vett közjavak egyikeként való elfogadása magától értetődőbb a privacyénál, hiszen könnyebb bizonyítani közösségi mivoltát. Ugyanakkor, mint a fenti rövid áttekintés is érzékeltette, nem magától értetődő, hogy milyen típusú biztonság milyen érintett entitásra vonatkoztatva tekinthető közjónak. Továbbá az is magyarázatra szorul, hogy a biztonság pozitív vagy negatív koncepcióját, vagyis a szabad önmegvalósítás és fejlődés garanciáját vagy a kockázatok és veszélyek elleni védelmet tartjuk-e közjónak. A szekuritizáció (*securitization*)³⁴ korszakában túlnyomórészt az utóbbi áll a biztonsági ideológiák és politikák középpontjában.

A biztonságot felfoghatjuk úgy is, mint más értékek és jogok érvényesülésének előfeltételét. Shue (1996) például az egyének fizikai biztonságát mint alapvető jogaik érvényesítésének előfeltételét tekinti: ha valakit a gyilkosság, megveretés, megerőszakolás veszélye fenyeget, nem élhet jogaival fenntartások nélkül, még akkor sem, ha azokat a jogrendszer és a társadalom egyébként elismeri. Más szóval, ha a jogok érvényesítése kockázatos, a fizikai biztonság megléte elsődleges fontosságú az egyének számára. Loader és Walker (2007) a biztonságot olyan platformnak tartják, amely bármilyen politikai közösség alapja, függetlenül a közösség által elfogadott és érvényesített közjavak körétől (2007: 167). Ha azonban a kockázatok és veszélyek elleni biztonság mint közjó a teljességében, ideális körülmények között érvényesülne, akkor nem csupán a polgárok szabadságát korlátozná illegitim mértékben, hanem – mint Zedner rámutat – egyenlőtlen eloszlása miatt egyes csoportok biztonságának növelése érdekében illegitim terheket róna más társadalmi csoportokra vagy egyénekre. A „biztonsági állam” (*safety state* – lásd Raab 2005) és ennek korábban megfogalmazott metaforája, a „kaszárnyaállam” (*garrison state* – Laswell 1941) a biztonságot mindenek feletti értéknek tekinti. Az ilyen biztonság azonban nemcsak az egyének és csoportok mozgásterét, jogait korlátozza, hanem a nyugati típusú demokratikus társadalom kívánatos, sőt elvárt értékeinek érvényesülését is azzal, hogy feláldozza a biztonság oltárán a kreativitás, kockázatvállalás, újítás, „rendtelenség” értékeit a megszokott, a kényelmes, a kipróbált, a „rend” megőrzé-

³⁴ E fogalom elterjedése leegyszerűsítve arra utal, hogy az élet egyre több területének van vagy lehet biztonsági vonatkozása akár a mindennapi rutin, akár a kivételek szintjén. A két megközelítés különbségéről lásd Bourbeau (2014) írásának tanulságos bevezetőjét.

se érdekében. Többek között ezért is állítja Loader és Walker, hogy a biztonságot „civilizálni” kell ahhoz, hogy a nyugati társadalmak uralkodó értékeihez jobban alkalmazkodva épüljön be a politikai döntéshozatalba és a szakmai diskurzusokba.

Lagazio (2012) az általa meghatározott hét biztonságtípus közül a nemzetközi biztonságot a globális javak (*global good*) egyikének, egyúttal más globális javak eszközének, az állambiztonságot pedig a közjavak (*public good*) egyikének, egyúttal más közjavak eszközének tekinti.³⁵ Loader és Walker elemzésükben a biztonságot először mint szűkebb értelemben vett instrumentális jószágot (*instrumental good*) vizsgálják, és megállapítják, hogy a biztonság közgazdasági fogantatású nem rivalizáló és nem kirekesztő értelmezése vitatható a biztonság területén, és közös jószág helyett inkább „klubjószágnak” tekinthető, amely elsődlegesen a védett és őrzött zónákban élők érdekeit szolgálja; a bűnözésnek a biztonságos övezetekből való kiszorítása révén pedig hozzájárul a gettósodás és kirekesztés folyamatához. Ezt követően a biztonságot mint a *közjavak* egyikét vizsgálják, és rámutatnak, hogy ebben a megközelítésben nem a közös jószág (a biztonság) vezet az egyéni javak létrejöttéhez, hanem fordítva: az egyéni javak járulnak hozzá a közjó megeremtéséhez. Hangsúlyozzák, hogy egyesek biztonsága a társadalomban alapvetően összefügg mások biztonságával, és nincs mindenkire kiterjedő azonos biztonság. Továbbmenve megvizsgálják, hogy a biztonság *alkotó közjónak* tekinthető-e, és válaszuk igenlő, minthogy felfogásuk szerint a biztonság maga alkotja a közösséget más alkotó közjavakkal együtt. Végül arra a következtetésre jutnak, hogy a biztonság *globális közjó* nemcsak a kockázatok és veszélyek egyre inkább globális jellege miatt, hanem a globális civil társadalom globális érdekei miatt is.

*

Megállapíthatjuk tehát, hogy mind a személyes magánszféra, mind a biztonság alapvető érték a nyugati társadalmakban, érvényesülésük a polgárok alapvető igénye, s mindkettő a kiterjesztett értelemben vett közjavak közé sorolható. Viszonyuk azonban további tisztázást igényel, tekintettel komplexitásukra, pluralitásukra, kontextusfüggő mivoltukra, objektív és szubjektív érvényesülésük eltéréseire.

Az alkumodell

Általánosan elfogadott nézet szerint egy demokratikus társadalomban a versengő érdekek és igények – csakúgy, mint az ezeket tükröző alapvető jogok – csak egymás rovására érvényesülhetnek, egy afféle nulla végösszegű játszma részeként. Más szóval, egy ilyen jog vagy igény érvényesítése megfosztja az embereket attól, hogy egyszersmind egy versengő jogot vagy igényt is érvényesítsenek, vagy pontosabban: ugyanannyit kell feladniuk az egyik jog vagy igény érvényesítéséből, mint amennyivel többet várnak el a másik oldalon. Szűkebb értelemben ez az alkuszemlélet alkalmazható olyan esetekben is, amikor az érvényesíthetőség

³⁵ Megjegyzendő, hogy Lagazio tipológiájában a többi biztonságtípust (üzleti biztonság, társadalmi biztonság, egyéni biztonság) nem sorolja a közjavak közé.

meglévő szintjének pusztá megőrzése – vagy legalábbis eróziójának mérséklése – feltételezi egy versengő jog vagy igény részleges feladását.³⁶

Természetesen az alkuszemlélet legitimálása mindig szükségessé teszi egy ellenpólus, vagyis egy versengő jog vagy igény azonosítását. A privacy az egyik leggyakrabban hivatkozott ilyen ellenpólusa a biztonságnak.³⁷ Ez a megközelítés azonban lényegéből fakadóan figyelmen kívül hagyja az értékek, igények és jogok komplexitását és kölcsönös összefüggéseit, és a problémát egy képzelt vagy valós konfliktusra redukálja. Noha a törekvés a problémák leegyszerűsítésére, a nagyközönség által könnyen felfoghatóvá tételére érhető a politikai döntéshozók szempontjából, nagy a kísértés, hogy olyan hamis képet propagáljanak, amely szerint egy demokratikus társadalomban minden igény vagy jog – általánosságban a közjavak – érvényesítésének „ára van”, amit más igények vagy jogok érvényesítéséről való lemondással kell megfizetni. Ez a kép egy „elvárható alku” szükségességét sugallja a versengő igények vagy jogok között, ugyanakkor elfedi az alku hosszabb távú következményeit, nevezetesen hogy nem csupán a komplementer igény vagy jog, hanem egy egész sor kapcsolódó szabadságjog és érték is erodálódni fog, beleértve magát a demokráciát is.³⁸

A demokratikus jogállamokban az alapvető jogok és szabadságok érvényesíthetősége addig terjed, amíg más alapvető jogok és szabadságok érvényesíthetősége (vagy mások alapvető jogainak és szabadságainak érvényesíthetősége) nem teszi szükségessé a korlátozásukat. Az ilyen konfliktusok kezelésére történelmi és jogfejlődési folyamatok során kimunkált módszertanok alakultak ki, amelyeket alkotmányok és jogszabályok sora kodifikált, és amelyekre a mai bíróságok zsinórmértékként tekintenek ítélezési gyakorlatukban. Ez azonban azt a téves látszatot keltheti, hogy olyan helyzetekben is, amikor nem azonos rangú jogok vagy alkotmányos érdekek versengenek egymással, hanem például egy üzleti vagy politikai érdek egy szabadságjog érvényesíthetőségével, az alkumodell pusztá létére való hivatkozás önmagában legitimálná a szabadságjog korlátozását.

A nyugati demokratikus jogállamok jogrendszereiben két alapvető módszertan alakult ki a sarkalatos jogok és szabadságok ütközésének kezelésére, közelebbről az egyik sarkalatos jog korlátozásának indokoltságát és jogszerűségét megítélendő: az Egyesült Államokban alkalmazott mérlegelés (*balancing*) és az európai jogban alkalmazott arányossági teszt (*proportionality*).³⁹ (E kétrészes tanulmány második részében az európai módszertan szempontjából vizsgáljuk a bírói gyakorlatot a biztonsági célú megfigyelés mint a személyes magánszféra korlátozásának legitím indoka tekintetében, és javaslatokat teszünk az elmozdulásra az alkumodell jelenlegi alkalmazásához képest, illetve transzponáljuk a szükségeségi-arányossági teszt logikáját a megfigyelési vonatkozású döntéstámogatás területére is.)

36 E tanulmányban nem foglalkozunk az autoritárius vagy diktatórikus rendszerek sajátosságaival, noha a versengő érdekek kiegyensúlyozásához – avagy a társadalmi egyensúly fenntartására – ezekben a rendszerekben is szükség van valamiféle alkuszemléletre, bár korántsem a jogállami alkotmányos elvek alapján.

37 A „balancing privacy and security” általános keresőkérdés (vagyis az olyan dokumentumok, amelyekben mindhárom fogalom szerepel) több mint 14 millió Google-találatot eredményezett a kézirat lezártakor; a pontos sztring 13 200 találatot, fordítottja („balancing security and privacy”) pedig 10 600 találatot – természetesen csak az angol nyelvű források körében.

38 Raab, Jones és Székely (2015) részletesen elemezték a megfigyelés ilyen kétarcúságát a társadalmi reziliencia kontextusában.

39 Végző soron mindkét módszertan alkalmazása hasonló eredményre vezet, azonban az európai teszt alkalmazása analitikusabb vizsgálatot tesz szükségessé. A két módszertan gyökereiről, hasonlóságáról és eltéréseiről lásd Cohen-Eliya és Porat (2010) tanulmányát.

Az elmúlt évtizedekben számos teoretikus, nem tagadva az alkuhelyzetek létét és szükségességét, kritizálta e megközelítés kizárólagosságát az alapvető jogok területén és következőképpen a döntéstámogatás különféle szintjein is. Charles Raab kritikai elemzésében (Raab 1999) a „mérlegelési paradigma” létjogosultságát vizsgálta a személyes magánszférát érintő kontrollmechanizmusokban, és megállapította, hogy „a mérlegelés gyakran csak a preferált privacy-végeredmény felé kormányzást jelenti” és hogy „a »mérlegelés« mint olyan inadekvát normatív koncepció”. Azt is megjegyezte, hogy a gyakorlatban a „mérleg kiegyensúlyozása” vagy a „helyes egyensúly megtalálása” inkább valamiféle *mantra*, mintsem a döntéstámogatás gyakorlati filozófiája lenne nehéz helyzetekben, ahol „sarkalatos kérdések forognak kockán” (1999: 69). A kétezres évek elején a biztonságtudomány aspektusait elemző szerzők – köztük a radikális nézetéről ismert Mark Neocleous vagy Jeremy Waldron, avagy a korábban hivatkozott Ian Loader és Neil Walker és mások is – kritizálták az alkumodell kizárólagosságát a szabadság és biztonság vetületében – e kritikai érvek áttekintését lásd Raab e folyóiratszámában megjelenő tanulmányában (Raab 2017).

Más szerzők, például David Wright és Paul De Hert (2012) vagy Wright és Raab (2012) hatásvizsgálati módszertanokat dolgoztak ki olyan helyzetekre, ahol privacyintruzív és biztonságnövelő intézkedések – mint amilyen a fokozott megfigyelés – bevezetéséről kell döntést hozni. E módszertanok célja, hogy még a döntés meghozatala előtt tisztázzák a hosszabb távú hatásokat, azonosítsák az érintett entitásokat, felmérjék a meghozandó döntés társadalmi és gazdasági költségeit, és ily módon rákényszerítsék a döntéshozót a biztonság és a magánélet között elképzelt „egyensúly” legitimálására. Általánosságban a Privacy Impact Assessment (PIA) célja, hogy az állami szervek és az üzleti vállalkozások auditálják saját tevékenységüket, és ezáltal egyrészt biztosítsák jogi és szakpolitikai megfelelőségüket, másrészt meghatározzák a kockázatokat, harmadrészt pedig értékeljék a védelmi megoldásokat és az alternatív eljárásokat a személyes magánszférát érintő kockázatok mérséklésére.

Amint azt korábban megállapítottuk, az adatvédelem csak részhalmaza a személyes magánszféra egészének, ennél fogva az átfogó európai adatvédelmi reformban immár kodifikált adatvédelmi hatásvizsgálat (Data Protection Impact Assessment)⁴⁰ is csak e részhalma vizsgálatára terjed ki, bár nyilvánvalóan a PIA-hoz hasonló elvek és módszertan alapján. A Surveillance Impact Assessment (SIA) pedig a megfigyelőeszközök, intézkedések és technológiák bevezetésének nemcsak a magánéletre gyakorolt hatását, hanem társadalmi, gazdasági, pénzügyi, politikai, jogi, etikai és pszichológiai hatásait is hivatva van felmérni, és így egy tágabb vetületét nyújtja a biztonság és a magánélet sokrétű viszonyának.

Az alkumodell feloldása úgy is lehetséges, hogy a két szembenálló érdek vagy jog közös érvényesülését mindkét érdek vagy jog saját érvényesülésének feltételeként tételezzük. Ezt teszi – legalábbis az értékek szintjén – Raab, amikor arra a következtetésre jut, hogy a privacy maga is fontos biztonsági érték, elég csak az Edward Snowden által feltárt törvénytelen amerikai nemzetbiztonsági gyakorlatra gondolnunk, de gondolhatunk a kiterjesztett értelemben vett közjavak igazságtalan elosztásának közös okaira is mindkét területen.

De nem is okvetlenül szükséges szofisztikált elemzéseket végeznünk a biztonság/magánélet alkuszemlélet kizárólagosságának megkérdőjelezésére, elég, ha az emberek mindennapi

40 Lásd a GDPR 35. cikkét és számos kapcsolódó rendelkezését.

viselkedését, véleményét, attitűdjeit vizsgáljuk. Ha például azt kérdeznénk az emberektől, hogy a betörések megelőzése céljából milyen megoldást preferálnának: biztonsági kamerák elrejtését a hálózobájukba vagy erősebb zárok felszerelését az ajtajukra, akkor sokan az utóbbit választanák, hiszen az *egyaránt* erősítené a magánéletüket és a biztonságukat. Ehhez természetesen az is szükséges, hogy magát a kérdést – beleértve a kontextus érzékeltetését is – részreahlás nélkül tegyék fel. Ha viszont így tesszük fel a kérdést: „Mennyit vagy hajlandó feláldozni a magánéletedből a biztonságod érdekében?“, akkor a válaszok nyilvánvalóan az alku immanens elfogadására utalnak, és az előre definiált keret hatása sok (főként biztonságpolitikai vagy biztonságtechnikai érdekek által vezérelt) vizsgálat eredményében kimutatható.

A befolyásoló hatást Vermeersch és De Pauw (2016) az új megfigyelési technológiák és eszközök társadalmi elfogadottsága területén vizsgálták, és az általuk alkalmazott „framing” technikával kimutatták, hogy az előre definiált értelmezési keretek konzisztens különbségeket okoznak a megkérdezettek (esetükben egyetemisták) véleményében a biztonság kontra magánélet viszonyrendszerben.

Az alkumodell vizsgálata: a PRISMS projekt

Az alkumodell érvényességének vizsgálata még egy konkrét területen, esetünkben a biztonság és magánélet viszonyában is több szinten lehetséges. Vizsgálható a koncepció elméleti megalapozottsága jogelméletileg és a joggyakorlat elemzésével, az alkalmazásának etikus vagy etikátlan volta szempontjából, a mögöttes üzleti és politikai érdekek tekintetében, az érvényesülése különböző gyakorlati területeken, megjelenítése a médiában, és végül vizsgálható az elfogadottsága a társadalomban, illetve az emberek gondolkodásában, értékrendjében.

Azt, hogy egyáltalán szükség van komoly vizsgálatra, az a tény is alátámasztja, hogy az Európai Bizottság 7. Keretprogramjának biztonságkutatási ágazatában külön témát szenteltek a „humán” privacy és a biztonság viszonyának.⁴¹ A megvalósult kutatási projektek közül a PRISMS⁴² (Privacy and Security Mirrors) munkájából emelünk ki néhány releváns elemet, részben e tanulmány szerzőinek aktív részvétele, részben a projekt átfogó volta és tudományosan megalapozott módszertana, részben pedig kutatási eredményeinek jelentősége miatt.⁴³

A PRISMS négyéves kutatási tevékenysége alatt átfogóan vizsgálta a személyes magánszféra és a biztonság viszonyát, s ennek során:

- terminológiai elemzést és egységesítést végzett (többek között ennek eredménye a privacy- és biztonságtipológiák kidolgozása),
- elemezte a korszerű biztonsági technológiákat és előrelátható jövőbeli fejleményeiket, viszonyítási alapnak kijelölve néhány kiválasztott technológiatípust,

41 „The relationship between human privacy and security”, SEC-2011.6.5-2.

42 A sors ironiája, hogy a kutatási projekt ideje alatt vált nyilvánossá Edward Snowden bátor kiállításának következtében az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Hivatala (NSA) által folytatott, az USA saját törvényeit is megszegő PRISM projekt, amely – biztonsági érdekekre hivatkozva – a nagy nemzetközi távközlési szolgáltatók illegális együttműködésével hallgatta le és elemezte a világ jelentős részének telefon- és internetforgalmát. A két betűszó hasonlósága miatt a kutatóknak időnként tisztáznuk kellett, hogy két alapvetően különböző projektről van szó, noha mindkettő a személyes magánszféra és a biztonság viszonyát érintette *a maga módján*.

43 Az egyik társprojekt, a SurPRISE (Surveillance, Privacy and Security: A large scale participatory assessment of criteria and factors determining acceptability and acceptance of security technologies in Europe) kutatási eredményeiről lásd Szénay Márta (2017) tanulmányát a *Replika* e számában.

- feltárta és értékelte a rendőrségi szektorban a biztonság domináns diskurzusának jellemzőit,
- vizsgálta a bűnözés és bűnmegelőzés felfogását a közvéleményben,
- jogi szempontból elemezte a személyes magánszféra és a biztonság, illetve az adatvédelem és a biztonság viszonyát,
- elemezte a biztonsággal és magánélettel kapcsolatos témák és ügyek tükröződését a médiában, és ennek visszahatását a közvélemény alakulására (ebben magyar sajtó-adatbázisokra is támaszkodott),
- nagyszámú közvélemény-kutatást és értékvizsgálatot elemzett a témával összefüggésben, és összehasonlításukból fontos módszertani tanulságokat vont le,
- a fentiek alapján hipotéziseket dolgozott ki az EU 27 tagállamára kiterjedő empirikus szociológiai vizsgálat céljaira,
- megtervezte és lebonyolította a vizsgálatot,
- részletesen, fejlett módszertani apparátussal elemezte az eredményeket,
- végül egy biztonsági technológiák alkalmazását segítő döntéstámogató eszközt fejlesztett ki.⁴⁴

Ebből a széles kutatási portfólióból a következőkben az empirikus vizsgálat koncepciójára, hipotéziseire és főképpen eredményeire összpontosítjuk figyelmünket.

A létező közvélemény-kutatások elemzésében, a hipotézisek kidolgozásában, a vizsgálat koncipiálásában, megtervezésében és elemzésében az Edinburgh-i Egyetem, a Fraunhofer Intézet, a brit Trilateral Research & Consulting, a holland TNO kutatóintézet és a Zuyd Egyetem, magyar részről pedig az Eötvös Károly Intézet kutatói vettek részt. A kutatási konzorcium tagja volt az Ipsos MORI nemzetközi közvélemény-kutató szervezet, melynek képviselői kulcsszerepet játszottak az empirikus vizsgálat megtervezésében, nemzeti együttműködő partnereivel közös lebonyolításában, valamint elemzésében. Az Ipsos kiválasztásában jelentős szerepet játszott az, hogy néhány évvel korábban az Ipsos csoport egy másik tagja, a kanadai Ipsos Reid közreműködött a Queens Egyetem megfigyeléstudományi központja által vezetett nemzetközi vizsgálatban,⁴⁵ és munkájuk színvonala általános elismerést váltott ki.

A létező (és nyilvánosságra hozott) közvélemény-kutatások kritikai elemzéséhez a kutatók az 1985 és 2012 közötti időszakból 260 szakmailag vagy politikailag releváns felmérést vizsgáltak meg (később a kevésbé megbízható források kiszűrésével a mintát 216 survey-re szűkítve), olyanokat, amelyek a privacy és a biztonság/bizalom/megfigyelés témakörök metszeteit vizsgálták. Nyelvi okok miatt csak az angol nyelven végzett, és/vagy angol nyelvű jelentéseket (is) produkáló survey-k kerültek a mintába. A minta természetesen nem tekinthető reprezentatívnak semmilyen tekintetben, és így statisztikai jellegű elemzésre sem alkalmas, de arra igen, hogy a kutatók fontos mintázatokat és trendeket azonosítsanak, és feltárják a felmérések készítésének körülményeit, erőnyeit és fogyatékoságait. A kutatók a 216 survey-t egyenként 24 szempont szerint rögzítették, köztük a felmérés célja, megrendelője, megvalósítója, a minta összetétele és mérete, az adatfelvétel módszere, egyszeri vagy longitudinális jellege szempontjából. Részletes elemzésre 20 survey került, de a teljes minta

⁴⁴ Ez utóbbi eszköz kifejlesztéséhez kapcsolódva született meg önálló döntéstámogatási módszertani javaslatként a jelen tanulmány második részében részletesen ismertetett eljárás is.

⁴⁵ Globalization of Personal Data, lásd www.sscqueens.org/projects/globalization-of-personal-data. A kutatás eredményeinek összefoglalását és a tágabb problémakör elemzését lásd a kutatásvezető David Lyon és szerzőtársai tanulmánykötetében (Zurek et al. 2010).

vizsgálata is fontos tanulságokkal szolgált: a publikusan elérhető adatok alapján a közvélemény-kutatások túlnyomó többségénél a megbízó személye és indítéka ismeretlen, hasonlóképpen ismeretlen a survey-k többségénél az adatfelvétel módja, és a válaszadási arány még a részletes vizsgálatra kiválasztott 20 kutatásból is 14 esetben ismeretlen – márpedig ezek ismerete nélkül bajosan lehet megalapozott következtetéseket levonni a vizsgálatok eredményeiből. A feltett kérdések listája is csak a kiválasztott esetek felénél volt nyilvános. Ehhez járul még a „mazsolázás” gyakorlata: mind a megbízó által nyilvánosságra hozott eredmények, mind a médiában megjelentetett (az előzőtől általában nem független) híradások gyakran csak azokat a vizsgálati eredményeket tartalmazzák, kontextusukból kiragadva, amelyek a megbízó elvárásait tükrözik. Mindezek az általánosan tapasztalható hiányosságok nagyban segítettek a kutatókat abban, hogy a PRISMS survey koncepciójában és megvalósításában szigorú követelményrendszert állítsanak maguk elé.

Az empirikus vizsgálat koncepciója

A kutatók a privacy fentebb ismertetett hét típusát, illetve a biztonság ugyancsak említett hét fajtáját használták rendezőelvként, s ezek alapján fogalmazták meg kiinduló hipotéziseiket. A hipotézisek, nagy számuk ellenére, nem pusztán ötletek voltak, amelyek tesztelése érdekes eredményekkel szolgálhat, hanem valamilyen megalapozott feltételezés alapján születtek, beleértve a korábbi vizsgálatok eredményeit is. Első körben 59 hipotézist fogalmaztak meg a kutatók; voltak köztük egymás ellentétei is, például hogy az új európai demokráciákban az emberek érzékenyebbek a magánéletükre (mert a diktatórikus múlt gyanakvóbbá és érzékenyebbé tette őket), illetve hogy ezekben az országokban az emberek éppen hogy érzéketlenebbek a magánéletükre (mert hiányzik a történelmi tapasztalatuk a kapitalista marketing fogásaival szemben). A következő lépésben a hipotézisek körét leszűkítették: részben összevonták őket (például a fenti két eset összevonása azt a hipotézist eredményezte, hogy a „hagyományos” vagy „új” demokráciához tartozás összefügg a magánéleti érzékenységgel), a kevésbé relevánsabbakat pedig kihagyták a vizsgálandó kérdések köréből. Ez utóbbiak közé tartoztak a vallásosság és a felekezeti hovatartozás jelentőségére vonatkozóak, mivel ezek tesztelését az empirikus vizsgálat keretében a kutatók túl intruzívnek és emiatt megbízhatatlan eredményt produkálónak ítélték.

A kutatók és a közreműködő hivatásos közvélemény-kutatók egyaránt tisztában voltak azzal, hogy a még így is nagyszámú hipotézis tesztelése komoly szakmai kihívás, és nehezen fér bele a kialakított húszperces adatfelvételi időbe. Ezt igazolták a terepmunka tapasztalatai is: az adatfelvétel válaszdónként 20 helyett átlagosan 25–30 percet igényelt, és a többlet természetesen jelentkezett az adatok elemzésénél is. Ritka kivételként, a szigorú üzleti tervek alapján dolgozó közvéleménykutató-intézet munkatársai – értékelvén a kutatók elkötelezettségét és a tervezett vizsgálat színvonalát – hajlandók voltak kompromisszumokat kötni és valamiféle intellektuális luxusnak tekinteni a ráfordított többletmunkát és időt a szokásos piackutatási vagy politikai közvélemény-kutatási feladatokhoz képest. Hozzáállásuk nagyban hozzájárult az empirikus kutatás szakmai színvonalának emeléséhez.

A hipotéziseket kérdésekké kellett transzponálni, illetve a belső logikát követő kérdéseknek világos kapcsolatban kellett maradniuk a kiinduló hipotézisekkel – ezt többszöri keresztgyeztetés volt hivatva biztosítani. Fontos szempont volt, hogy az alkuszemlélet sem

explicit, sem implicit módon ne jelenjen meg a kérdésekben. Feloldandó a survey típusú kérdések és az interjúkérdések válaszadási mintázatainak eltéréseit, a kérdőív súlyponti része ún. vignettákat (*vignettes*), vagyis rövid elképzelt történeteket, szituációkat ismertetett, és ezekről kérte a válaszadók véleményét, majd a vélemények ismeretében további opciókat kínált a vignettákhoz.

Az empirikus vizsgálat egy kvalitatív és egy kvantitatív fázisból állt. A koncepció, a fogalomhasználat és a vignetták tesztelésére az Ipsos – nemzeti partnerszervezetei segítségével – nyolc országban fókuszcsoportos beszélgetéseket szervezett, országonként két csoporttal, amelyeken 40 év alatti, illetve 40 év feletti életkorú meghívottak vettek részt. E kvalitatív fázis eredményeinek elemzése végül nyolc vignetta kiválasztásához vezetett, amelyek a kérdőív végleges változatában is szerepeltek. A vignetták szövegezése és kapcsolata a hipotézisekkel és egyúttal a privacy, illetve a biztonság vizsgált típusával önálló bemutatást és elemzést érdemelne, itt azonban megelégszünk témáik pusztá felsorolásával, mivel tanulmányunk fókuszában az alkumodell vizsgálata áll. A vignetták témái:

1. Nemzetbiztonsági megfigyelés külföldről (e-mailek lehallgatása)
2. Biometrikus beléptetőrendszerek általános iskolában (a szülő véleménye)
3. Intelligens fogyasztásmérők (feltárják a fogyasztók életvitelét)
4. Az internet ellenőrzése (egy diák a terrorizmusról szóló anyagokat kutat)
5. Rendszámfelismerő kamerák (az utcán játszó gyerekek védelmében)
6. Internetszolgáltatói adatok (az adatok felhasználása általában, illetve a válaszadóra nézve)
7. DNS-adatbázisok (adatok átadása orvosi adatbázisból rendőri célokra)
8. Tömegek megfigyelése (környezetvédelmi demonstráción, illetve futballmeccsen)

Minden válaszadónak a fenti nyolcból véletlenszerűen kiválasztott négyre kellett reagálnia. A vignetták mellett a kérdések az alábbi általános témakörökre irányultak: bizalom; biztonság; magánélet; adatvédelem; értékek; demográfiai adatok.

A válaszokat 2014 első félévében, az EU 27 tagállamában,⁴⁶ a tagállamok nemzeti nyelvére lefordított kérdőív alapján, nemre, életkorra és dolgozói státuszra reprezentatív mintán, 18+ éves lakosságon, országonként legalább 1000 fő megkérdezésével, számítógéppel segített telefoninterjú (CATI) módszerével vették fel.

A vizsgálat eredményei

A vizsgálat kvalitatív és kvantitatív fázisaiból nagy mennyiségű adat és információ áll a kutatók rendelkezésére, amelyből már a projekt keretében is részletes elemzések születtek és azóta is számos publikáció jelent meg. Itt kell felhívniunk a figyelmet arra, hogy az általános gyakorlattal ellentétben az EU összes tagállamára kiterjedő kvantitatív vizsgálat alapadatai szabadon hozzáférhetőek, elemezhetőek és újraelemzhetőek, és így várhatóan újabb kutatások nyersanyagává is válnak.

E helyütt csupán arra van módunk, hogy ismertessük az alkumodell érvényességével összefüggő eredményeket. A kutatók kiinduló hipotézise – összhangban a kutatási projekt más ágaiban folytatott elemzések eredményével – az volt, hogy a biztonság kontra magánélet alkumodell nem tükröződik az emberek gondolkodásában, amennyiben nem kerülnek ezt

46 A vizsgálat tervezésekor Horvátország még nem volt tagja az Európai Uniónak.

implikáló döntési szituációba. Az alkumodell érvényességét megkérdőjelező eredmények már a leíró adatok általános szintjén is születtek: a teljes európai mintában egyaránt 87% volt azok aránya, akik a személyes magánszférát fontosnak vagy nagyon fontosnak tartották, és azoké, akik a biztonsággal kapcsolatban nyilatkoztak hasonlóan. Ha a két érték közötti választás afféle vízválasztó lenne az emberek gondolkodásában, akkor nyilvánvalóan ezek az adatok polarizáltak lennének már általános szinten is. Az alkumodell meghatározó szerepét cáfoló további közvetett eredmény volt az is, hogy amikor a vignetták ismertetésénél a válaszadók további opciókkal ismerkedtek meg, azok is, akik addig a biztonság érdekében a magánélet korlátozását támogatóan nyilatkoztak, az új lehetőségekből a kevésbé intruzív megoldásokat választották, nem pedig a „példát statuálókat”. Abban a rövid helyzetismertetésben például, ahol a külvárosi utcán játszó gyerekek védelmében a gyorsajtók ellen kínált rendszámazonosító és követő kamerarendszer bevezetését összeurópai szinten a válaszadók 39%-a határozottan, további 29%-a pedig elfogadóan támogatta, vagyis összesen 68%,⁴⁷ amikor további opciókkal ismerkedtek meg, a többség ez utóbbiakat választotta az eredeti rendszámfelismerő és nyomon követő rendszerrel szemben. Ilyen opciók voltak az autók sebességét mechanikusan csökkentő megoldások, például fekvőrendőrök telepítése (ezt 60% támogatná), a rendőri jelenlét növelése (62% támogatná), kizárólag a gyorsajtókat azonosító kamerarendszer telepítése (50% támogatná), és messze a legnépszerűbb opció volt a tömegközlekedés fejlesztése vagy kerékpárosokat támogató kezdeményezések segítése, ami eleve csökkentené a siető autósok számát, ezt a válaszadók 69%-a támogatná, vagyis nagyjából ugyanannyian, mint ahányan a nyomkövető kamerarendszer bevezetését támogatták.⁴⁸

A legmeggyőzőbb bizonyíték a biztonság/magánélet alkufelfogásával szemben egy sokváltozós módszerrel végzett elemzés eredménye, amit alább röviden ismertetünk. A kutatók, a változók számát csökkentendő, faktorelemzést végeztek a privacy típusaira, illetve az általános és a személyes biztonság típusaira vonatkozó kérdések válaszain. Kiválasztották azokat a kérdéseket, amelyek válaszaik magas faktorsúllyal szerepeltek az elemzésben, és így erős prediktorai voltak egymásnak – más szóval, ha valaki az egyik ilyen kérdésre pozitív választ adott, akkor nagy eséllyel a többi kérdésre is ilyen választ adott a három csoport egyikében. Ezekből az összetartozó kérdésekből három új változót képeztek: egy „privacy” változót, egy „személyes biztonság” változót és egy „általános biztonság” változót. A következő lépésben megvizsgálták a korrelációt a „privacy” és a „személyes biztonság” változók, a „privacy” és az „általános biztonság” változók, valamint a „személyes biztonság” és az „általános biztonság” változók értékei között. Az összefüggés értékelésére és ábrázolására a kutatók egy-egy regressziós egyenest számítottak a változók értékeiből, amelynek iránya és meredeksége jól mutatja az összefüggés erősségét.⁴⁹

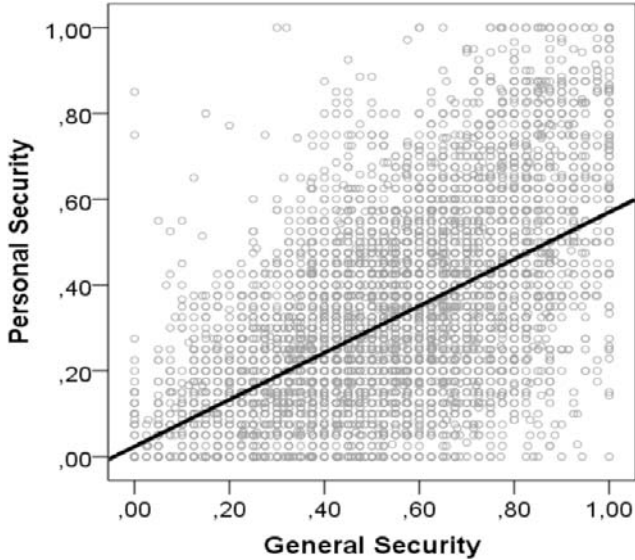
47 Az egyes országok között (továbbá a megkérdezettek politikai nézetei és más jellemzői alapján meghatározható csoportok között) jelentősek a különbségek: a nyomkövetéses kamerarendszert például Romániában a megkérdezettek 90%-a fogadná el, míg Németországban csupán 40%.

48 Természetesen nem biztos, hogy a válaszadóknak ugyanaz a kétharmada nyilatkozott először úgy, hogy elfogadja a nyomkövető rendszert, majd másodszor inkább a kevésbé intruzív megoldást preferálva, de éppen a kétharmados többség mutatja, hogy jelentős részben ilyeneknek kellett lenniük a válaszadók között.

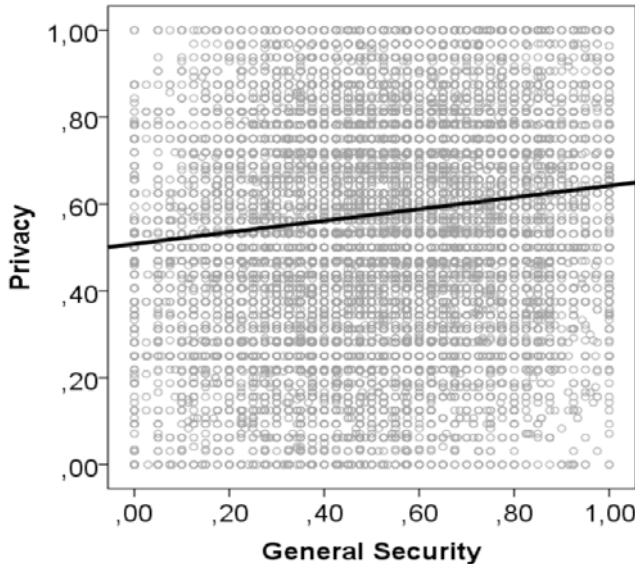
49 Ha az egyenes emelkedik, az a két változó között pozitív korrelációt mutat (vagyis leegyszerűsítve azt, hogy az egyik értéket fontosabbnak tartók a másik értéket is fontosnak tartják), ha az egyenes ereszkedik, az pedig azt, hogy az egyik értéket fontosnak tartók tagadják a másik érték fontosságát. Az egyenes meredeksége pedig az összefüggés erősségét mutatja: minél meredekebben emelkedik vagy ereszkedik a regressziós egyenes, annál erősebb a korreláció a két-két változó között, vagyis az emberek véleményét tükröző válaszok között az adott viszonylatban. Az R^2 érték ugyanezt mutatja számszerűen: a magasabb érték erősebb korrelációt mutat (maximális értéke 1).

A 2a ábra a „személyes biztonság” és az „általános biztonság” közötti összefüggést mutatja, a 2b ábra a „privacy” és az „általános biztonság” közötti összefüggést, a 2c ábra a „privacy” és a „személyes biztonság” közötti összefüggést.

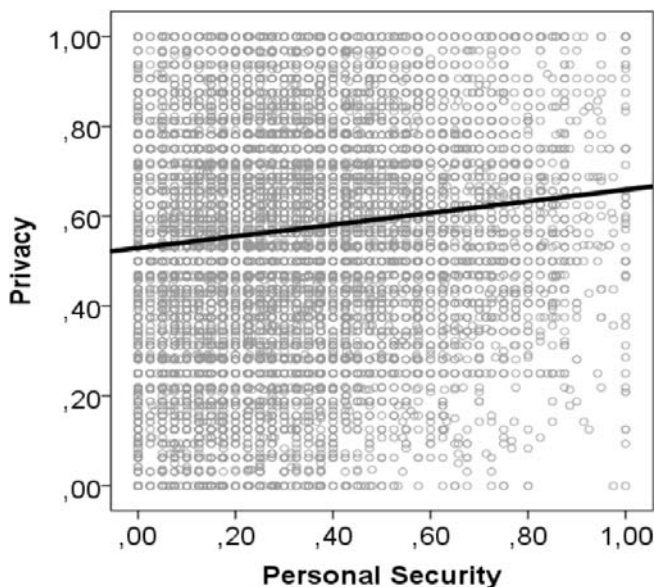
2a ábra. Erős korreláció a „személyes biztonság” és az „általános biztonság” kompozit változók értékei között, $R^2=0,316$ (Friedewald et al. 2014)

2b ábra. Elhanyagolható korreláció a „privacy” és az „általános biztonság” kompozit változók értékei között, $R^2=0,012$ (Friedewald et al. 2014)

2c ábra. Elhanyagolható korreláció a „privacy” és a „személyes biztonság” kompozit változók értékei között, $R^2=0,023$ (Friedewald et al. 2014)

Szembetűnő, hogy a „személyes biztonság” és az „általános biztonság” között erős a korreláció – lefordítva, aki aggódik a személyes biztonsága miatt, az aggódik az általános biztonság iránt is. Viszont a „privacy” és az „általános biztonság”, valamint a „privacy” és a „személyes biztonság” között egyaránt nagyon gyenge a korreláció – lefordítva, akinek fontos a személyes magánszférája, ebből gyakorlatilag nem lehet következtetni arra, hogy fontos-e számára a saját biztonsága vagy az általános biztonság; a válaszai nem jó prediktorai egymásnak, vagyis az egyikből nem lehet megjósolni a másikat. Fontos megjegyezni, hogy a gyenge korreláció is pozitív mindkét esetben: ha az emberek alkuként fognak fel a magánélet és a biztonság viszonyát, akkor a korreláció negatív lenne. A kutatók további bizonyítékokat is kerestek az összefüggések egzakt kimutatására, kiszámították a korrelációs együtthatókat,⁵⁰ és ezek az együtthatók ugyanehhez az eredményhez vezettek: erős korreláció a kétfajta biztonság között és elhanyagolható korreláció a privacy és bármelyik biztonságfajta között.

Mit bizonyít mindez az empirikus szociológia és a matematikai statisztika eszköztárával? Az nyilván nem jelenthető ki, hogy az emberek bizonyos szituációkban nem hajlamosak önként alkut kötni a magánéletük és a biztonságuk érvényesítése között. Az azonban kijelenthető, hogy gondolkodásukban a privacy és a biztonság alapvetően két egymástól független érték, és a többségük mind a kettőt fontosnak tartja.

*

⁵⁰ Pearson-féle korrelációs koefficiens.

Tanulmányunk további részében az arányossági teszt alkalmazását elemezzük az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában a biztonsági célú megfigyelések és a személyes magánszféra korlátozása tekintetében, és téziseket fogalmazunk meg az alkumodell jelenlegi alkalmazásának módosítására; végül kiterjesztjük a módosított arányossági teszt logikáját a döntéstámogatás területére.

A tanulmány folytatása az *Információs Társadalom* 2017/1 számában olvasható, amely a *Replika* e számával egy időben jelenik meg.

Hivatkozott irodalom

- Allen, Anita L. (2011): *Unpopular Privacy: What Must We Hide?* New York: Oxford University Press.
- Bennett, Colin J. és Charles Raab (2006): *The Governance of Privacy. Policy Instruments in Global Perspective.* Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bourbeau, Philippe (2014): Moving Forward Together. Logics of the Securitisation Process. *Millennium. Journal of International Studies* 43(1): 187–206.
- Clarke, Roger (2006): What's 'Privacy'? Interneten: <http://www.rogerclarke.com/DV/Privacy.html>.
- Clarke, Roger (2017): An Instrumentalist's View of Koops et al.'s Typology of Privacy. Interneten: <http://www.rogerclarke.com/DV/PTyp-1701.html>.
- Cohen-Eliya, Moshe és Iddo Porat (2010): American Balancing and German Proportionality. The Historical Origins. *International Journal of Constitutional Law* 8(2): 263–286.
- Etzioni, Amitai (1999): *The Limits of Privacy.* New York: Basic Books.
- Etzioni, Amitai (2015): *Privacy in a Cyber Age. Policy and Practice.* New York: Palgrave Macmillan.
- Fairfield, Joshua A.T. és Christoph Engel (2015): Privacy as a Public Good. *Duke Law Journal* 65(3): 385–457.
- Finn, Rachel L., David Wright és Michael Friedewald (2013): Seven Types of Privacy. In *European Data Protection. Coming of Age.* Serge Gutwirth, Ronald Leenes, Paul de Hert és Yves Poullet (szerk.). Cham: Springer, 3–32.
- Friedewald, Michael, Marc van Lieshout, Sven Rung, Merel Ooms és Jelmer Ypma (2014): Privacy and Security Perceptions of European Citizens. A Test of the Trade-off Model. In *Privacy and Identity.* Jan Camenish et al. (szerk.). IFIP AICT 457: 39–53.
- Jones, Richard, Charles Raab és Székely Iván: *Surveillance and Resilience. Relationships, Dynamics and Consequences* (megjelenés alatt).
- Koops, Bert-Jaap, Bryce Clayton Newell, Tjerk Timan, Ivan Škorvánek, Tomislav Chokrevski és Maša Galič (2016): A Typology of Privacy. *University of Pennsylvania Journal of International Law* 38(2): 483–575.
- Lagazio, Monica (2012): The Evolution of the Concept of Security. *The Thinker* 43(9): 36–41.
- Lasswell, Harold D. (1941): The Garrison State. *American Journal of Sociology* 46(4): 455–468.
- Loader, Ian és Neil Walker (2007): *Civilizing Security.* New York: Cambridge University Press.
- Moore, Adam D. (2010): *Privacy Rights. Moral and Legal Foundations.* Philadelphia: Pennsylvania State University Press.
- Neocleous, Mark (2007): Security, Liberty and the Myth of Balance. Towards a Critique of Security Politics. *Contemporary Political Theory* 6(2): 131–149.
- Nissenbaum, Helen (2004): Privacy as Contextual Integrity. *Washington Law Review* 79(1): 119–157.
- Nissenbaum, Helen (2010): *Privacy in Context. Technology, Policy, and the Integrity of Social Life.* Stanford: Stanford University Press.
- Prosser, William L. (1960): Privacy. *California Law Review* 48(3): 383–423.
- Raab, Charles (1999): From Balancing to Steering. New Directions for Data Protection. In *Visions of Privacy. Policy Choices for the Digital Age.* Colin Bennett és Rebecca Grant (szerk.). Toronto: University of Toronto Press, 68–93.
- Raab, Charles (2005): *Governing the Safety State.* (Inaugural Lecture delivered in the University of Edinburgh, June 7.) Edingurgh: University of Edinburgh.

- Raab, Charles D. (2012): Privacy, Social Values and the Public Interest. In *Politik und die Regulierung von Information, Politische Vierteljahresschrift Sonderheft 46*. Andreas Busch és Jeanette Hofmann (szerk.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 129–151.
- Raab, Charles, Richard Jones és Székely Iván (2015): Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. *Replika* (94): 63–93.
- Regan, Priscilla (1995): *Legislating Privacy. Technology, Social Values, and Public Policy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Roessler, Beate és Dorota Mokrosinska (szerk.) (2015): *Social Dimensions of Privacy. Interdisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rossiter, Clinton (1958): The Pattern of Liberty. In *Aspects of Liberty. Essays Presented to Robert E. Cushman*. Milton R. Konvitz és Clinton Rossiter (szerk.). Ithaca: Cornell University Press.
- Schoeman, Ferdinand (1992): *Privacy and Social Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shue, Henry (1996): *Basic Rights. Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Simon Éva (2005): Egy XIX. századi tanulmány margójára. *Információs Társadalom* 5(2): 32–43.
- Solove, Daniel J. (2006): A Taxonomy of Privacy. *University of Pennsylvania Law Review* 154(3): 477–560.
- Steeves, Valerie (2009): Reclaiming the Social Value of Privacy. In *Lessons from the Identity Trail. Anonymity, Privacy and Identity in a Networked Society*. Ian Kerr, Valerie Steeves és Carole Lucock (szerk.). New York: Oxford University Press, 191–208.
- Szénay Márta (2017): SurPRISE – rendhagyó közvélemény-kutatás a biztonságról, a megfigyelésről és a magánszféráról. *Replika* (103): 33–55.
- Székely, Iván (szerk.) (1991): *Information Privacy in Hungary. Survey Report and Analysis*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Székely Iván (1995): Az egyén és az információs hatalom. *Eszmélet* (27): 124–141.
- Székely Iván (2005): Tézisszerűen az adatvédelem és az információs szabadság viszonyáról. In *Az elektronikus információs szabadság*. Majtényi László, Molnár Péter, Petri Lukács Ádám és Szabó Máté Dániel (szerk.). Budapest: Eötvös Károly Intézet, 369–384.
- Székely Iván (2015): Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika* (94): 7–23.
- Taylor, Ian (1998): Crime, Market-Liberalism, and the European Idea. In *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe*. Vincenzo Ruggiero, Nigel South és Ian Taylor (szerk.). London: Routledge, 19–36.
- Turkington, Richard C. és Anita Allen (2002): *Privacy Law, Cases and Materials*. St. Paul: West Group.
- United Nations Development Programme (UNDP) (1994): *Human Development Report. New Dimensions of Human Security*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Warren, Samuel D. és Louis D. Brandeis (1890): The Right to Privacy. *Harvard Law Review* 4: 193–220. (Magyarul megjelent: Samuel D. Warren és Louis D. Brandeis [2005]: A magánszférához való jog. *Információs Társadalom* 5[2]: 7–31.)
- Westin, Alan (1967): *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum.
- Wright, David és Paul De Hert (szerk.) (2012): *Privacy Impact Assessment*. Dordrecht: Springer.
- Wright, David és Charles Raab (2012): Constructing a Surveillance Impact Assessment. *Computer Law & Security Review* 28(6): 613–626.
- Younger, Sir Kenneth (szerk.) (1972): *Report of the Committee on Privacy*. Nagy-Britannia: H.M. Stationery Office.
- Zedner, Lucia (2009): *Security*. New York: Routledge.
- Zureik, Elia, L. Lynda Harling Stalker, Emily Smith, David Lyon és Yolande E. Chan (szerk.) (2010): *Surveillance, Privacy, and the Globalization of Personal Information*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Szénay Márta

SurPRISE – rendhagyó közvélemény-kutatás a biztonságról, a megfigyelésről és a magánszféráról¹

A SurPRISE projekt keretében szervezett állampolgári konzultációkon (lásd a keretes írást) e tanulmány olvasója is részt vehetett volna. Olvashatott volna, sőt ismeretterjesztő filmet is megnézhetett volna a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákról, amelyek fő célja, hogy felhívják a figyelmet valamilyen biztonságot veszélyeztető eseményre, ami ezáltal kivédhetővé, megelőzhetővé válik. Mivel nem tudható, ki, mikor, milyen terror- vagy bűncselekményre készül, de az igen, hogy a jövőbeli elkövetők közöttünk járnak, hozzánk hasonlóan vásárolnak, utaznak, használják az internetet és a mobiltelefonjukat, ezért ezek a biztonsági technológiák mindenkiről – így rólunk is – folyamatosan gyűjtik az adatokat és elemzik annak érdekében, hogy egy esetleges fenyegetést időben leleplezzenek. A New York-i ikertornyok ellen 2001. szeptember 11-én végrehajtott terrortámadást követően a mindenkire kiterjedő megfigyelés soha nem látott ütemben kezdett terjedni. A változás nem csak mennyiségi volt: a biztonsági ipar ezen ágazatának felpörgése azóta is szinte hónapról hónapra produkálja az egyre szofisztikáltabb technológiai megoldásokat.

Ezekon az állampolgári konzultációkon a résztvevők arról beszélgettek, hogy mit gondolnak erről a megfigyelésről: örülnek-e neki, mert ettől valóban nagyobb biztonságban érzik magukat, vagy éppen zavarja őket, és nem is igazán tartják e technológiákat hatékony megoldásnak a bűnelkövetők megfékezésére. Milyen igényeik, elvárásaik lennének azokkal szemben, akik a megfigyeléseket végzik, akik az emberekről – rólunk – a rengeteg adatot

1 A tanulmány a SurPRISE projekt honlapján elérhető (<http://surprise-project.eu/dissemination/research-results/>) következő kutatási jelentések megállapításaira épített: D2.4. Pavone, V., Degli-Esposti, S. and Santiago, E. (2015): Key factors affecting public acceptance and acceptability of SOSTs D6.4. Körmöczy, A., Szénay, M. and Venczel, T. (2014): Country report – Hungary D6.10. Strauss, S. (2015): Synthesis report of the large scale events D7.2. Szénay, M. (2015): Comparative report of the small scale events.

összegyűjtik, tárolják és elemzik. Egyáltalán: lehet-e tudni, kik a megfigyelők és mi történik az összegyűjtött információkkal.²

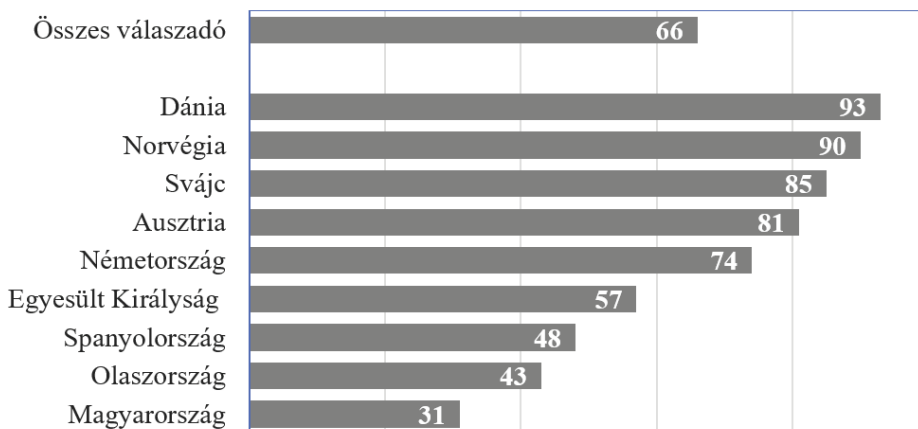
Tanulmányunkban ismertetjük a kutatás legfontosabb eredményeit, az állampolgári konzultációk résztvevőinek véleményét és az abból kirajzolódó igényeket, amelyek tanulságosak lehetnek a döntéshozók számára.

Biztonságérzet az európai országokban

Az ország békéjének, a lakosság biztonságának garantálása minden politikai hatalom számára kiemelt prioritású feladat. Azonban az, hogy az emberek mennyire érzik magukat biztonságban egy adott országban, sok mindentől függ, sokszor nem is csak az objektív biztonsági helyzettől, hanem például attól is, hogy milyen az ország kultúrája, polgárai mennyire szeretnék „bebiztosítani” a jövőjüket.

Először nézzük meg, hogy a kilenc európai országban³ hogyan válaszoltak az állampolgári konzultációk résztvevői arra a kérdésre, hogy országukban biztonságban lehet-e élni:

1. ábra. „Úgy érzem, ebben az országban biztonságban lehet élni”
– az állítással egyetértők aránya százalékban; N=1780

(Saját szerkesztés)

2 Aki úgy érzi, hogy – hasonlóan azok nagy részéhez, akik az állampolgári konzultációkon részt vettek – nem eléggé tájékozott, nem tudja, pontosan miről is van szó, melyek ezek a technológiák és mire valók, tekintse meg a konzultációk résztvevői számára készült, magyar nyelvre is lefordított információs magazinokat és szinkronizált ismeretterjesztő filmeket a kutatás nemzetközi honlapján: <http://surprise-project.eu/dissemination/information-material-from-the-participatory-events>.

3 A kutatásban részt vevő országok: Ausztria, Dánia, Egyesült Királyság, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Spanyolország, Svájc.

2014-ben, amikor a konzultációkra sor került, a kutatásban részt vevő kilenc ország lakosságának pontosan a kétharmada (66%) érezte úgy, hogy hazájában biztonságban lehet élni (1. ábra). Azonban a biztonságérzet országonként jelentős eltéréseket mutatott. A két skandináv országban, Norvégiában és Dániában szinte alig akadt olyan, akik ne érezte volna országát biztonságos helynek. Nem ingatta meg ezt a biztonságba vetett bizalmat az sem, hogy 2011-ben – tehát alig három évvel a kutatást megelőzően – Norvégiát az ország történetének legsúlyosabb terrortámadása érte, amely közel 80 halálos áldozatot követelt, és amit egy szélsőjobboldali nacionalista, Anders Behring Breivik követett el. A dán résztvevőkben szavak szintjén felmerült, hogy Dánia aktív katonai részvétele a terrorizmus elleni harcban esetleg biztonsági kockázati tényező lehet, de ez csak halvány aggodalomnak bizonyult, ami szintén nem jelent meg a biztonsággal kapcsolatban feltett kérdésre adott válaszokban: az állampolgári konzultáción részt vevő dánok 93 százaléka volt azon az állásponton, hogy országában biztonságban lehet élni.

A magyarok között volt a legalacsonyabb azok aránya, akik szerint az országban biztonságban lehet élni: csupán minden harmadik résztvevő vélte Magyarországot biztonságos helynek (1. ábra). Miért ilyen kedvezőtlen a magyarok véleménye a biztonságról? Mitől félnek? A beszélgetésekből kiderült, hogy nem a terrorizmustól. A negatív vélemények hátterében többek között a közbiztonság sokak szerint nem megfelelő állapota, egzisztenciális félelmek, szociális problémák, mint például az egészségügy állapota, illetve a hatalomtól való félelem állt. Ez utóbbi a jobbiztonság, jogegyenlőség területén érzékelt vagy megtapasztalt hiányosságok miatt fennálló félelemként merült fel, illetve volt, aki fehérgalléros bűnözést említett, mint ami ellene hat a biztonságérzetnek.

A hangsúlyok minden országban másra helyeződtek és a félelmek szintje is eltérő volt, azonban a terrorizmustól való félelem, a nagyobb büntények és nemzetbiztonsági kockázatok miatti aggodalmak, amelyek a nagy, központosított megfigyelési rendszerek kiépítéséhez hivatkozási alapként szoktak szolgálni, szinte egyáltalán nem merültek fel a konzultációk során.

Magyarországon kevésbé volt jellemző, de a többi országban gyakran előjött a félelmek és aggodalmak között magától a biztonsági technológiák általi megfigyeléstől való félelem is, pedig annak paradox módon éppen a biztonság növelése lenne a célja. A kutatás egy olyan összefüggésre is rávilágított, amely szerint sok esetben éppen azok tartanak jobban a biztonsági célú általános megfigyeléstől, akik egyébként is jobban aggódnak a biztonság miatt. A kutatás nem találta igazolhatónak azt az előzetes hipotézist, hogy *minél inkább aggódnak az állampolgárok a biztonságukat érintő fenyegetések miatt, annál nagyobb valószínűséggel találják elfogadhatónak a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat*. Mindez erősen felveti a lakosság egészét figyelő biztonsági technológiák hatékonyságának kérdését, illetve ezeknek a magánszférára és az állampolgári szabadságjogokra gyakorolt negatív hatását.

Öt biztonsági technológia megítélése

A biztonságstechnológiák hatékonyságának és toladó voltának megítélése technológiánként változott. A konzultációk résztvevői az alábbi öt technológiáról beszélgettek:

Intelligens/okos térfigyelő kamerák (CCTV): olyan térfigyelő rendszerek, amelyek többet nyújtanak a közterületek pusztá megfigyelésénél. Az intelligens vagy más néven okos térfigyelő rendszerek képesek az arcok felismerésére, az emberek viselkedésének elemzésére és tárgyak azonosítására.

„Civil” drónok: nem katonai célra használt pilóta nélküli, tehát távirányított repülő szerkezetek, melyeket a megfigyelési tevékenységek széles körében lehet bevetni. Felszerelhetők kamerával és más érzékelő technológiákkal, így akár repkedő térfigyelő kameráknak is tekinthetők.

Okos- és mobiltelefonos követés: a mobiltelefonból származó helymeghatározási adatok elemzésével információ nyerhető ki a telefon használatjának tartózkodási helyéről és mozgásáról egy adott időszakban. Az adatokat szoftverekkel vizsgálva a mobilszolgáltató, illetve az adatokhoz hozzáférő hatóságok részletes képet kaphatnak a telefon gazdájának mozgásmintázatairól. A telefonkészülék helyét azon mobiltelefon-tornyokból származó adatokkal lehet bemérni, amelyekhez a telefon kapcsolódott. A globális helymeghatározó rendszer (GPS) vagy a vezeték nélküli adatforgalom (wifi) az okostelefonok esetében még pontosabb helymeghatározást tesz lehetővé.

Internetes megfigyelés (DPI): hardvereszközök és speciális, úgynevezett mély csomagvizsgálatot (Deep Packet Inspection) végző szoftverek segítségével lehetőség van az interneten átmenő összes üzenet és információ elolvasására, elemzésére de akár manipulatív célú megváltoztatására is. Ez a módszer segíthet kiszűrni az internetre feltöltött illegális tartalmakat, szerepet játszhat a szervezett bűnözés leleplezésében, az internetes vírusok terjedése elleni küzdelemben, elősegítheti a szerzői jogok tiszteletben tartását. Kormányok használhatják bizonyos tartalmak cenzúrázására is. Az Európai Unió országaitól eltérően az USA-ban jogszerűen lehet használni célzott reklámozásra.

Biometria: a kifejezés az emberek fizikai vagy viselkedési jellegzetességeinek mérésén alapuló automatikus azonosságfelismerő rendszerekre utal. A biometrikus azonosítás kontrollálhatja, hogy bizonyos helyekre kik léphetnek be. Leggyakrabban a biometrikus útleveléknél használják arc-, ujjlenyomat- és/vagy íriszazonosításra. Hétköznapi használata is terjed, például egyre több okostelefon kap ujjlenyomat-olvasót, megvédve ezzel a telefont az illetéktelen használatától. Egyre több területen kezdi felváltani a jelszavas azonosítást valamilyen biometrikus megoldás.

A konzultációk résztvevői jelentős különbségeket láttak az egyes technológiákban abból a szempontból, hogy azok mennyire képesek választ adni a biztonsági kihívásokra, tehát mennyire hatékonyak, mennyire növelik az ország biztonságát és az emberek biztonságérzetét, illetve alkalmazásuk mennyire sértő a magánszférára és az állampolgári szabadságjogokra nézve.

Az öt technológia közül az intelligens/okos kamerák bizonyultak a legelfogadhatóbbnak. Különösen nagy volt a szimpátia irántuk az Egyesült Királyságban, ami nem meglepő, mivel ez a technológia talán ebben az országban a legelterjedtebb. Azonban a térfigyelő kamerák és az üzemeltetésük igen költséges, ezért – bár Magyarországon is terjed ez a technológia – 2014-ben, az állampolgári konzultációk szervezésének évében hazánk gazdasági hátránya okán is jelentősen le volt maradva e téren nem csak az Egyesült Királyságtól, de a kutatásban részt vevő összes európai országtól is. Ennek ellenére a technológia elfogadottsága Magyarországon még az Egyesült Királyságénál is nagyobb volt. Míg a teljes mintában 38 százalék tartotta az intelligens kamerákat hasznosnak és egyben a privát szférát nem igazán sértőnek, ez az arány az Egyesült Királyságban 50 százalék, Magyarországon pedig még ennél is több, 62 százalék volt.

Talán részben azért is ez a technológia volt minden országban a legelfogadottabbak között, mert a *térfigyelő kamerák* intelligens funkciói csak kevéssé voltak ismertek, és a konzultációk résztvevői sok esetben a hagyományos térfigyelő kamerákról alkotott véleményüket terjesztették ki az intelligens kamerákra. A hagyományos térfigyelő kamerákról azért gondolták a résztvevők, hogy viszonylag kevésbé sértik a privát szférát, mivel azok nem az egyes embereket célozzák, és az összegyűjtött információk sem egyénekhez kötöttek. Azonban az okos, tehát például arcfelismerő szoftverrel felszerelt kamerák esetében már más a helyzet, kiváltképp akkor, ha például a kamerához kapcsolt adatbázisban nemcsak a potenciális bűnözők arcának biometrikus adatai találhatóak meg, hanem a teljes lakosságé. Ekkor már beazonosíthatók a kamera látóterébe kerülő személyek. Másik példa lehet, ha az intelligens kamerák rendszámleolvasó szoftverrel felszerelt változata autópályát figyel vagy a városi buszszárvot ellenőrzi, a rendszámok alapján szintén összekapcsolható a kamera előtt elhaladt autó a tulajdonossal.

A térfigyelő kamerákat, akár intelligensek, akár hagyományosak, elsősorban elrettentő hatásuk miatt tartották alkalmasnak a konzultációk résztvevői a közbiztonság javítására és személyes biztonságérzetük növelésére, annak ellenére, hogy elsősorban az azokat legjobban elfogadó, sőt a terjedésüket sokszor kifejezetten szorgalmazó magyar résztvevők gyakran említettek olyan konkrét eseteket, amikor a térfigyelő kamera ott volt, a bűncselekmény mégis megtörtént. Számukra az intelligens kamerák a sokszor nem megfelelően működő hagyományos készülékek javított változatát képviselték, ezért is voltak annyira népszerűek.

A kamerával felszerelt *drónok* megítélése már nem volt annyira pozitív, mint a térfigyelő kameráké, mivel a drón olyan „intim” területekre is beláthat, mint például valakinek a kertje. Ezért úgy gondolták, hogy ha bűnmegelőzésre, általános megfigyelésre használják, az erősen sértheti a magánszférát. Mivel a drón alkalmas lehet például arra, hogy egy tüntetésen végigfényképezze a résztvevőket, sértheti a demokratikus szabadságjogokat is. Önmagában is veszélyesnek tartották a drónok használatát, mert például „*le tudnak zuhanni*” vagy „*terroristák is használhatják őket robbanóanyag célba juttatására*”. A konzultációkon részt vevők csak speciális helyzetekben engednék a drónok bevetését. Ilyen lehet például egy tüzeset, valamilyen természeti katasztrófa, terrortámadás vagy nagyobb baleset. Keresésnél,

mentésnél is hasznos lehet, mert kiválthatja a veszélyes terepen mentést végzők felderítési munkáját. Úgy vélték, hogy súlyos bűneseteknél alkalmas lehet az elkövetők üldözésére vagy a közbiztonság javítására például tömegeseményeken, mint amilyen a londoni olimpia volt. A konzultációk résztvevői nem engednék viszont a drónok lakossági használatát, illetve azt a fegyverbirtokláshoz hasonlóan szabályoznák, az üzemeltetést még hatósági személyek esetén is vizsgáláshoz kötnék.

Az *okostelefonos helymeghatározásra* a konzultációk résztvevői elsősorban mint kényelmi megoldásra tekintettek, ami csak korlátozott mértékben alkalmas bűnesetek megelőzésére vagy felderítésére. A személyes biztonságérzetet sem azért növeli ez a technológia, mert segít megakadályozni bűneseteket, hanem a mindennapi életben felhasználható kényelmi szolgáltatásai miatt. Például segít elkerülni az autópályán a dugókat; vagy ha valaki veszélybe kerül vagy eltéved, s a tartózkodási helye bemérhető, hamarabb érkezik a segítség; vagy lehetővé teszi például a ránk bízott kiskorúak vagy idősödő szülők követését. Ugyanakkor voltak, akik szerint ez a fajta biztonságérzet inkább egy társadalmilag konstruált érzetként értelmezhető; az emberek, amikor még nem voltak mobiltelefonok, sem érezték magukat kevésbé biztonságban, de amióta megszoktuk, hogy az életünk részei, nélkülük kissé kiszolgáltatottnak érezzük magunkat, csökken a biztonságérzetünk.

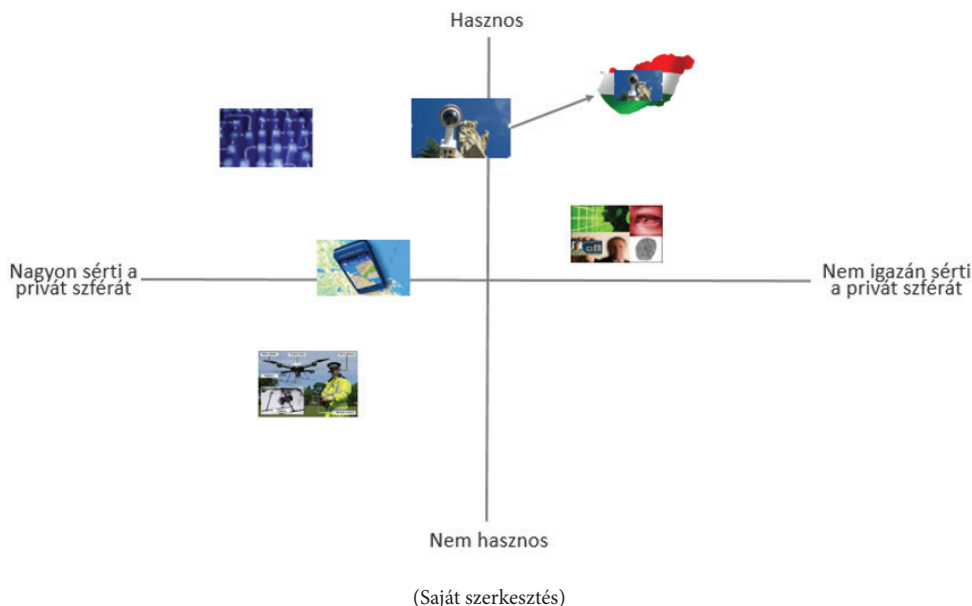
A konzultációk résztvevői úgy érezték, hogy e technológia biztonsági célú hatósági használat esetén jelentősen betolakszik a magánszférába, veszélyt jelenthet a demokratikus szabadságjogokra, és az is probléma, hogy az egyénnek nincs kontrollja a helymeghatározási adatokból levont következtetések felett. A résztvevők közül többen is beszámoltak arról, hogy bizonyos helyekre nem visznek mobiltelefont, hogy ezt a fajta követést úgymond „lerázzák”.

Az *internetes megfigyelést* nemzetbiztonsági, bűnmegelőzési szempontból elsősorban akkor tartották hasznosnak a kutatásban részt vevők, ha azt a digitális infrastruktúra fenntartásához vagy súlyos bűncselekmények gyanúsítottjainak megfigyelésére használják. Azonban úgy vélték, ha általános, mindenkire kiterjedő megfigyelésre használják, akkor a megbeszélte technológia közül az internetes megfigyelés sérti a magánszférát a legjobban, mert a kommunikáció tartalmát is érinti. Ráadásul az adatok manipulálhatók, módosíthatók, tehát visszaélésre is lehetőséget teremtenek, illetve kontextusukból kiragadva esetleg a kinyert információk félreértelmezhetők, ami súlyos következményekkel járhat az egyénre nézve. Úgy vélték, hasznos eszköz lehet viszont akkor, ha törvényes, bírósági felhatalmazás alapján alkalmazzák. Ez a technológia titkossága, teljes láthatatlansága miatt kelt félelmet az emberekben. Sokan úgy vélték, az elfogadhatósága erősen kontextusfüggő, és azon múlik, hogy a kormányzat mennyire korrekt és az érvényben lévő szabályozás mennyire tisztességes.

A *biometrikus azonosításnak* az ujjlenyomatvételen kívüli lehetőségei kevésbé voltak ismertek 2014-ben. A résztvevők megbízhatónak és biztonságosnak gondolták alkalmazását. Úgy vélték, a biometrikus azonosítás valóban garantálja a biztonságot például a munkahelyi beléptetésnél vagy repülőtereken, és nem sérti a privát szférát. Egyedül a biometrikus adatok tárolásának biztonságossága keltett némi aggodalmat, mivel az illetéktelen behatolás az adatbázisba olyan súlyos bűncselekményt is elősegíthet, mint a személyazonosság-lopás.

A 2. ábra azt mutatja, hogy mely technológiákat mennyire tartottak hasznosnak, illetve a magánszférára nézve toladóknak az állampolgári találkozók résztvevői. A magyarok véleménye egyedül az okos térfigyelő kamerák megítélése esetében különbözött nagymértékben a többi ország polgárainak véleményétől: a nyíl mutatja, hova kerülne ez a technológia az ábrában a magyarok véleménye alapján.

2. ábra. A biztonsági technológiák megítélése hasznosság és tolokodásuk mértéke szerint

Ezen öt technológia kialakulásának körülményeiről, fejlődéséről és az alkalmazásukhoz kapcsolódó dilemmákról bővebben is meg lehet tudni a korábban már említett SurPRISE projekt honlapján magyarul is hozzáférhető információk magazinokból és ismeretterjesztő filmekből.

Magánszféra – hol a határ?

A konzultációkon folytatott beszélgetések rávilágítottak arra, hogy a biztonság értelmezése több dimenzió mentén történik. Része például a nemzetbiztonság, a közbiztonság, a szociális biztonság, az internetbiztonság, de a legfontosabb a személyes biztonságérzet. A megfigyelésen alapuló biztonsági technológiáknak akkor nagyobb az elfogadottságuk, ha növelik ezt a személyes biztonságérzetet. Ha nem képesek erre, ha nem a lakosság személyes biztonságérzetét kikezdő kihívásokra válaszolnak, akkor elutasításra találnak. További probléma, hogy sokakat aggaszt a mindenkire kiterjedő általános megfigyelés, tehát maguknak a biztonságtechnológiáknak a használata csökkentheti a személyes biztonságérzetet. Mindezek ellenére a konzultációk résztvevői sok pozitívumot is láttak ezekben az új biztonsági technológiákban, és sok példát is tudtak hozni arra, amikor a megfigyelés helyénvaló és szükséges volt. Egyöntetű vélemény volt azonban, hogy az általános, mindenkire kiterjedő megfigyelést túlzónak, aránytalannak és szükségtelennek tartják, különösen akkor, ha a megfigyelés behatol a privát szférának egy olyan területére is, amit a magánszféra magjaként lehetne jellemezni.

Bár az angol „privacy” szó fordításának kissé eltérő jelentése van a különböző nyelvekben, a magánszféra fogalmának értelmezése hasonló volt a kutatásban részt vevő országokban. Az

állampolgárok különféle megközelítéseket használva próbálták megmagyarázni, mit jelent számukra a magánszféra fogalma. A véleményeket két fő irány jellemezte. Az egyik szerint a magánszféra egy jól körülhatárolható valóságos, lelki vagy digitális tér vagy szféra, amit gyakran tényleges vagy virtuális határ vesz körül. A másik megközelítés szerint a magánszféra egy lehetőség, szabadság, képesség vagy jog arra, hogy valaki eldöntse, mi az, ami számára privát. Tulajdonképpen nincs nagy ellentmondás a két megközelítés között, mivel ez utóbbi az első megközelítésben meghatározott határvonalak kijelölésének a szabadságára utal.

Sokan úgy vélték, hogy a magánszféra folyamatos változásban van, tulajdonképpen egyre szűkül az elektronikus kommunikáció növekedésével. Az emberek beletörődnek, hogy bizonyos internetes aktivitással életük egy része visszavonhatatlanul láthatóvá válik, és a nyilvánosság egyre inkább behatol a magánszférába. Azonban általános vélekedés volt, hogy a magánszférának létezik egy olyan magja, amelyet mindenáron védelmezni kell.

A konzultációk résztvevői leggyakrabban az otthon, a családi környezetet sorolták a magánszféra magjához. Ehhez sokan hozzavették még a személyes kapcsolatokat, a személyes gondolatokat, a személyes kommunikáció minden formáját, tehát a szóbeli és írott kommunikációt is, illetve a cselekvés szabadságát. Többek számára az adatvédelem is a magánszféra része, és a védelmezendő „maghoz” sorolták a személyes adatokat, elsősorban az úgynevezett érzékeny adatokat, mint a politikai és vallási nézetek, szexuális orientáció, az egészségügyi információk, a banki és pénzügyi adatok, de voltak, akik a telefonszámot és az e-mail-címet is. Volt olyan résztvevő, aki így összegezte, mit jelent számára a magánszféra sérthetetlen, mindenképpen védelmezendő magja: *„Mindenféle adat, amelyen keresztül egy személy elérhető vagy valamilyen módon megkárosítható.”* Vagy: *„Minden olyan információ, amivel kárt, veszteséget lehet valakinek okozni vagy valakit zaklatni lehet.”*

Együttélés a megfigyeléssel

Mivel a megfigyelés ritkán látható vagy érezhető, többnyire nincs közvetlen hatással az emberek mindennapi életére, ezért nem is vagyunk tudatában, hogy ezek a technológiák folyamatosan információkat rögzítenek rólunk. Talán ezért is, a konzultációk résztvevőinek csak kisebb hányadát jellemezte, hogy a megfigyelés miatt megváltoztatná a viselkedését vagy próbálná időnként elkerülni a megfigyelést. Azt azonban többen kifejezésre juttatták, hogy jó lenne tenni valamit, de többek közt a tájékozottság és a tudás általános hiánya passzivitást eredményez.

Az általunk megvásárolt technológiákon keresztül – mint amilyen például az internet- és mobilszolgáltatás, vagy amikor bekamerázott autópályákon utazunk, átlépjük az országhatárt, vagy csak sétálgatunk térfelügyelő kamerával megfigyelt köztereken – folyamatos megfigyelés alatt állunk, ezzel ma már együtt kell élnünk, akár akarjuk, akár nem. Tehát a konzultációkon elhangzott alábbi vélemények, hozzáállások közül képviselnünk kell valamelyiket, amivel, ha nem is feltétlenül elvi szinten, de a mindennapi gyakorlatban egyetértünk és elfogadjuk ezt a fajta megfigyelést:

- Bár volt néhány résztvevő, aki szinte a paranoia határát súroló félelemmel tartott a megfigyeléstől, a leggyakoribb a *racionális viselkedés* volt, amikor valaki elfogadja ugyan a megfigyelést, de azért, amennyire lehet, megpróbálja védeni a magánszféráját. Ez a viselkedés gyakran nem is tudatos védekezés, hanem általános elővigyáza-

tosság, ami már szokássá vált. Például valaki alaposan meggondolja, mire használja az internetet; jól meggondolja, milyen oldalakon regisztrál; nem mindig ugyanazt a böngészőt használja; nem mindig visz magával mobiltelefont; meggondolja, kit hív a telefonon; van pár téma, amiről telefonon nem beszélget.

- Voltak, akik úgy vélték, egyáltalán nem kell foglalkozniuk a megfigyeléssel. Gyakori érvük volt a „*nekem nincs rejtegetnivalóm*”, illetve az, hogy „*csak a bűnözőknek vagy azoknak kell félniük a megfigyeléstől, akiknek vaj van a fejükön*”.
- Voltak, akik azzal nyugtatták meg magukat, hogy ők mások számára érdektelen kisemberek, mondván: „*mi olyan kicsik, érdektelenek vagyunk*”, vagy „*másokat akarnak megfigyelni, nem minket*”.
- A tehetetlenség, kiszolgáltatottság érzése is megnyilvánult a magyarázatokban: „*Túl kicsik vagyunk ahhoz, hogy tehetnénk ellene*.” Ez az attitűd különösen erős volt a magyar résztvevők körében. Talán a kiszolgáltatottság érzésének a fő oka a nem túl távoli korszak kulturális hatása, amikor az emberek hozzászórtak vagy arra lettek szocializálva, hogy erős állami megfigyelés alatt éljenek. Az is szerepet játszhat, hogy a civil szféra, amelyik megvédené a polgárokat vagy támogathatná őket a dolgok alulról jövő megváltoztatásában, Magyarországon gyenge.
- Volt, akit a beletörődés jellemezett: a mai világban „*úgyis mindenki tud mindenkiről mindent, úgyse tudunk semmit tenni a megfigyelés ellen*”, nemcsak azért, mert nem vagyunk képesek képviselni az érdekeinket, hanem azért is, mert minden hiábavaló.
- És voltak, akik úgy érezték, azért nem tesznek semmit a megfigyelés ellen, mert a kényelem számukra fontosabb, hiszen ezek az eszközök, amelyekén keresztül megfigyelhetőkké váltak, már rengeteg módon beépültek az életükbe, amin nem szeretnének változtatni.

A biztonságtechnológiák elfogadása – ambivalens hozzáállás

Az állampolgári konzultációk résztvevőinek nagy része nem utasította vissza önmagukban a megfigyelésen alapuló biztonsági megoldásokat, és bár a beszélgetésekből kiderült, hogy a nemzetbiztonság érdeke számukra távoli, nehezen értelmezhető fogalom, 59 százalékuk támogatta a megfigyelésen alapuló technológiák használatát a nemzetbiztonság érdekében. Azonban a véleményeknek másik oldala is van. A kilenc országban megrendezett konzultációk közel 2000 résztvevőjének:

- 72%-a aggódott amiatt, hogy a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák használata sérti a magánszférát;
- 70%-a vélte úgy, hogy túl sok információt gyűjtenek róla ezek a biztonsági megoldások;
- 70%-a azt gyanította, hogy amint ezeket a technológiákat üzembe helyezik, valószínűleg visszaélnék velük;
- csupán 34%-a vélte úgy, hogy ha valaki nem tett semmi rosszat, nem kell aggódnia a megfigyelés miatt;
- 69%-a aggódott, hogy a róla gyűjtött adatokat felhasználhatják ellene;
- 66%-a követelt olyan alternatív megoldásokat a biztonság növelésére, amelyek nem alkalmazzák a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat.

Mit is akarnak tehát az európai állampolgárok? – tehetnénk fel a kérdést, mert a vélemények némileg ellentmondanak egymásnak. Az ellentmondás feloldása egyszerű: *nem szeretnének félelemben élni, de szeretnék megőrizni a magánszférájukat és demokratikus szabadságjogaikat is.* A konzultációk résztvevői olyan hatékony biztonsági megoldásokat szorgalmaztak, amelyek összhangban vannak a magánszféra tényleges védelmével. Tehát abba az esetben elfogadható számukra ezeknek a technológiáknak a használata, ha a megfigyelés nem általános, mindenkire kiterjedő és folyamatos, hanem célzott; ha hozzájárul a személyes biztonságérzet növeléséhez; vagy aktívan képes életet menteni; figyelembe veszi a magánszféra védelmének szempontjait is; a technológia bevezetése és alkalmazása jól szabályozott, ellenőrzött és átlátható. A technológiák elfogadása kapcsán a kutatás a következő további összefüggéseket tárta fel:

- A megfigyelésen alapuló biztonságtechnológiák elfogadásának legfontosabb tényezője a biztonsági szervekbe és politikai intézményekbe vetett bizalom.
- Az elfogadás jóval nagyobb, ha a technológia csak a gyanúsítottakat figyeli meg.
- Minél jobban sérti egy technológia a magánszférát, annál kevésbé tartják hatékonynak, szemben azzal az elképzeléssel, amelyet az alkumodell is képvisel, hogy a biztonság csak a magánszféra megsértése árán növelhető.
- Az érzékelt fenyegetettség mértéke csak korlátozottan hat a biztonságtechnológiák elfogadására, mivel más szempontok is fontosak, és a biztonság, megfigyelés és magánszféra közötti összefüggések is komplexebbek, mint azt a biztonságért felelős döntéshozók általában feltételezik.
- A kutatás azt az összefüggést támogatta, hogy – ha eltekintünk a 30 év alattiaktól – minél idősebb valaki, annál jobban elfogadja e technológiákat. Tehát nem támasztja alá azt a sokak által igaznak vélt elképzelést, hogy éppen a fiatalok azok, akik kevésbé aggódnak amiatt, hogy e technológiák egyre jobban behatolnak a magánszférájukba. A legfiatalabbak eltérő attitűdjét azzal lehet magyarázni, hogy a kérdés felelősségteljes átgondolásához kell valamennyi élettapasztalat. Emiatt is fontos, amit a találkozón sokan szorgalmaztak, hogy a konzultációkon felvetett témákról a lakosság minél szélesebb rétegeit tájékoztatni kell; a felvilágosító, ismeretterjesztő munkát már az iskolában el kellene kezdeni.

Azok a technológiák a jobban elfogadottabbak:

- amelyek olyan bűntényekre koncentrálnak, amelyek a lakosság körében is prioritást élveznek;
- amelyeket jól körülírt céllal alkalmaznak;
- amelyek haszna közvetlenül is érzékelhető; illetve
- amelyek működését az emberek – tehát azok az „ártatlanok”, akiket megfigyelnek – ellenőrizni tudják, vagyis rálátásuk van arra, hogy ki, mikor és milyen információkat gyűjt róluk, mi történik ezekkel az adatokkal, hogyan van az egész folyamat szabályozva.

Azok a technológiák kevésbé elfogadhatók:

- amelyeknél nagy a veszély, hogy nem arra fogják használni, amire eredetileg szánták azokat;

- amelyek elősegítik az intoleranciát és a szegregációt, tehát például a szoftverek úgy vannak programozva, hogy eltérően kezelik a társadalom különféle szegmenseit esetleg nemzetiségi, etnikai vagy más alapon;
- amelyek kiszorítják az emberi tényezőt; illetve;
- amelyek bevonják a magánszektor vagy más országok nemzetbiztonsági szerveit.

Mit lehet tenni?

Az egyik lehetőség, hogy amikor úgy érezzük, a megfigyelés túlságosan beavatkozik a privát szféránkba, megváltoztatjuk, jobban kontrolláljuk a viselkedésünket. Jeremy Bentham 18. századi angol filozófus *Panoptikonja* (vö. Foucault 1990 [1975]: 3. fejezet) – egy börtönökre kidolgozott épületdizájn – jól példázza ezt. A kör alakú épület közepén elhelyezett megfigyelőtornyból minden rabot látni lehet, miközben a rabok nem láthatják az őrköt a toronyban, tehát nem tudják, mikor figyelik őket, ezért mindig úgy viselkednek, mintha épp figyelnék őket, azaz hatékonyan kontrollálják saját viselkedésüket. A rabok esetében ez fontos fegyvermezőerőként működött a korábbi fizikai erőszak helyett.

A konzultációk résztvevői közül azok, akik addig még nem gondolkodtak el a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákról, sokszor az állampolgári találkozón döbbsentek rá, hogy ezek a technológiák mennyire alkalmasak lehetnek a demokratikus szabadságjogok gyakorlásának megnyirbálására pusztán a folyamatos megfigyeléstől való félelem, aggodalom által kiváltott önkontrollon keresztül. Lehetségesnek tartották, hogy valaki e megfigyelés miatt korlátozza, miket posztol az interneten, vagy esetleg kifejezetten emiatt nem megy el egy tüntetésre.

A konzultációkon arra a kérdésre, hogy megpróbálnák-e valahogy aktívan elkerülni e biztonsági technológiáknak az előzőekben leírt „figyelő szemeit”, vagy esetleg miattuk megváltoztatnák-e a viselkedésüket, az okos térfigyelő kamerák esetén a résztvevők 20 százaléka, a mobiltelefonos helymeghatározás esetén 30 százaléka és az internetes megfigyelés esetén 36 százaléka válaszolt igennel.

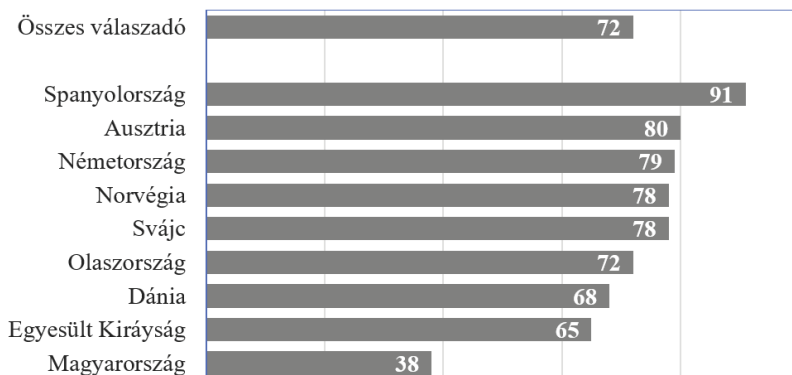
Egy másik lehetőség a tiltakozás. Technológiától függően a konzultációk résztvevőinek 15–20 százaléka szívesen tenne valamit aktívan, például kampányolna az állampolgárokat folyamatosan megfigyelő biztonsági technológiák ellen, és további 10 százalék, ha maga aktívan nem is tenne semmit, elvben támogatná ezeket a tiltakozókat. Tiltakozás helyett nagyjából minden második résztvevő inkább többet szeretett volna tudni arról, hogyan védhetné meg a magánszféráját, a demokratikus jogait, tehát tiltakozás helyett inkább a védekezés lehetőségében látta a megoldást. Az internetes megfigyelés és a mobiltelefonos követés esetében jelentős kisebbségben (11 és 16 százalék) voltak azok, akiknek nem voltak averzióik a technológia alkalmazásával szemben. A térfigyelő kamerák nagyobb elfogadottságát mutatja, hogy a válaszadók 28 százaléka egyáltalán nem ellenezte alkalmazásukat.

A tiltakozók, az elkerülők és a viselkedésüket megváltoztatók gyakran azok közül kerültek ki, akiknek nagyobb előzetes tudása volt a konzultációkon megvitatott témákról, és feltételezhetően jobban tisztában voltak ezeknek a technológiáknak az árnyoldalaival, következképpen jobban aggdódtak az alkalmazásuk negatív társadalmi következményei miatt.

A magyarok véleménye

A magyar résztvevők az átlagnál valamivel jobban hajlottak rá, hogy elfogadják a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat, és jóval kevesebben aggódtak amiatt, hogy ezek a biztonságtechnológiák negatív hatással lehetnek a magánszférára (3. ábra). Egybevág ezzel a kutatási megállapítással az a tény is, hogy Magyarországon a magánszférához, adatvédelemhez kapcsolódó közéleti viták is szinte teljesen hiányoznak.

3. ábra. „Aggódom, hogy a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák használata sérti a magánszférát” – az állítással egyetértők aránya százalékban; N=1780

(Saját szerkesztés)

Ez a különbség részben azzal a történelmi-kulturális ténnyel magyarázható, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődés nem hosszú, organikus folyamatként ment végbe, mint a kutatásba bevont nyugat-európai országokban, hanem az átmenet a diktatórikus rendszerből a demokráciába „felülről” indult és rendkívül gyorsan történt. A demokratikus gyökerek nem hatolnak le mélyre a társadalom szövetébe, nem itatják át a kultúrát, nincs hagyománya a magánszféra és a személyiségi jogok védelmének, a társadalmi mozgalmaknak csekély a tömegbázisa. Csupán néhány civil szervezet foglalkozik adatvédelemmel⁴ és személyiségi jogokkal, és ezeknek a szervezeteknek sincs megfelelő társadalmi támogatottsága.

További magyarázat lehet, hogy bár Magyarországon az 1990 előtti totalitárius egypártrendszer a lakosság széles körű megfigyelésével próbálta bebiztosítani a hatalmát, az ellenvéleményeket elhallgattatni, az elnyomó politikai rendszer eltörlésével az emberek mintha átestek volna a ló túlsó oldalára, és a személyes adataik és a magánszférájuk vonatkozásában egyfajta érdektelenség és nemtörődömség alakult ki. Biztonságban is érezhették magukat, mivel a kommunista hatalom elsöprését követően az információszabadság és a magánszféra védelme kitüntetett szerepet kapott az immár demokratikus Magyarországon, és az 1992-ben elfogadott igen haladó szemléletű adatvédelmi törvénnyel az ország Európa élvonalába került. Igaz, húsz évvel később, a 2012-ben hatályba lépő új adatvédelmi törvény ehhez képest visszalépésnek tekinthető, mert megszüntette az adatvédelemért és informá-

⁴ A három legjelentősebb szervezet az Eötvös Károly Intézet, a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) és a Magyar Helsinki Bizottság.

ciószabadságért felelős független ombudsmani hivatal, és helyette egy adatvédelmi hatóságot (NAIH) állított fel, amely, noha formálisan független, az adminisztratív hierarchiába tagozódik. A témába vágó további fejlemény, hogy az ország alacsony terrorfenyegetettsége ellenére 2010-ben egy nagy terrorelhárítási központ létesült, a TEK, amely bírói engedély nélkül is jogosult állampolgárok titkos megfigyelésére.⁵ De éppen a kutatásban is megfigyelt érdektelenség miatt ezek a témák nem kerültek be az állampolgárok érdeklődési szférájába, a konzultáción is csak elvétve és nagyon keveset tudott egy-egy résztvevő ezekről a dolgokról. Az idősebb generációk pedig még az előző rendszerben hozzászóltak a megfigyeléshez, megtanultak együtt élni vele. Többször is elhangzott a beszélgetések során: *„Ez ugyanaz a megfigyelés, ami régen volt, csak gépekkel.”*

Mivel a magyarok kevésbé aggódtak e technológiák miatt, jóval kevesebben is voltak közöttük, akik tiltakoznának az alkalmazásuk ellen vagy próbálnák elkerülni azokat, netán a viselkedésüket változtatnák meg. Az aggodalom alacsonyabb szintje mögött feltehetően többek közt a nyugat-európai polgártársakhoz képest jelentősebb ismerethiány állt. Bár a találkozó résztvevői közül mind a kilenc országban sokan érezték úgy, hogy több információra lenne szükségük, a magyar résztvevők között az ismeretek iránti igény még erőteljesebb volt, és a konzultációkon a politikusok felé megfogalmazott javaslataikban, igényeikben is nagyobb hangsúlyt kapott a témáról szóló ismeretterjesztés.

Ismeretek a megfigyelésről, a jogi szabályozásról

Az állampolgári konzultáció mint kutatási módszer a résztvevők involválásával és a kutatási folyamat során átadott információkkal maga is gerjesztette a résztvevőkben a hiteles és releváns információk iránti igényt, azonban az egyértelműen megállapítható volt, hogy az átlagemberek kevés információval rendelkeznek a felvetett témákról, vagy a tudásuk felszínes és esetenként téves. Amikor megfogalmazták, mi mindenről szeretnének tudni, voltak, akik úgy érezték, túl sok erőfeszítésbe kerül, és túl sok erőforrás fordítódik ezeknek a technológiáknak a fejlesztésére és túl kevés a megfelelő felvilágosító kampányokra arról, hogy miképpen működnek, hogyan szabályozzák és ellenőrzik őket, melyek a hatóságok jogai és kötelezettségei és melyek az állampolgárok jogai és kötelezettségei e téren.

Az egyik leggyakoribb kérdés az volt, hogy valójában kik is azok az „ők”, akik kitalálják az egész rendszert, akiknek hozzáférésük van a technológia által generált megfigyelési adatokhoz. A konzultációk résztvevői nem igazán voltak tisztában azzal, hogy ki ellenőrizheti az adataikat és azok hova futnak be. A beszélgetések során időnként a nem nevesített többes szám harmadik személy egyes számba váltott, amivel a résztvevők általában egy számukra rejtélyes, nagy hatalommal bíró egyénre utaltak, aki a rendszer tetején foglal helyet valahol a háttérben, aki irányítja ezt az egészet. De hogy ki is ez az „ő”, az nagy kérdés maradt.

Másik kérdés, hogy milyen folyamatok működnek az egyes megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák esetében. Hogyan és mikor kapnak „ők”, tehát az összegyűjtött adatokat felhasználók hozzáférést a személyes adatokhoz? Hogyan gyűjtik, tárolják és használják a személyes információkat, hogyan elemzik a lakosságról a „gépekkel” összegyűjtött infor-

⁵ Az ebben az ügyben született elmarasztaló strasbourgi bírósági ítéletről és annak lehetséges következményeiről lásd Pásztor Emese tanulmányát az *Információs Társadalom* e lapszámunkkal egy időben megjelenő 2017/1. számában.

mációkat? Egyáltalán: milyenfajta információkat gyűjtenek és konkrétan milyen célra? Mik a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák hatásai a magánszférára és az egyének és a társadalom biztonságára? Többen feltették a kérdést: „Én saját magam hogyan vagyok érintve?” És: „*Hogyan tarthatok meg bizonyos információkat bizalmasnak?*” Melyek általában a hatóságokra és az állampolgárokra vonatkozó szabályozások, jogszabályok és jogok? A „titokzatos ők” kívül osztják meg az információkat? Hogyan lehet egy átlagpolgárt megvédeni, ha tévesen értelmezik a róla gyűjtött információkat, vagy olyan információkat gyűjtenek róla, amelyek a magánszférájának ahhoz a bizonyos magjához tartoznak, amelyet semmiképpen nem szeretne illetéktelenekkel megosztani?

Azok, akik jobban tisztában voltak a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák szabályozásával, többet akartak megtudni a nemzeti és EU-s szabályozásról. Azok, akik kevesebbet tudtak, több közérthető nyelven írt alapinformációt igényeltek, például az adott ország adatvédelmi törvényének tartalmáról. Voltak, akiket az érdekelt volna, hogyan alakultak ki a jelenlegi szabályozások, és milyen célok, szándékok állnak a szabályozások mögött? Kik vesznek részt a szabályzások kialakításának folyamatában, kiknek van ebbe beleszólásuk, például vannak-e a háttérben politikai vagy gazdasági lobbicsoportok? Az állampolgárok hogyan találhatják meg vagy érhetik el a témában releváns információkat és dokumentumokat, és kinek a felelőssége, hogy tájékoztassa a nyilvánosságot?

Az állampolgári találkozók résztvevői számára készített ismeretterjesztő magazinok és filmek betöltötték funkciójukat, az ismeretátadás mellett involválták a résztvevőket, felkeltették érdeklődésüket. Hozzájött ehhez, hogy az állampolgári konzultáció, mint kutatási módszer, felelősséggel ruházza fel a résztvevőket, mivel a találkozó végén megfogalmazott állampolgári javaslatok és igények valóban eljutnak az illetékesekhez, a lakosság is „szót kap” a döntési folyamatban. A résztvevők ezt átérezve döbbsen rá, hogy véleményük felelősségteljes képviseléséhez alapvető a megfelelő tájékozódás.

Bizalom az üzemeltetőkben, a jogi szabályozásban – az aktuális politikai hatalomban

A biztonsági technológiák üzemeltetői részben mint intézmények, részben mint a technológiát közvetlenül működtető operátorok jelentek meg a beszélgetésekben. A konzultációk résztvevői gyakran jobban tartottak attól, hogy az adatokhoz hozzáférő operátorok élnek vissza az információkkal, mint attól, hogy az intézmények működésével lennének gondok. Úgy vélték, visszaélésekre egyrészt azért kerülhet sor, mert az operátorok is csak „*esendő emberek*”, másrészt, mert nem kellő mértékben felügyelik őket vagy nincsenek jól kiképezve, illetve azok, akiket ilyen pozíciókban alkalmaznak, nem a legalkalmasabbak a feladatok elvégzésére, nem kellőképpen megbízhatóak.

A kezelők láthatósága vagy láthatatlansága befolyásolta, hogy az állampolgárok hogyan értékelik a megbízhatóságukat. Amikor az operátorok „láthatóbbak”, mint például a térfelügyelő kamerarendszerek esetében, amikor belátni a megfigyelőszobába, vagy csak látni lehet, ahogy ki-be járnak a biztonsági emberek, a megbízhatóság (pozitív vagy negatív) megítélése az egyénekből indul ki. Amikor azonban az operátorok rejtve vannak (pl. internetes megfigyelés), akkor többnyire a hatóságokat értékelik, és értékelésük a hatóságok általános megítélése szerint változik.

A megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat üzembe helyező és működtető hatóságokkal és rendvédelmi szervekkel szembeni bizalom az egyik legfontosabb tényező, ami befolyásolja e technológiák elfogadását. Azonban a bizalom összetett fogalom, és fontos vonása, hogy feltételezi a kölcsönösséget. Továbbá, ha valami kikezdi a bizalmat, az azonnal képes megroggyanni, míg visszaállítása fáradságos, sok esetben időigényes folyamat.

A hatóságok és rendvédelmi szervek iránti attitűdökben és a megfigyeléssel összegyűjtött adatok felhasználása miatti aggodalomban az tükröződik, hogy sok esetben probléma van ezzel a bizalommal. Bár a válaszadók nagyjából kétötöde szerint a hatóságok megbízhatóak, amikor ezeket a technológiákat használják, jelentős volt azok aránya, akik tartottak tőle, hogy a hatóságok visszaélnék a hatalmukkal: az intelligens/okos kamerák esetében 46 százalékuk, a mobiltelefonos helymeghatározás esetében 34 százalékuk, valamint az internetes megfigyelésről vitatkozók 52 százaléka képviselte ezt a véleményt.⁶

A bizalom hiányában az is szerepet játszhatott, hogy sokan nem rendelkeztek elégséges ismeretekkel arról, hogy a technológiát hogyan helyezik üzembe, az adatfeldolgozás folyamatait hogyan szabályozzák és ellenőrzik, és milyen jogi biztosítékok védik az állampolgárokat a visszaélések ellen. Ennek tükrében a biztonsági és rendvédelmi szervek, illetve az állami intézmények iránti bizalomtól függően pozitív és negatív attitűdöket fogalmaztak meg a résztvevők. Elsősorban azokban az országokban, például Spanyolországban, Olaszországban és Magyarországon, ahol a hatóságok iránti bizalom nem kifejezetten volt erős, a konzultációk résztvevői gyakran voltak azon az állásponton, hogy a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák használata nem eléggé szabályozott, és ha még az is lenne, a biztonsági és rendvédelmi szervek nem tartanák be a szabályokat.

A többi országban a hiányos ténybeli tudás ellenére sokan voltak, akik pozitív hozzáállást fogalmaztak meg, feltételezve, hogy ha ők nincsenek is tisztában a szabályozással, attól az még bizonyára létezik. Azonban többen aggódtak, hogy ha vannak is szabályozások, a laikus embereknek nehéz megérteniük ezeket a dolgokat. Mások azt hiányolták, hogy miért nem hozzák nyilvánosságra az információkat ezekről a témákról. Azok, akik azt állították magukról, hogy jobb ismereteik vannak a témáról, úgy vélték, a mostani technológiai fejlődéshez képest a vonatkozó törvények idejétmúltak.

Az állampolgárok többsége nem szeretne közvetlen beleszólást a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák szabályozásába, és szakértőkre bízna ezt a munkát azzal a feltétellel, hogy az eredményeket közérthetően kommunikálják a nyilvánosság felé. Ugyanakkor megfogalmaztak néhány általános igényt:

- Szükség van a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat használó biztonsági szervek aktív, állandó külső ellenőrzésére, amelyeket a megfigyelést végző szervtől, politikától és gazdasági vagy kereskedelmi érdekektől mentes testületnek vagy szervezetnek kellene működtetnie, hogy biztosítani tudja az elszámoltathatóságot, és megakadályozza a biztonsági szerv hatáskörének túlzott növekedését.
- Az állampolgárok számára lehetővé kell tenni, hogy kérésükre hozzáférhessenek a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák által gyűjtött személyes adataikhoz.
- Fel kell mérni a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák használatának szükségességét, megfelelő és arányos voltát.

⁶ Strauss, S. (2015): Citizen Summits on Privacy, Security and Surveillance: Synthesis Report, <http://surprise-project.eu/dissemination/research-results/>.

- Az állampolgárokat tájékoztatni kell a törvényes adatgyűjtésről, az adatfeldolgozásról és a létező jogi biztosítékokról.
- A jogi biztosítékoknak akkor is könnyen hozzáférhetőeknek kell lenniük, amikor magáncégek használnak megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat.

Amellett, hogy az állampolgári találkozók résztvevők zöme átlátható és szigorú ellenőrzési mechanizmusokat igényelt, egy további szempont is felmerült: a biztosítékok nem lehetnek annyira bürokratikusak, hogy megnehezítsék a biztonságért felelős szervek munkáját. Emellett a szabályozásnak technológiánként differenciáltan kell lennie. Az olyan technológiák esetében, mint a térfigyelő kamerák, kevesebb biztosíték is elég lehet, mint például a jogok megsértésére nagymértékben alkalmasnak vélt DPI, tehát az adatforgalom tartalmának pástázásán alapuló internetes megfigyelés esetében.

A technológiákat működtetőkkel szembeni bizalom hiánya szorosan összefüggött a biztonsági szervek elszámoltathatóságának, átláthatóságának és ellenőrzésének vélt hiányával. Az emberek szeretnének bízni, de érzékelik a hiányát annak a közös alapnak, amire ezt a bizalmat építeni lehetne. Ezt súlyosítja az a felfogás, hogy e biztonsági és megfigyelési intézkedések éppen e hatóságoknak az állampolgárok iránti bizalmatlanságán alapulnak, hiszen a mindenkire kiterjedő megfigyelés elvi alapja az, hogy mindenki potenciális bűnelkövető.

Az állampolgárok javaslatai

A konzultációk résztvevői 6–8 fős csoportokban osztották meg a gondolataikat, sokszor kiegészítve egymás tudását vagy vitatkozva egymással. Már a megbeszélések során is sokféle állampolgári igény, javaslat felmerült, de a konzultáció végén minden csoport közös javaslatot dolgozott ki az európai és hazai politikusok, döntéshozók számára. A közel 300 állampolgári javaslatot ötvözve a független szakértői véleményekkel és az empirikus kutatás egészének eredményeivel készültek el a SurPRISE projekt ajánlásai az Európai Bizottság részére (Čas 2015), hogy az állampolgárok igényeit is figyelembe lehessen venni az új uniós szabályozásban.

Az alábbiakban összefoglaljuk a konzultációkon részt vevő állampolgárok közel 300 üzenetének a lényegét.

A használatra vonatkozó stratégiák

A megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák arányos és célzott használatát kell biztosítani a széles körű megfigyelés helyett, és e technológiákat csak akkor szabad alkalmazni, amikor valóban szükség van rájuk. A megfigyelésbe bevont állampolgárok körét korlátozni kell, hogy minél kevesebb „ártatlant” figyeljenek meg. Az összegyűjtött adatok lehetséges felhasználásának időtartamát korlátozni kell, tehát azokat egy idő után törölni kell az adatbázisból. A megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat mindig törvényesen és felelősségteljesen kell használni. Fontos a „gépek” használatának emberi ellenőrzése is.

A javaslatok jelentős része vonatkozott a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák szabályozására és ellenőrzésére. Általános igényként merült fel e technológiák bevezetésének és alkalmazásának szigorú szabályozása és ellenőrzése. Néhány specifikus javaslat is megfogalmazódott:

- Uniós szabályozásnak kell megalapoznia a nemzeti szabályozást.
- Globális szabályozás szükséges elsősorban az internetes megfigyelés vonatkozásában.
- A technológiákat működtető intézmények belső ellenőrzési folyamatain kívül fontos a külső, független felügyelet a bizalom megteremtéséhez.
- A személyekhez köthető megfigyeléshez, mint amilyen a mobiltelefonos helymeghatározással végzett követés vagy az internetes megfigyelés (DPI), bírósági felhatalmazás és ellenőrzés szükséges.
- A szabályozásnak az állampolgárok számára is világosnak és érthetőnek kell lennie.
- Átláthatóságra van szükség azt illetően, hogy:
 - a személyes adatokat hogyan használják,
 - hogyan dolgozzák fel az adatokat, és
 - melyek a technológia alkalmazásának pozitív és negatív oldalai.
- A biztonságpolitika kialakításába az átláthatóság és tájékoztatás elősegítése érdekében civil és emberi jogi szervezeteket kell bevonni.
- A szabályozásnak tartalmaznia kell az elfelejtéshez való jogot is, tehát ha valakit megfigyeltek, de nem bizonyosodott rá semmi, az adatait törölni kelljen a rendszerből.

Az alternatívák szerepe

Bár a konzultációk résztvevői sokféle aggodalmat fogalmaztak meg, nem utasították el eleve a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák használatát, azonban kifejezték azon félelmüket, hogy a technológia esetleg átveheti az irányítást az emberektől, ami a hagyományos biztonsági megoldások visszaszorítását eredményezheti.

A résztvevők hangsúlyozták, hogy bár a megfigyelési technológiák kiegészítő használatára szükség lehet rövid távon, de hosszú távon azokat a társadalmi problémákat kellene kezelni, amelyek közvetetten felelősek a bűnözésért, a terrorizmusért. Fontosnak tartották a társadalmi összetartás, a gazdasági igazságosság, valamint az egyén és az intézmények társadalmi felelősségvállalásának előmozdítását a biztonsági stratégia részeként.

A megfigyelésnek tiszteletben kell tartania a magánszférát és az állampolgári jogokat

Voltak olyan javaslatok, amelyek elutasították a megfigyelést, és elvetették az alkumodellt, mint a biztonság és a magánszféra között fennálló összefüggést. Ugyanakkor néhányan elégedettek lettek volna a megfigyelés korlátozásával és a magánszféra „magjának” a védelmével. Konszenzus volt a résztvevők között abban, hogy a demokratikus szabadságjogokat, tehát a szólásszabadságot és az állampolgári jogok gyakorlását is védelmezni kell.

Igény a tájékoztatásra

A résztvevők úgy érezték, hogy a hatóságok és a lakosság által birtokolt információk aszimmetrikusak. Ezen megfelelő tájékoztatással, ismeretterjesztő kampányokkal kellene változtatni.

Bizalom és bizalmatlanság a biztonsági és rendvédelmi szervek iránt

Gyakori vélemény volt, hogy azoknak, akiknek hatáskörében áll mások megfigyelése, ahhoz is megvan a hatalmuk, hogy visszaéljenek a helyzetükkel. Azt is sokan gondolták, hogy a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák kiterjesztett használata már önmagában növeli a visszaélés kockázatát.

A megfigyelésért felelős biztonsági és rendvédelmi szervek (és más állami hatóságok is) az alábbi esetekben lesznek megbízhatóak:

- az embereknek pozitív személyes tapasztalataik vannak velük kapcsolatban;
- az intézményekhez nem társítanak visszaéléseket;
- tájékoztatnak vagy közlésesnek információkat az adatgyűjtésről, -tárolásról és -használatról;
- átlátható a tevékenységük és a működésük;
- nincs korlátlan hatáskörük;
- ellenőrzik a tevékenységüket;
- az intézmények dolgozói, akik hozzáférnek az adatokhoz, jól képzettek, nem élnek vissza a hatalmukkal, nem korruptak, és jól meg vannak fizetve, így kevésbé megvesztegethetők.

Az az igény is megfogalmazódott, hogy a biztonsági szervek által gyűjtött adatokat a hatóságok szervezetükön belül tárolják, és korlátozzák a biztonsági megfigyelésben közreműködő magáncégek – például internet- és mobilszolgáltatók – szerepét az adatgyűjtésben.

Az állampolgárok bevonása

A résztvevők az állampolgári találkozóhoz hasonló nyilvános megbeszéléseket és nyílt vitákat igényelnének ezeknek a technológiáknak az alkalmazásáról, és azt, hogy beleszólásuk legyen abba, milyen esetekben, mikor és hogyan alkalmazzák e technológiákat.

Igéynének annak lehetőségét, hogy valamiképpen ellenőrizhessék azokat az adatokat, információkat, amelyeket ezekkel a biztonsági technológiákkal gyűjtenek róluk. Az ezzel kapcsolatos minimális elvárásuk az volt, hogy a hatóságok részletesen tájékoztassák az állampolgárokat az adatgyűjtésről, meghatározva a megfigyelésben érintettek körét. Ugyanakkor az embereket már iskoláskortól oktatni kellene, hogy felelősségteljesebben használják ezeket az új technológiákat.

A technológia fejlesztése a magánszféra védelme érdekében

A megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat nemcsak a biztonsági kockázatok elhárítása érdekében kellene továbbfejleszteni, hanem abba az irányba is, hogy azok működésük közben minél jobban védjék a magánszférát, és automatikusan megakadályozzák a visszaéléseket.

Van-e más lehetőség, mint az alku?

A SurPRISE projekt egyik fontos célkitűzése az volt, hogy megvizsgálja az alkumodell létjogosultságát, tehát azt, hogy igaz-e az az elterjedt nézet, miszerint a biztonság csak a magánszféra megsértése árán növelhető, és így zéróösszegű játszmát feltételez: amennyivel többet szánunk az egyik érvényesítésére, annyit kell elvennünk a másikéből. Az állampolgári konzultációk során többféle véleménnyel találkoztunk, amelyek jól tükrözik, hogy a kérdés ilyenfajta leegyszerűsítése semmiképpen sem elfogadható.

Az alkumodell *elfogadók* hajlamosak voltak kizárólag a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák kontextusában értelmezni a kérdést, tehát amikor a magánszféra és a biztonság kapcsolatát értékelték, kizárólag a megfigyelésre épülő biztonsági megoldásokra tudtak gondolni, és úgy vélték, ebben a kontextusban a modell érvényes, mert a megfigyelés önmagában sérti a magánszférát. Számukra a legnagyobb kihívás az volt, hogy hogyan lehet megtalálni az egyensúlyt a kettő között. Ugyanakkor még azok is, akik elfogadták a modellt, úgy vélték, fontos gondoskodni a technológiákkal összegyűjtött személyes adatok védelméről.

A *bizonytalanok* azt a nézetet vallották, hogy a biztonság és a magánszféra közti alkura sok esetben nincs szükség, például:

- ha a szabályozás világos és tisztességes, ugyanis a magánszférát a technológia pusztá bevezetése nem veszélyezteti, csak annak alkalmazása, vagyis hogy kik jutnak hozzá az összegyűjtött adatokhoz, és azokat hogyan használják fel;
- ha a megfigyelésen alapuló konkrét biztonsági technológia alapvetően nem tekinthető magánszférát sértőnek (pl. a biometrikus azonosítást sokan a magánszférára nézve ártalmatlan technológiának tartották, és sokan a térfigyelő kamerákat sem tartották a magánszférára veszélyesnek);
- különleges helyzetekben, amikor a technológia aktívan életet menthet (pl. természeti katasztrófa esetén senki nem aggódna, hogy őt is megfigyelheti a mentésnél bevetett drón);
- ha a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákat nem megelőzésre, hanem egy már megtörtént esemény után használják (mert az első esetben rengeteg adatot gyűjtenek általában feleslegesen rengeteg ártatlan emberről is);
- hosszú távon, mert például a jobb életminőség nagyobb biztonsághoz vezethet a magánszféra veszélyeztetése nélkül, és akkor már nem lenne szükség az emberek megfigyelésére a biztonság garantálása érdekében, még ha rövid távon szükséges is lehet feladni a biztonság érdekében a magánszféra egy kis szelétét.

Az *alkumodell elutasítóinak* fő érvei a következők voltak:

- A leggyakoribb vélemény az volt, hogy a biztonság olyan módszerekkel is javítható, amelyek nem a megfigyelési technológiákon alapulnak (pl. több rendőr, jobb közvilágítás vagy mozgásérzékelő lámpa, szomszédok, lakóközösségek vagy kisebb települések, városrészek lakói odafigyelnek egymásra, egymás javait is tudatosan vagy önszerveződő csoporttal védik stb.).
- Mások úgy érezték, a társadalom lehet biztonságos úgy is, hogy egyúttal megvédi az emberek magánszférához való jogát. Úgy vélték, hogy a biztonsági technológiák fejlesztésénél figyelembe kell venni a magánszféra tiszteletét és az adatvédelmi jogsza-

bályokat. Egy technológia nemcsak abban lehet előremutató, hogy fokozza a biztonságot, hanem abban is, hogy jobban védelmezi az „ártatlan” tömegek magánszféráját.

- Néhányan azzal az érveléssel utasították el a modellt, hogy a félelem és a bizonytalanság nem valós, hanem szított, és a hatóságoknak akár érdekük is fűződhet ahhoz, hogy félelmet generáljanak az emberekben, mert ezzel tudják rávenni őket arra, hogy feladják bizonyos jogukat, például a magánszférához való jogot és a demokratikus szabadságjogokat.

Állampolgári konzultáció – kutatási módszer, ami egyben lehetőség is arra, hogy az állampolgárok is hallassák szavukat

A SurPRISE projekt középpontjában egy széles körű állampolgári részvételen alapuló empirikus kutatás állt. Az Európai Unió FP7 keretprogramja által támogatott kutatás első szakaszában kilenc országban közel kétezren vehettek részt egész napos állampolgári konzultációkon. A második szakaszban öt országban félnapos konzultációkon közel kétszázán vettek részt.* A találkozókra a résztvevők 6–8 fős asztaltársaságokban osztották meg egymással véleményüket a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiákról. Bár a kutatás mintája nem tekinthető klasszikus véletlen mintának, mivel a különféle csatornákon hirdetett találkozókra bárki önként jelentkezhetett, a találkozókra meghívottak kiválasztásának fő szempontja az volt, hogy a résztvevők demográfiai összetétele tükrözze az országra jellemző megoszlásokat nem, életkor, iskolai végzettség, a lakóhely településének jellege szerint, és az adott országban élő bevándorlók vagy kisebbségek is arányosan képviselve legyenek a találkozókra. A módszertan szempontjából fontos megjegyezni, hogy a részvételhez nem volt szükség semmilyen előzetes tudásra. A résztvevők a találkozókra megelőzően információs anyagokat kaptak. Az empirikus kutatás első szakaszában a tájékoztatót vitaindító filmek is segítették, amelyekben szakértők mondtak el érveket és ellenérveket a megvitatásra kerülő technológiákról. A résztvevők kérdőíves kérdésekre válaszoltak, javaslatokat fogalmaztak meg a döntéshozók számára, illetve a beszélgetésekről jegyzetek is készültek, tehát nagy mennyiségű kvantitatív és kvalitatív „adat” keletkezett a konzultációk során.

Az állampolgári konzultáció, mint kutatási módszer, számos területen nyújt többletet a hagyományos közvélemény-kutatásokhoz képest, mivel segít meghaladni e kutatások korlátait. Az egyik ilyen korlát az idő- és információhiány. Ez a korlát különösen nyilvánvaló, amikor a kutatás témája új vagy összetett, ami új technológiák esetében szinte mindig fennáll. A klasszikus módszerek általában nem engedik, hogy a válaszadók elmagyarázzák, miért gondolkodnak egy bizonyos módon, és általában arra sincs lehetőség, hogy elmondják, ők mit változtatnának vagy tennének azért, hogy valami megváltozzon, fejlődjön, jobba váljon. Az állampolgári konzultáció során lehetőség van az emberek mélyebb megértésére. A különféle dilemmákkal szembesített résztvevőknek van idejük kifejteni és egymással is megbeszélni véleményüket, és arra is van idő, hogy új ötletek szülessenek. Az információkat saját értékrendjükkel, világnézetükkel és élettapasztalataikkal ötvözve a résztvevők tudáson alapuló véleményeket és jól átgondolt javaslatokat képesek megfogalmazni. A megfontoláson és kellő mérlegelésen alapuló kutatási eredmények szembesíthetők a témában érintett, különféle érdekeket képviselő csoportok véleményével, akik mind arra hivatkoznak, hogy az állampolgárok, tehát a lakosság érdekeit képviselik. Az állampolgári találkozó lehetőség a döntéshozók számára, hogy meghallgassák az állampolgárok véleményét is – a témától függően – helyi, országos vagy nemzetközi szinten.

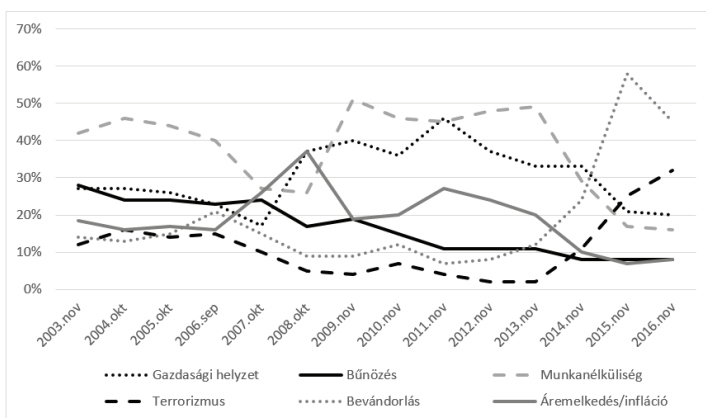
* Az első szakaszban konzultációt szervező országok: Ausztria, Dánia, Egyesült Királyság, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Spanyolország, Svájc; a második szakaszban konzultációt szervező országok: Dánia, Magyarország, Norvégia, Olaszország, Spanyolország. Magyarországot a kutatásban a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet képviselte a cikk szerzője, Szénay Márta vezetésével.

Kitekintés

A SurPRISE projekt állampolgári konzultációira 2014 első felében került sor; az elemző munka 2015 januárjában lezárult. A kutatás témája szempontjából fontos esemény volt az állampolgári konzultációkat megelőző évben, 2013-ban kirobbant Snowden-ügy, amely titkos dokumentumok kiszivárogtatásával bizonyította, hogy az amerikai titkosszolgálatok széles körben figyelik az emberek mobiltelefon-hívásait és internetes tevékenységét az Egyesült Államokban és világszerte.

Párizsban a *Charlie Hebdo* szerkesztősége ellen elkövetett terrortámadást, amellyel a terrorizmus új európai szakasza vette kezdetét, 2015 januárjában, a kutatás lezárásának hónapjában hajtották végre, és bár a menekülthullám már megindult Európa felé, 2014 első felében, amikor a találkozókra sor került, még nem beszélt senki európai migrációs válságról, és a téma még az akkor már jelentősebben érintett Olaszországban rendezett találkozókra sem kapott figyelmet. Az EU-tagállamok polgárainak két legfőbb problémája még mindig a gazdasági válság és annak legfőbb következménye, a munkanélküliség volt. A SurPRISE projekt keretében rendezett állampolgári konzultációk óta sokat változott a világ, és mára a terrorizmus és a bevándorlás aggasztja legjobban az uniós polgárokat (4. ábra). Vajon e változások hatására jelentősen megváltozott az emberek véleménye a biztonságról, a megfigyelésről és a magánszféráról?

4. ábra. Az EU lakossága számára legfontosabb problémák, amelyekkel hazájának szembe kell néznie (28 ország átlaga)⁷

A biztonsági intézkedések részben az elmúlt két évben európai célpontok ellen végrehajtott terrortámadásokra hivatkozva megszorodtak, és bár nem tudunk róla, vélelmezni lehet, hogy fokozódott a lakosság megfigyelése. A híradások beszámolnak olyan esetekről, amikor letartóztatnak merénylőkre készülőket, mégis jó néhány terrortámadást sikeresen hajtottak végre a sokszor korábban már a hatóságok látóterébe került, tehát célzottan is megfigyelt terroristák.

⁷ A grafikon a következő kérdésre adott válaszok eredményeit mutatja: „Mi jelenleg az a két legfontosabb probléma, amivel (ORSZÁGUNKNAK) szembe kell néznie?“, Eurobarometer Interaktív, http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/Chart/getChart/chartType/lineChart/themeKy/31/groupKy/188/savFile/5_

A 2016 karácsonyát közvetlenül megelőző berlini terrortámadást a város polgármestere a „szabadság ellen elkövetett merényletként” értékelte. Berlin a szabadság szimbóluma, ami azt is jelenti, hogy mentes az állami megfigyeléstől. Bár vannak Németországban térfigyelő kamerák, Berlinben azok nem engedélyezettek a közterületeken. Vajon változni fog-e ez a jövőben? Meg lehet-e állítani, illetve egyáltalán szeretnék-e megállítani az európai emberek a mindent és mindenkit egyre jobban kontrolláló biztonsági technológiák fokozódó terjedését, amelyek alkalmazói a közelmúlt terrortámadásai miatt immár a korábbinál jóval nagyobb hitelességgel hivatkozhatnak a terrorveszélyre?

Az EU-csatlakozásra pályázó török kormány digitális cenzúrával próbálja megakadályozni a hírek áramlását. Az emberek elszigetelése a hírek egy részétől és a közösségi oldalaktól a szolgáltatókra kifejtett nyomáson keresztül érhető el – például az internet lassításával vagy bizonyos hírportálok teljes „elnémításával” –, de az információk torzítására, meghamisítására is lehetőség nyílik az internetes megfigyelés részeként alkalmazott mély csomagvizsgálattal (DPI). Hogy ez megtörténik vagy sem, nem tudhatjuk. Vannak országok, ahol ezeknek a technológiáknak az alkalmazása a hatalom egyoldalú döntése, és nincsenek meg a megfelelő „fékek és ellensúlyok”, amelyek legalább részben védelmezhetnék az állampolgárok jogait a hatalommal szemben.

Bár nem európai példa, de idetartozik, mert a megfigyelésen alapuló biztonsági technológiák erre is lehetőséget teremtenek: a kínai hatalom a digitális totalitárius állam⁸ kiépítésével szeretné megerősíteni pozícióit, és egy „társadalmi kreditrendszer” bevezetését tervezi. A rendszernek dióhéjban az a lényege, hogy az új technológiák bevetésével az állam tökélyre vinné állampolgárai megfigyelését, és életük minden területéről adatokat gyűjtene, amelyekből folyamatosan értékelné, pontozná viselkedésüket, tehát azt, hogy mennyiben felelnek meg a hatalom szempontjából eszményinek számító állampolgár ideájának. Ha a hatalom által elvárt módon viselkedik valaki, jutalompontokat kap, ha valamit másképp tesz, pontokat veszít. Mindenki ismerhetné a pontszámát, aminek mértéke alapján juthatna esetleg előnyökhöz vagy érhetnék hátrányok a mindennapi életben. A párt a technológián keresztül folyamatosan szemmel tartja valamennyi állampolgárát, akik a megfigyelés következménye miatti aggódás hatására önként mondanak le magánszférájuk és szabadságjogaik egy részéről, és válnak olyan „alattvalókká”, amilyenek a párt látni szeretné őket. Ez a rendszer még nincs bevezetve, és még nem is készült el teljesen. Elképzelhető, hogy a jövőben ilyen rendszerek biztosítják majd a világban a rend fenntartását, a rendét és a biztonságát, amire végső soron mindannyian vágyunk?

Hivatkozott irodalom

- Čas, Johann (szerk.) (2015): *Policy Paper and Manual*. (Kutatási jelentés D 6.13.) Interneten: <http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2015/03/SurPRISE-D6.13-Policy-paper-and-manual.pdf>.
- Creating a Digital Totalitarian State. *The Economist* (2016 december 17–23.): 20–22.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Körmöczy Andrea, Szénay Márta és Venczel Tímea (2014): *Country Report – Hungary*. (Kutatási jelentés D 6.4.) Interneten: http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2014/10/D6.4_Country_report_Hungary_final_30.9.pdf.
- Nielsen, Jacob Skjodt és Szénay Márta (2014): *Involving Citizens in Security Policy Making*. (konferencia-előadás: Joint Conference of SurPRISE, PRISMS and PACT, 2014. 11. 13–14., Bécs, Ausztria.) Interneten: http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2014/11/Nielsen_Szenay_Involving-Citizens-in-security-policy-making.pptx.pdf.

8 Creating a Digital Totalitarian State. *The Economist* (2016 december 17–23.): 20–22.

- Pavone, Vincenzo, Sara Degli-Esposti és Elvira Santiago (2015): *Key Factors Affecting Public Acceptance and Acceptability of SOSTs*. (Kutatási jelentés D 2.4.) Interneten: <http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2015/02/SurPRISE-D24-Key-Factors-affecting-public-acceptance-and-acceptability-of-SOSTs-c.pdf>.
- Standard Eurobarometer 86 (2016): *Public Opinion in the European Union (2016 ősze)*. Interneten: <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/yearFrom/1974/yearTo/2016/surveyKy/2137>.
- Strauss, Stefan (2015): *Synthesis Report of the Large Scale Events*. (Kutatási jelentés D 6.10.) Interneten: <http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2015/02/SurPRISE-D6.10-Synthesis-report.pdf>.
- Szénay Márta (2015): *Comparative Report of the Small Scale Events*. (Kutatási jelentés D 7.2.) Interneten: <http://surprise-project.eu/wp-content/uploads/2015/01/SurPRISE-D7.2-Comparative-report-Citizen-Meetings.pdf>.

Ságvári Bence

Diszkrimináció, átláthatóság és ellenőrizhetőség

Bevezetés az algoritmusközlésbe

Egyre fontosabb szerepet játszanak az algoritmusok abban, hogy milyen információk jutnak el közvetlenül hozzánk, kikkel lépünk kapcsolatba a közösségi oldalakon, milyen hírek kerülnek a „hot”, „trending” vagy éppen „most discussed” kategóriákba az egyes online szolgáltatóknál. Mégis, aligha tévedünk nagyot azzal a kijelentéssel, mely szerint az emberek (vagy hívjuk őket átlagos felhasználóknak) többsége egyáltalán nincs tisztában ezzel a tényvel. De aki tisztában van vele, vélhetően még az sem tudja, hogy valójában ezek miként is működnek, milyen adatokat gyűjtenek róla, és azokat pontosan ki és milyen módon használja fel. Nem tudhatjuk, hogy egy értelmetlenné tűnő kattintásból (mondjuk egy Facebook-csoportba való csatlakozás) milyen következtetést von le egy algoritmus a háttérben, és ezt az információt ki és hogyan fogja a személyünkkel kapcsolatban felhasználni a jövőben.

Az adat alapú algoritmusok elsődleges gazdasági, „megoldásközpontú” ígérete a hatékonyság, a költségcsökkentés, a gyorsaság, a pontosság, a korábban nem elérhető információk hozzáférhetősége és elemezhetősége, a testreszabhatóság, a különböző (köztük bűnüldözési és bűnmegelőzési) rendszerek működésének adat alapú és valós idejű racionalizálása. Ezt a felsorolást bizonyára még hosszasan lehetne folytatni, annyi azonban bizonyos, hogy ennek a digitális adatkornak az építőelemei ma már szinte mindenhol körülvesznek bennünket. A mobiltelefonok cella- és GPS-helyadatai, a közösségi médián keresztül megosztott üzenetek és képek, az online és offline vásárlások részletes adatai, az internetes keresések mind egy-egy apró építőelemet jelentenek az életmódunkról és személyiségünkéről egyre pontosabb képet alkotó adatbázisok számára. A „kik vagyunk?”, „mit csinálunk?” és „mi érdekel bennünket?” kérdésekre közvetlen és közvetett válaszokat adó adatokat ma már szolgáltatók tömegei gyűjtik rólunk. Ennek egy része a felhasználók tudtával és beleegyezésével zajlik, sok esetben azonban a formális beleegyezés megtörténik ugyan, ám az emberek fejében aligha tudatosul, ki és milyen formában gyűjti, elemzi, vagy éppen értékesíti tovább a róluk szóló információkat.

A tanulmány az OTKA K112713 számú („Egy online közösségi hálózat életciklusa: big data elemzés”) kutatási projekt keretében készült.

A mindennapok szintjén ezeknek az adatbázisoknak az „etetésé” kétségkívül hozzájárul a folyamatos fejlődéshez, az egyéni igények mind pontosabb kiszolgálásához. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ennek a folyamatnak számtalan negatív következménye is lehet. A napról napra univerzálisabbá váló adatalapú szolgáltatások világában, ahol az emberek függősége folyamatosan nő ezektől a rendszerektől, egyre aktuálisabb kérdéssé válik az adatok, illetve az ezeket feldolgozó algoritmusok (társadalmi) igazságossága, és ezeknek az egyénre, illetve a társadalom egészére gyakorolt hatása.

Írásom célja betekintést nyújtani azokba a folyamatokba, ahogyan a Big Data és algoritmusalapú rendszerek automatizált döntései meglévő diszkriminációs folyamatokat erősíthetnek fel, illetve, ahogyan az objektívnek gondolt modellek a társadalmi egyenlőség és igazságosság elveit kikezdve igazságtalan és káros rendszerek alapjául szolgálhatnak. És ehhez kapcsolódik az a kérdés is, vajon miként bizonyosodhatunk meg arról, hogy egy algoritmus rosszul működik. Milyen gyakorlati lehetőségek vannak az algoritmusok transzparenciájának és külső kontrolljának megteremtésére?

A tanulmány ezeket a témákat az alábbi szerkezetben tekinti át. Az első részben röviden definiálom a három kulcsfogalmat (Big Data, algoritmus és társadalmi diszkrimináció). Ezt követően néhány konkrét példán keresztül bemutatom a diszkrimináció, a modellalapú társadalmi igazságtalanság megjelenésének lehetséges formáit. A harmadik rész az algoritmusok átláthatóságának és auditálásának nehézségeiről szól. Végezetül a tanulmány konklúziójában néhány olyan szempontra hívom fel a figyelmet, amelyek hozzájárulhatnak a negatív hatások tompításához, a probléma felhasználói és szolgáltatói szinten való felismeréséhez.

Big Data, algoritmus és diszkrimináció

Big Data

A Big Data¹ mint kifejezés közel két évtizedes múltra tekint vissza, azonban a köztudatba csupán néhány éve került be, elsősorban az analitikai megoldásokat szállító nagy IT-vállalatok marketingtevékenységének köszönhetően (Gandomi és Haider 2015). A Big Data szociológiai szempontból való értelmezésének is napról napra növekvő irodalma van (Borgman 2015; Csepeli 2015; Dessewffy és Láng 2015; McFarland, Lewis és Goldberg 2015; Mutzel 2015; Székely 2015), azonban továbbra sem igazán létezik a fogalomnak egységes meghatározása. Történtek persze kísérletek olyan átfogó definíció megalkotására, amely figyelembe veszi az eddig megszületett eltérő fókuszú (pl. üzleti vs. akadémiai) megközelítéseket, ezek eredményei azonban túlságosan összetettek és így rutinszerűen aligha használhatók (Puschmann és Burgess 2014). De Mauro és szerzőtársai 2014-ben például több mint 1500 tanulmány alapján négy olyan kulcsterületet azonosítottak, amelyek a különböző Big Data meghatározások döntő többségében megtalálhatók voltak. Ezek (1) az *információ jellege*; (2) a *begyűjtéshez és tároláshoz alkalmazott technológia*; (3) az *elemzéshez használt módszerek*; (4) továbbá a

1 Az angol nyelvű irodalomban a Big Data kifejezés írásmódja nagy kezdőbetűvel terjedt el, elsősorban azért, mert így lehetett fogalomként megkülönböztetni az egyszerű „nagy adat” szókapcsolattól. Bár magyar nyelvű szövegekben ez a megkülönböztetés nem lenne szükséges, az egységesség jegyében mégis így terjedt el és én is így használom tanulmányomban.

mindezek segítségével elérhető társadalmi, gazdasági hatások voltak (De Mauro, Greco és Grimaldi 2015). Jelen írás szempontjából elsősorban az utolsó két területnek van jelentősége. A Big Data rendszerekben található információknak nem csak a digitális formátum a közös jellemzője, hanem ezeknek a strukturált, félig strukturált vagy strukturálatlan adatként való hozzáférhetősége is (*datafication*), hiszen csak így válhat belőlük valódi nyersanyag. (Az adatokhoz való hozzáférés korlátaiból fakadó újfajta hatalmi aszimmetriák kialakulását is itt érdemes megemlíteni, azonban ezzel a tanulmányban részletesen nem foglalkozom.) A technológia felől közelítve az adatok tárolásához is újfajta megoldásokra van szükség, ahol egyszerre kell, hogy szempont legyen a gyors hozzáférhetőség, illetve a hatékony fizikai tárolás, továbbá – a harmadik szempontból kiindulva – a Big Data típusú elemzések újfajta elemzési technikákat is igényelnek. Természetesen itt nem arról van szó, hogy a „nagy adatok” elemzéséhez minden esetben merőben új statisztikai eljárásokra lenne szükség. (Nagyon sok strukturált adattal dolgozó elemzés nem lép túl a klasszikus statisztikai módszerek alkalmazásán.) Azonban a félig strukturált és strukturálatlan információk (pl. hálózati adatok, képek, hangok, videók, szövegek) rendszerezése, összekapcsolása és értelmezése valóban új módszereket igényel. Az elemzésekhez használt eszközök és alkalmazások (pl. adatvizualizáció, dashboardok), a real-time elemzési technikák dinamikus fejlődéséhez pedig aligha férhet kétség.

Végezetül – a negyedik kulcsterületből kiindulva – a Big Data jelenségéhez közelíthetünk az eredmények és hatások felől is. Danah Boyd és Kate Crawford meghatározásában például kulcsszerepet kap az a „mitológiai” elem is, melynek lényege az a széles körű meggyőződés, hogy a nagy adatbázisok és az újfajta elemzési technikák egy „magasabb szintű értelmet” képviselnek: olyan ismereteket, melyek korábban nem voltak (nem lehettek) birtokunkban. Ezt az új tudást pedig az „igazságosság, az objektivitás és a pontosság aurája lengi körül” (Boyd és Crawford 2012). Ez az egyértelműen pozitív várakozás nyilvánvalóan árnyalásra szorul. Jelen írás is ehhez kíván hozzájárulni.

Láthatjuk tehát, hogy – túllépve a technológiai fókuszon, illetve a ma már közhelyszerűen használt „*Big Data* = öt V betűvel kezdődő angol szó”² definíciós univerzumon – az adatvezérelt világ legfontosabb kérdései a potenciális pozitív és negatív társadalmi hatások felől ragadhatók meg.

Algoritmus

Az algoritmust, mint fogalmat néhány évvel ezelőttig lényegében csak a matematika és a számítástechnika világában jártas emberek használták. Napjainkban azonban a digitalizáció, és ezen belül is a minket körülvevő adatvezérelt világ egyik legfontosabb kulcsszavaként tekinthetünk rá, szűk szakmai közegéből kilépve pedig ma már egyre inkább a közbeszéd része. Ennek következménye, hogy egyre többen vannak azok is, akik tisztában vannak azzal, hogy életük bizonyos területeit mind gyakrabban szervezik és alakítják különböző algoritmusok. A széles körű ismertség azonban az eredeti jelentést is elhomályosította és részben átalakította. Ezért az algoritmusok egyre inkább úgy jelennek meg, mint az életünk részévé vált misztikus – tehát az emberek többsége számára ismeretlen és átláthatatlan – „dolgok”.

2 Eredetileg a Big Data körülírására a (1) Volume (mennyiség), (2) Variety (változatosság), (3) Velocity (sebesség), (4) Veracity (hitelesség/valódiság) kifejezéseket használták. Ez később kiegészült a (5) Value (érték) fogalmával.

A világ bármely pontján élő tetszőleges felhasználónak az algoritmus szó hallatán nagy valószínűséggel a Google Page Ranking vagy a saját személyre szabott Facebook feed-je jut eszébe, mint a két leginkább kézenfekvő és legismertebb példa. Az algoritmusok ugyanakkor szinte mindenhol jelen vannak, ahol a digitális világ által generált nagy mennyiségű adatban mintázatokat kell keresni, csoportokba rendezni vagy rangsorolni felhasználókat, vagy éppen előre jelezni viselkedéseket és ezek alapján teljesen automatizált döntéseket hozni, vagy azokat „igazi” emberek számára valamilyen módon előkészíteni. A többnyire emberi beavatkozás nélküli, hihetetlen mennyiségű és gyorsaságú automatizált döntést hozó rendszerekre jó példa lehet a programozott tőzsdei kereskedés. Ezeket az eljárásokat még mindig elsősorban az üzleti életben hasznosítják, de egyre több olyan állami feladat van, amelyben közvetve vagy közvetlenül megjelennek döntéseket előkészítő, egy-egy alrendszer működését optimalizálni kívánó, állampolgárokat különböző szempontok szerint osztályozó, rangsoroló algoritmusok (Schneier 2015). Ilyen algoritmusok szűrik ki azokat az egyéneket is, akiket származásuk, bőrszínük, nevük, vallásuk, utazási mintázataik és más adataik alapján külön biztonsági ellenőrzésnek vetnek alá, vagy végső esetben nem engednek felszállni egy repülőjáratra. Végezetül, a technológia társadalmakat átalakító „mumusaként” az algoritmus fogalma több olyan technológiával is összeforrt a közbeszédben, amelyek alapvetően formáltak és formálnak majd át teljes gazdasági szektorokat és az ezekhez kapcsolódó foglalkozásokat (pl. önvezető autók) (Dourish 2016).

Miközben a fenti példák a gyakorlat felől közelítik meg az algoritmus jelentését, maga a fogalom ennél egyszerűbben is meghatározható. A számítástechnika világában az algoritmus egy számítási folyamat absztrakt, formalizált leírása. Önmagában ez ugyanaz a jelenség, amelynek segítségével a mindennapi életünk során felmerült feladatokat, problémákat véges számú, logikailag egymásra épülő lépések sorozatán keresztül megoldjuk (pl. meghatározott alapanyagokból főzünk, eljutunk A pontból B-be, stb.). Miközben ezeket a tevékenységeket végezzük, természetesen a legkritikább esetben gondolunk arra, hogy most éppen egy algoritmust hajtunk végre.

A számítástechnikában a program és az algoritmus közötti határvonal elsősorban korántsem egyértelmű. Az algoritmus egyszerre kevesebb is és több is, mint egy program. Kevesebb abban az értelemben, hogy egy program egyszerre tartalmazhat algoritmusalapú és nem algoritmusalapú elemeket. Egy algoritmus absztrakt lépései operatív szinten a programban jelennek meg és válnak végrehajthatóvá. Itt tehát az algoritmus a program egyik komponense. Egy program viszont csupán az adott implementációs környezet (programnyelv) jelentette korlátok között képes működni, miközben az algoritmus alapvetően absztrakt mivoltából fakadóan ilyen értelemben nem kötött. Ennyiben tehát többet és mást jelent a programnál. (De természetesen az algoritmust magát le kell programozni az adott környezetben.)

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a digitális világ algoritmusai – miközben végtelen számú feladat autonóm megoldását segíthetik elő – minden esetben szerves részei egy adott programnak. Mint a későbbiekben látni fogjuk, ez a tény a külső ellenőrzés lehetőségének szempontjából döntő jelentőségű lesz.

Diszkrimináció

A Big Data és az algoritmusok mellett a tanulmány harmadik kulcskifejezése a diszkrimináció. Ezt elsősorban szociológiai, nem pedig jogi értelemben használom. A kettő természete-

tesen nem választható el egymástól, azonban a diszkrimináció szociológiai meghatározása több olyan „szoft” jellegzetességet is magába foglal, amelyek önmagukban még nem feltétlenül merítik ki a hátrányos megkülönböztetés jogi kategóriáit. A tankönyvi definíció szerint a diszkrimináció az egyenlő bánásmód elvével ellentétes módon, (esély)egyenlőtlenséget, valamilyen gazdasági vagy társadalmi igazságtalanságot hoz létre különböző társadalmi csoportok között. A folyamat lényege a hatalmi aszimmetria, amely bizonyos tulajdonságok (életkor, nem, származás, bőrszín, szexuális beállítottság, társadalmi státusz, technológiához való hozzáférés stb.) alapján különbséget tesz emberek egyes csoportjai között, miközben figyelmen kívül hagyja az egyéni érdemeket és képességeket, azaz valamely csoport-hovatartozás alapján befolyásolja az egyén esélyeinek alakulását.

Szociológiai értelemben a diszkrimináció kétféleképpen valósulhat meg. Közvetlen diszkriminációról akkor beszélünk, amikor – többnyire szándékosan – valakit vagy valakit egy adott tulajdonság alapján másoknál kedvezőtlenebbül kezelnek, és így jön létre a hátrányos megkülönböztetés. Ezzel szemben a közvetett diszkrimináció nem egy új egyenlőtlenség létrehozataláról szól, hanem a már meglévő káros gyakorlatok további alkalmazásáról és a hatás felnagyításáról. Ilyen például az, amikor a közvetlen diszkrimináció során megvalósuló, valaki számára méltánytalan eljárások további döntések alapjául szolgálnak, és öngerjesztő folyamatként még inkább intézményesülnek. Abban az esetben is közvetlen diszkriminációról beszélünk, amikor egy látszólag semleges, elfogulatlan, azaz nem hátrányos megkülönböztetés valamilyen létező diszkrimináció „proxyjaként” hoz létre egyenlőtlen társadalmi helyzeteket, megsértve ezzel az egyenlő bánásmód követelményét. Fontos kiemelni, hogy a munkaerőpiacon, oktatásban és más fontos alrendszerekben megvalósuló diszkrimináció kutatása hosszú múltra és jól bevált módszertani megoldásokra tekint vissza.

Jogi szempontból közelítve a diszkrimináció tilalma egy speciális, háromszereplős viszony, olyan különleges jog, amely a szabadságjogokkal ellentétben nem a cselekvés állami beavatkozástól mentes, privát területét jelöli ki, hanem – az igazságos bánásmódot célozva az összehasonlítható helyzetek között – az állami védelmet garantálja a hátrányos megkülönböztetéssel szemben.

Az egyenlőség érvényesülésének zálogai az egyes államok alkotmányai, illetve a nemzetközi dokumentumok diszkriminációtilalmat megfogalmazó szabályai, amelyek gondolata először a 18. században, az amerikai Függetlenségi nyilatkozatban jelent meg, azóta pedig az egyenlőség eszméje mind tágabb teret hódít, és olyan univerzális elvvé vált, amely minden fejlett ország jogrendszerének alappilléret jelent.

Az egyenlő bánásmód általános elvének emellett számtalan speciális megjelenési formája is van, így például Magyarországon az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény,³ de hasonló törvényi szabályozások vannak hatályban más országokban is. Az Egyesült Államokban a klasszikus tiltott klasszifikáció (nem, életkor, bőrszín, származás, családi állapot stb.) mellett külön törvény tiltja többek között a hitelezés⁴, lakáskiadás és -értékesítés⁵ során megvalósuló diszkriminációt. Mindezen elveknek a betartására, a diszkrimináció feltárására és szankcionálására különböző állami szervek hivatottak.

3 https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300125.TV.

4 Equal Credit Opportunity Act.

5 Fair Housing Act.

Társadalmi diszkrimináció az algoritmusok világában

A fogalmak rövid áttekintése után joggal merülhet fel a kérdés, vajon milyen módon kapcsolódik a társadalmi diszkrimináció a Big Data és az algoritmusok világához? A diszkrimináció és a háttérben meghúzódó előítéletek a társadalmak legalapvetőbb működési mechanizmusai közé tartoznak. Nagyon is emberi és szubjektív, érzelmi vagy éppen irracionális viselkedésekről beszélünk, amelyeket alapvetően a rendelkezésre álló ismeretek korlátozottsága vagy figyelmen kívül hagyása működtet. Ezzel szemben az adatok és az algoritmusok a technológia oldaláról szemlélve *per definitionem* ennek szöges ellentétei: gépies kiszámíthatóság, racionalitás és objektivitás. Ez azonban csak akkor igaz, ha figyelmen kívül hagyjuk a természetesen itt is meglévő emberi tényezőt. Az adatokat emberek gyűjtik, tárolják és dolgozzák fel, az algoritmusok lépéseit emberek tervezik és programozzák, még akkor is, ha egyre inkább teret kapnak a gépi tanulás (*machine learning*) és a mély tanulás (*deep learning*) elvein alapuló algoritmusok is. Ez utóbbi esetében már elmosódni látszódnak a különbségek ember és gép felelőssége között, hiszen bár magának a gépi tanulásnak a kezdeti ismeretanyagát és magát a célt a mérnökök határozzák meg, és a folyamatot is emberi beavatkozás indítja el, az eredmény viszont egy olyan folyamat során jön létre, amelybe kívülről nem lehet beelátni, és az algoritmus által hozott döntésekhez kapcsolódó magyarázatok az emberek számára értelmezhetetlenek. A célok és a rendelkezésre álló adatnyersanyag tekintetében az emberi tényező tehát minden esetben döntő jelentőségű, de egyre inkább előtérbe kerül annak a kérdése, hogy miként tudnak az algoritmusok a készítőik, illetve a működésük által érintett emberek számára folyamatos visszacsatolást adni az egyes döntések részletes ok-okozati hátteréről és azokról az etikai dilemmákról, amelyekkel a döntéseik során szembesülnek.

Az Obama-kormányzat Big Datával foglalkozó munkacsoportja (*Big Data Working Group*) már 2014-ben és 2015-ben is közzétett egy-egy jelentést, amelyek az adatok kormányzati és üzleti célú felhasználásának lehetőségeit és társadalmi kockázatait vették számításba (The White House, 2014, 2015). A 2014-ben megjelent összegzés egyik fontos üzenete volt, hogy felhívta a figyelmet a társadalmi diszkrimináció automatizált döntésekben való kódolt megjelenésére, illetve ezeknek a rendszereknek a nem transzparens és a kívülállók számára csak nagyon korlátozottan kontrollálható működésére.

A lehetséges társadalmi következmények nagyságrendjét tekintve tehát egy viszonylag új jelenségről van szó. A probléma és a mögöttes mechanizmusok ismertek, egyre több az ezzel kapcsolatos hír, és egyre többet tudunk arról is, milyen szándékos vagy nem szándékos lépéseken keresztül jöhetnek létre igazságtalan és diszkriminatív döntések vagy az ezekre épülő komplex rendszerek.

Kétféle módon jelenhet meg a diszkrimináció az algoritmusalapú rendszerekben. Az első esetben már maguk az algoritmusok számára bemenő információt (input) szolgáltató adatok is megkérdőjelezhető minőségűek. A társadalmi igazságosság, az egyenlő bánásmód szempontjából pedig az eredmény az alkalmazott algoritmus tökéletességétől és részrehajlásától függetlenül problémás, hiszen már a kezdetektől fogva jelen van a „rossz” adat a rendszerben.

Második esetben nem az adattal, hanem az azt feldolgozó algoritmus működésével van a probléma. Ennek lényege, hogy a matematikai-statisztikai alapon működő döntések vagy az egyre inkább az emberi agy működéséhez hasonló neurális hálózatok elvén nyugvó mesterséges intelligencia (*Artificial Intelligence* – AI), az eredeti szándéktól akár teljesen füg-

getlenül is, a bennük megjelenő „kulturális kód” következményeként a meglévő társadalmi igazságtalanságokat erősítik fel vagy hoznak létre újfajta diszkriminatív helyzeteket.

Nézzünk most meg mindkét alaptípust részletesebben.

Amikor nem az algoritmus a hibás...

Ahhoz, hogy egy algoritmusalapú rendszer működni tudjon, adatokra van szüksége. A hagyományos kutatások világában jól bevált receptek vannak annak eldöntésére, hogy mitől jó vagy rossz egy adat. Lényegében ugyanezek a szabályok érvényesek az algoritmusok világában is. Az adatok gyűjtésénél, előkészítésénél, tisztításánál, aggregálásánál annak meghatározásakor, hogy mit tartunk fontosnak és megőrzendőnek, bármilyen elemzésről is van szó, számtalan olyan döntést kell meghoznunk, amelyeknek később nem várt következményei lehetnek. Rosszul megválasztott, hibás, vagy a valóságot csak részben lefedő adatokból jó eséllyel rossz eredmények fognak születni. Ez természetesen a hagyományos kutatások világában is problémát jelent. Egy olyan rendszer esetében azonban, ahol az adatok alapján a másodperc tört része alatt születnek emberek életére hatással levő döntések oly módon, hogy az algoritmus belső folyamatait egy adott személyre vonatkozóan sem az érintettek, de sok esetben maguk a készítők sem tudják kontrollálni, már súlyosabb és nehezebben korrigálható következményekkel járhat. Például egy modell, amelynek működése elméletileg a teljes populációra lehet hatással, ám mégsem reprezentatív adatokból dolgozik, akarva-akaratlanul bizonyos társadalmi csoportoknak kedvez, illetve másokat hátrányosan érint.

Természetesen nem csak az adatbázisokat kezelők döntésein múlik a bemenő adat minősége és torzítatlansága. Bizonyos rendszerek esetében azt létrehozhatják maguk a felhasználók is. Ilyenkor nem történik más, mint az, hogy a társadalomban meglévő előítéletek és igazságtalanságok jelentik a bemeneti adatokat, az algoritmus eredményei pedig ezek következményeit felerősítik és matematikai-statisztikai alapokon tovább intézményesítik.

Ennek alátámasztására az elmúlt években számtalan olyan kutatási eredmény látott napvilágot, amelyek az online (piac)terekben megvalósuló diszkriminációt és társadalmi igazságtalanságokat próbálták feltárni empirikus módszerekkel. Doleac és Stein például az egyik legnagyobb amerikai apróhirdetésekre szakosodott weboldalon (craigslist.com) vizsgálták, hogy mekkora az érdeklődések, illetve konkrét vásárlási ajánlatok számában az eltérés akkor, ha a készüléket bemutató fényképen egy szemmel láthatóan fehér, illetve fekete bőrű személy keze látható. Az eredmények azt mutatták, hogy a felhasználók által feketének gondolt eladók szignifikánsan kevesebb ajánlatot kaptak, és azokat is alacsonyabb áron (Doleac és Stein 2013). Egy ehhez nagyon hasonló kutatás ugyanerre az eredményre jutott 2015-ben: az Ebay-en árult, baseballjátékosokat ábrázoló képek esetében derült az ki, hogy a sötét bőrű eladók képei átlagosan 20%-kal kevesebb pénzért keltek el (Ayres, Banaji és Jolls 2015). Ugyanezek a diszkriminatív társadalmi reflexek a világ mára legnagyobb online szállásközvetítőjének, az Airbnb-nek a rendszerében is kimutathatók voltak. Az afroamerikai hangzású névvel rendelkező potenciális jelentkezőket 16%-kal kisebb valószínűséggel fogadták el bérlőnek a tipikusan fehér hangzású nevű emberekhez képest (Edelman 2016). Egy másik kutatás pedig a bérbeadói oldallal kapcsolatban tárta fel, hogy a Kalifornia államban lévő Oakland városában az ázsiai származásúak átlagosan 20%-kal kevesebbet kerestek a hasonló ingatlanokat kínáló fehér lakossággal összehasonlítva (Wang D. 2015). Végezetül

Hannák és szerzőtársai a munkaerő-közvetítésre szakosodott TaskRabbit és Fiverr esetében találtak empirikus bizonyítékot a nem-, bőrszín- és származásalapú diszkriminatív eltérésekre (Hannák et al. 2017).

Ezek a(z amerikai) kutatási eredmények akár a hétköznapi tapasztalatok, akár a társadalomtudományok szemüvegén keresztül szemlélve nem túl meglepők. Az online közvetítő szolgáltatások itt nem tettek mást, mint teret engedtek az amúgy is létező sztereotípiákból táplálkozó diszkriminációnak. Tehát nem elsősorban az algoritmus, hanem a felhasználóknak a szolgáltatással való interakciója, azaz a bemenő adat volt előítéletes. Erre a hatásra pedig még maga az algoritmus is ráerősíthet azáltal, ha például bizonyos sztereotipizált tulajdonságai alapján lepontozza, hátrébb sorolja az adott felhasználót a rendszerben, aki így további hátrányba kerül a többiekhez képest. Erre lehet jó példa az Uber saját sofőrjeit értékelő rendszere. Ennek lényege, hogy azok a sofőrök, akiknek az aggregált értékelési pontszáma egy bizonyos szint alá kerül, alacsonyabb jövedelemben részesülnek, vagy csak egyszerűen a rendszer számukra nem kínál fel olyan lehetőségeket, amelyek bizonyos minőségi paraméterek (pl. minimális arányú visszautasított fuvar, adott idő alatt meghatározott mennyiségű fuvar lebonyolítása, illetve kiváló értékelés az utasoktól) elérése esetén kiemelt bérezésben részesítik a sofőrt. Fontos az is, hogy a tartósan alacsony pontszám az Uber rendszeréből való kizárást (azaz a sofőr elbocsátását) eredményezi (Rosenblat 2016). A diszkrimináció folyamata itt úgy működik, hogy – egyrészt – valamilyen etnikai kisebbségi csoportba tartozó sofőr nagyobb valószínűséggel kap rosszabb értékelést a (nem kisebbségi) utastól; másrészt pedig a sofőrök sem szívesen vesznek fel ilyen utast, illetve inkább részesítik előnyben a gazdagabb és „fehérebb” városrészeket (Rogers 2015). Ezek a torzítások természetesen a hagyományos taxizásban is megfigyelhetők, és ehhez nagyon hasonló mechanizmusokat a klasszikus diszkriminációkutatások korábban részletesen feltártak (Riach és Rich 2002; Sik és Simonovits 2011). A kérdés itt inkább az, vajon az Uber algoritmusa ezekre a folyamatokra „ráerősít-e” azáltal, hogy figyelmen kívül hagyja ezeket a szempontokat; vagy éppen ellenkezőleg, készítői megtanítják-e a diszkriminációs mechanizmusok felismerésére és a lehetőségekhez mért aktív semlegesítésére. Az ilyen jellegű korrekció ugyanakkor pozitív diszkriminációnak tekintendő, amely újabb módszertani, jogi és etikai kérdések sorát veti fel, arról nem is beszélve, hogy ez a profit maximalizálásának alapvető elvével is ellentétes lehet. A tapasztalatok, illetve a minőségi kutatási eredmények hiányában pedig ma még alig tudjuk, miként lehetne az algoritmusainkat megtanítani arra, hogy egy olyan bonyolult kérdésben, mint az esélyeknek a társadalmi igazságosság jegyében való kiegyenlítése, sikeresek legyenek.

Amikor az algoritmus a hibás...

A fentiekben néhány olyan példát mutattam be, ahol a diszkrimináció forrása elsősorban nem maga az algoritmus volt. Következzen most egy rövid áttekintés azokról a jelenségekről és problémákról, ahol kifejezetten az alkalmazott matematikai-statisztikai modell, az adatokon alapuló emberi és gépi döntések hoznak létre előítéletes, vagy csak egyszerűen rossz döntéseket.

Ideális esetben az adat- és algoritmusalapú döntéseken nyugvó rendszerek egyik fontos ígérete, hogy kiküszöbölik az emberi tényezőt, azaz esetünkben a társadalmi igazságosság és az egyenlő bánásmód szempontjából helytelen és elfogult döntéseket. Ez a feltételezés azt jelenti, hogy az algoritmusok alapvetően értéksemlegesek. Ez azonban csak akkor igaz, ha

az ilyen rendszereknek mind a megtervezése, mind pedig a működtetése értéksemlegesen történik, azaz esetünkben folyamatosan és teljes mértékben érvényesül az egyenlő esélyek és a társadalmi igazságosság elve (angolul: *equal opportunity by design*). Az algoritmusokat viszont – mint arról már szó esett – emberek hozzák létre, és ezeknek a folyamatoknak, akár tetszik, akár nem, szerves része, hogy a készítőiknek szubjektív, értékalapú döntéseket kell meghozniuk. Ugyanannak a problémának a megoldására szolgáló algoritmust két különböző személy vagy csoport nagy valószínűséggel kétféle módon készít el. Minél összetettebb a probléma, annál több olyan döntési pont van, ahol az értékalapú döntések miatt más és más lehet a végeredmény. Általánosságban pedig kijelenthetjük, hogy az algoritmusok készítői, a programozók, és az őket foglalkoztató szervezetek erkölcsi szempontból (is) felelősek az általuk létrehozott modellekért.

De mik lehetnek az értékalapú döntések egy algoritmus esetében? A digitális világ bináris elemi alkotóelemei az „IGAZ” (1) vagy „HAMIS” (0) értékek. Ebből következik, hogy az algoritmusokat is végső soron – a legegyszerűbb döntési szinteken – egyszerű igaz-hamis kérdések sorozatára kell lebontanunk, még akkor is, ha tudjuk, hogy természetesen a végeredmény nem feltétlenül csak kétféle (IGEN/NEM), hanem ennél jóval több kategória is lehet. Például a gyakorlatban ez azt jelenti, hogy összetett társadalmi jelenségekkel kapcsolatban is számos olyan értékalapú döntést kell meghozni, ahol a *jó-rossz*, *sok-kevés*, *nagyon-kicsit* stb. ellentétpárok egy kontinuumon helyezkednek el, tehát nincsenek egyértelműen kijelölhető, objektív határvonalak. Ez pedig elvezet bennünket a döntésemélet klasszikus kérdéséhez: az elsőfajú (*false positive*) és a másodfajú (*false negative*) hiba minimalizálása közötti egyensúlyozáshoz. Az ilyen helyzetekben muszáj valamilyen értékalapú döntést meghozni, vagy más szavakkal „valamelyik ujjunkba muszáj beleharapnunk”. Például egy diagnosztikában használt képfelismerő algoritmusnak döntést kell hoznia arról, hogy egy röntgenfelvételen látható folt vajon annyira sötét-e (vagy világos), hogy ez alapján IGAZ (pozitív) vagy HAMIS (negatív) jelzést kell továbbküldenie egy meghatározott diagnózissal kapcsolatban. Egy bankban működő másik algoritmusnak pedig arról kell döntenie, hogy a hitelkérelmet benyújtó ügyfél több évre visszamenőleg összesített élelmiszer-kiadásai alapján „IGAZ” vagy „HAMIS” jelzést küldjön azzal kapcsolatban, hogy várhatóan visszafizeti-e a felvett hitelt.

Az első algoritmus esetében, amennyiben túl szigorúak ezek az ember által meghatározott küszöbértékek (elsőfajú hiba), olyanokat is betegként fog azonosítani az algoritmus, akik valójában nem azok, illetve a második esetben a bank olyan embereket is hitelképesnek fog tartani, akik nem tudják majd visszafizetni a felvett hiteleiket. Ellentétes esetben viszont – ha túl „megengedő” az algoritmus – beteg embereket fog egészségesként diagnosztizálni, vagy amúgy jó adósoktól fogja megtagadni a hitelfelvétel lehetőségét. A bűnüldözési és bűnmegelőzési szervek, amelyek számára igencsak vonzó a gyanúalapú, nyomozást igénylő esetkezelés kiváltása algoritmikus módszerekkel, hasonló dilemmával szembesülnek. Ezeknek az intézményeknek az alapvető működési logikájából fakad, hogy az elsőfajú hiba inkább megengedett, mint a másodfajú hiba – legyen szó akár a hagyományos, akár az algoritmus-alapú felderítésről.⁶ A valóságban természetesen soha nem ilyen egyszerű egy algoritmus

6 Ennek talán legismertebb korai esete Hasan Elahié, akit neve és más adatai alapján, a mainál természetesen sokkal kisebb adatállomány elemzésével, tévesen terroristagyanús személynek kategorizáltak. Reakcióként azóta az élete minden pillanatát dokumentálja és ezzel bombázza a nyomozó szerveket, és voltaképpen egész életét egy művészeti projektnek fogja fel. *Thousand Little Brothers* című, mintegy 32 ezer önmegfigyelő fotót tartalmazó nagyméretű alkotása (2014) Budapesten is látható volt a *Watching You, Watching Me* kiállításon 2015 őszén.

működése, azonban ezek a példák is jól jelzik, hogy az sem egyértelmű, vajon egy-egy rendszer működését milyen eredményekre optimalizáljuk. Inkább a téves vagy az elmaradt riasztás az elkerülendő? Az egészségügyben mindenképpen az az elkerülendő, hogy pozitív esetek maradjanak felderítetlenül, akár annak kárára is, hogy negatív esetek pozitívként kerülnek diagnosztizálásra. Egy bank esetében azonban éppen fordított a helyzet, hiszen itt a konzervatív stratégia lényege, ha a rosszul fizető adósok számát minimalizáljuk, miközben potenciálisan jó adósokat is szükségképpen elveszítünk. (A pénzbőség és a piaci verseny közepeztette ezt a szabályt felejtette el alkalmazni sok bank a 2000-es években.) Annak eldöntése, vajon mikor melyik stratégia a helyes és hol húzzuk meg a határvonalakat, folyamatosan értékalapú döntéseket igényel az algoritmusok készítői részéről. Ennyiben tehát máris sikerült árnyalnunk az algoritmusok objektivitásával és értéksemlegességével kapcsolatos gondolatokat. Az igazi problémát ugyanakkor nem a szubjektív értékítéletek megléte, hanem ezek transzparenciája, ellenőrizhetősége és esetleges korrigálhatósága jelenti.

A társadalmi szempontból igazságtalan, diszkriminatív algoritmusok problémája, az ezzel kapcsolatos tudományos és policyjellegű tanulmányok mind ez idáig elsősorban az USA-ban jelentek meg (Upturn 2014). (Részben emiatt is érezheti úgy az olvasó, hogy az itt leírtak túlságosan távoliak és „nagyon amerikaiak?”) Ez nem véletlen, hiszen az informatikai ipar globális zászlóshajó-vállalatai (Google, Apple, Microsoft, Facebook, Amazon, Netflix stb.) mellett az *on-demand* és a *sharing-economy*, a hagyományos kereskedelem (Wal-Mart, Target stb.), illetve az elmúlt közel másfél évtizedben a terrorizmus elleni harc jegyében kiépített kormányzati és titkosszolgálati rendszerek működtetése mind-mind az adatok begyűjtéséről és az algoritmusalapú döntéshozatali rendszerek bevezetéséről szól.

Robert Pasquale 2015-ben megjelent könyvében napjaink társadalmát egy fekete dobozhoz hasonlítja. (Pasquale, 2015) A fogalom itt kettős értelemmel bír. Egyrészt, életünk egyre több pillanatának információmorzsáit figyelik és tárolják el különböző vállalatok, illetve kormányzatok. Másrészt viszont aligha vagyunk tisztában azzal, hogy ezek az információk valójában hová is kerülnek, hogyan használják fel őket, illetve milyen közvetlen vagy közvetett következményekkel járhatnak.

Ennek a jelenségnek már a szélesebb célközönségnek szánt populárisabb műfajban is van irodalma, egyik friss példája Cathy O’Neil *Weapons of Math Destruction* című könyve (O’Neil 2016). A szerző az akadémiai pályáját feladva éveken át dolgozott egy amerikai hedge fundnál, illetve számos start-up vállalkozásnál. Adattudósként (*data scientist*) az volt a feladata, hogy olyan matematikai modelleket, algoritmusokat hozzon létre, amelyek a befektetéseken elérhető profit maximalizálását, illetve emberek vásárlásainak vagy kattintásainak az előrejelzését szolgálták. Munkája során döbbsent rá arra, hogy micsoda hatalom összpontosul a rendszerek létrehozó szakemberek (matematikusok, statisztikusok, informatikusok) kezében, és ezek egyéni és társadalmi szinten, akarva-akaratlanul, milyen kártékonyak tudnak lenni. Cathy O’Neil ezeknek a kártékony, algoritmus(modell)-alapú rendszereknek az összefoglaló jellemzésére a tömegpusztító fegyverek bevett angol kifejezésére rímelve bevezette a *Weapons of Math Destruction (WMD)* fogalmát.

Fontos, hogy természetesen nem minden algoritmus kártékony. O’Neil három olyan tulajdonságot nevez meg, amelyek teljesülése esetén egy modell ebbe a kategóriába sorolandó. Az első a *láthatatlanság*, amelynek lényege, hogy az érintettek vagy egyáltalán nem is tudnak a háttérben „zakatoló”, kategorizáló algoritmus létezéséről, vagy pedig csak egyszerűen nincsen információjuk arról, hogy ezek milyen bemenő adatok alapján milyen típusú dön-

téseket hoznak. A második tulajdonság a *méret (skálázhatóság)*, ami esetünkben arra utal, hogy a modell képes legyen „nagyra nőni”, azaz emberek tömegeinek életére hatással lenni. Az itt tárgyalt algoritmusok lényege, hogy egyszerre nagyon sok ember életét befolyásolhatják. Végezetül a harmadik szempont maga a *kártékonyság*, az, hogy emberek életét negatívan legyen képes befolyásolni a modell. Ez a három tulajdonság nem csak igen-nem alapon jelenhet meg egy-egy algoritmusban: mind az átláthatatlanságnak, mind a kiterjedtségnek, mind pedig a kártékonyáságnak fokozatai vannak. Sőt természetesen univerzális kártékony-ságról sincsen szó: mindig vannak olyanok, akik az algoritmus döntéseinek haszonélvezői. Ahol viszont vannak győztesek (kedvezményezettek), ott lennie kell veszteseknek is. Nem mindegy azonban, hogy valaki okkal, vagy igazságtalanul, azaz ok nélkül kerül a hátrányosan megkülönböztetett csoportba. Ez a nagyon is gyakorlati következmény pedig visszavezet minket az első- és másodfajú hibák absztrakt világába.

O’Neil könyve a befektetések, a hitelezés, a biztosítási szektor, a felsőoktatás, az online hirdetési piac, a bűnmegelőzés, az igazságszolgáltatás, a munkaerő-kiválasztás, a munkaszervezés és a munkavállalók értékelése, illetve a közösségi média közvéleményt formáló szerepén keresztül mutatja be az algoritmusok sokszor igazságtalan és torz működését. Minden említett szektor esetében konkrét (amerikai) példákon keresztül szemlélteti azokat a folyamatokat, ahogyan a hatékonynak és igazságosnak gondolt vagy éppen a biztonságunkra vigyázni hivatott modellek akarva-akaratlanul egyéneket stigmatizálnak, társadalmi csoportokat diszkriminálnak vagy éppen használnak ki.

Nagyjából ugyanezen szektorok működését vette górcső alá a Barack Obama elnöksége alatt 2016 májusában kiadott hivatalos kormányzati jelentés is (Muñoz, Smith és Patil 2016). Ez a dokumentum a potenciális diszkrimináció egyik lehetséges okaként tekint arra a tényre, hogy jelenleg az Egyesült Államok állampolgárainak valamivel több mint egytizede nem rendelkezik hitelpontszámmal (*credit score*), mivel nincsen róluk elegendő adat, amiből a hitelpontszámokat kalkuláló algoritmus dolgozni tudna. Ezen túl pedig minden ötödik emberről valamilyen hibás információ is megtalálható az adatbázisokban. Ez amiatt fontos, mert az amerikai pénzügyi rendszer negatívan különbözteti meg a hitelpontszámmal nem rendelkezőket, illetve azokat, akiknek alacsony a pontszáma (ennek következményeként pedig nem, vagy csak nagyon drágán kaphatnak hitelt).

Egy másik gyakran idézett, rendszerszintű társadalmi igazságtalanságokat magában hordozó rendszer az online álláskereső szolgáltatások világa. Az elmúlt években egyre elterjedtebb gyakorlattá vált, hogy meghatározott képzettséggel és gyakorlattal rendelkező munkavállalókat kereső vállalatok az álláskeresők adatbázisaiban automatizált algoritmusok alapján előszűrik, „leválogatják” a potenciális jelölteket. De ehhez hasonló algoritmusok arra a célra is rendelkezésre állnak, ha az egy-egy állásra jelentkező több száz jelölt közül kell kezelhető számúra szűkíteni a beérkező életrajzok számát. Ezeknek a kiválasztást támogató eljárásoknak a segítségével kétségkívül időt és pénzt lehet megtakarítani, illetve egy jó algoritmus arra is alkalmas, hogy semlegesítse azokat az ismert mechanizmusokat, amelyek során tudattalanul is a hozzánk (kiválasztókhöz) hasonló jelölteket részesítjük előnyben, illetve valamilyen csoporthoz való tartozás (nem, életkor, bőrszín stb.) alapján diszkriminálunk. Az algoritmusok tehát beteljesíthetik az objektivitás és igazságosság ígérését, ugyanakkor ennek a gyakorlatban való megvalósulása számos ponton – a legjobb szándék ellenére is – „félrecsúszhat”. Nézzük meg ezt egy egyszerű példán keresztül: ezekben az esetekben az algoritmus tipikus végeredménye egy – a hitelpontszámhoz hasonló – jelölt pontszám. Az ezt

kiszámoló modell figyelembe veheti például, hogy az adott személy mikor volt utoljára alkalmazásban. Azok, akik valamilyen külső ok miatt (pl. gazdasági visszaesés, dekonjunktura) munkanélküliek voltak, értelemszerűen rosszabb esélyekkel indulnak azokkal szemben, akik jelenleg is dolgoznak – feltéve, hogy a modell mérlegelés, azaz mindenféle háttérismeret nélkül leponozza azokat, akik jelenleg nem dolgoznak. Sőt az is elképzelhető, hogy a modell beállításából fakadóan a „vonal alá” kerülnek, tehát be sem jutnak az „előszűrtek” csoportjába. Más algoritmusok azt próbálják megbecsülni, vajon egy állásra jelentkező személy a különböző egyéni jellemzői alapján mekkora valószínűséggel fog hosszabb távon is kitartani. Egy amerikai tanácsadó cég erre a célra kifejlesztett modellje historikus adatokon például azt találta, hogy az ügyfélszolgálati dolgozók körében legerősebb indikátor erre vonatkozóan a munkahelytől való távolság.⁷ Más szavakkal: minél könnyebben és gyorsabban tud valaki bejutni a munkahelyére, annál nagyobb valószínűséggel fog hosszabb ideig ott dolgozni. Nem kell ahhoz túlságosan fejlett algoritmikus gondolkodással rendelkezni, hogy oksági kapcsolatot bizonyító érveket találjunk ennek az egyszerű korrelációnak a magyarázatára. Elfogadva az összefüggést, logikus és statisztikai értelemben racionális lépés lehet, ha a bizonyos távolságon túlról érkező jelentkezőket már eleve visszautasítja a modell. Így viszont nem ad esélyt azoknak, akik ugyan messzebb laknak, ugyanakkor ők ebben a modellben az „outlier” szerepét töltenék be, mivel a távolság az ő esetükben nem befolyásolná a hosszú távú elkötelezettségüket. (De ezt a gyakorlatban nem fogják tudni bebizonyítani, hiszen nem is kerülnek a humánerőforrás-osztály hús-vér dolgozóinak látókörébe...) Ha pedig ezt azzal az összefüggéssel is kiegészítjük, hogy a messzebb lakók között felülreprezentáltak a valamilyen védett tulajdonsággal rendelkező, kisebbségi csoport tagjai, azaz a távolság például a borszín proxyváltozójának szerepét tölti be (hiszen ők azok, akik elsősorban a külvárosi területeken élnek), már vissza is jutottunk a klasszikus munkaerőpiaci diszkrimináció tankegyetemeséhez.

A diszkriminatív algoritmusok egy harmadik tipikus példája nem annyira a diszkrimináció klasszikus, eddig tárgyalt jelenségeihez, hanem az információkhoz való szabad hozzáférés korlátozásához, illetve az algoritmizált online médiatartalmakhoz kapcsolódik (Diakopoulos és Koliska 2016). Ez leegyszerűsítve nem más, mint a szűrőbuborékok, a személyre szabott ajánlórendszerek világa, amelyek leggyakrabban számunkra relevánsnak gondolt keresési eredményeket, híreket, termékeket, zenéket, filmeket kínálnak (Pariser 2011; Sweeney 2013). Ezeknek az algoritmusoknak a célja az, hogy azokat az információkat, amelyek közel állnak a saját valóságunkhoz, azokat a termékeket, amelyekre valahol, valamikor rákerestünk, vagy azokat a műveket, amelyeket a hozzánk hasonló emberek néznek és hallgatnak, nagyobb valószínűséggel kattintsuk, vásároljuk és fogyasszuk. Ennek a profilozáson alapuló új világnak a diszkriminációs kockázataira részletesen itt most nem térek ki. Fontos, hogy a napról napra szofisztikáltabb adatgyűjtési és adatfeldolgozási módszerek egyre pontosabban és hatásosabban képesek elérni és megszólítani különböző célcsoportokat. Ennek kockázata pedig leginkább az emberek gondolati és marketing-„silókba” való betagozódása, amely számos diszkriminatív, közösségeket és társadalmi csoportokat egyszerre homogénizáló és polarizáló, végső soron pedig a demokratikus alapelveket erodáló folyamat felerősítéséhez járulhat hozzá.

⁷ „Robot Recruiters: Big Data and Hiring.” *The Economist*, 2013. április 6. <http://www.economist.com/news/business/21575820-how-software-helps-firms-hire-workers-more-efficientlyrobot-recruiters>, letöltve: 2017. január 20.

Az algoritmus mint „fekete doboz”

Az előzőekben bemutatott néhány potenciálisan igazságtalan és diszkriminatív algoritmus példáján keresztül csupán a probléma alapvető jellegzetességeit szerettem volna röviden áttekinteni. Talán ezekből is látható volt, hogy a diszkriminatív funkció egy algoritmus esetében korántsem magától értetődő. Erről azonban csak úgy lehet megbizonyosodni, ha tisztában vagyunk azzal, mi is történik az algoritmus „motorházteteje” alatt. Ez pedig egy még fontosabb kérdéshez, az algoritmusok transzparenciájának és külső kontrolljának biztosításához vezet el bennünket, ami egy nagyon összetett és egyszerű megoldásokkal ma még aligha kezelhető probléma. Ennek oka részben az, hogy sok esetben az sem definiálható és még kevésbé mérhető, vajon mi a jól és a rosszul működő algoritmus közötti különbség. A gyorsaság és az optimalizálás, mint eredmény látható, de az, hogy ez etikai és jogi szempontból mennyire legitim, már jóval kevésbé. Ha elfogadjuk azt az állítást, mely szerint a jövőben egyre több területen jutnak növekvő szerephez a különböző algoritmusok, akkor azt is beláthatjuk, hogy az az állapot hosszú távon nem tartható fenn, hogy ezek működése továbbra is ennyire misztikus és átláthatatlan maradjon. Valamilyen módon tehát fel kell nyitni az embereket osztályozó és rangsoroló algoritmusoknak a „fekete dobozát” (Citron és Pasquale 2014; Rouvroy 2016). Európában a jogi keretek ehhez többé-kevésbé adottak, azonban ezek gyakorlati megvalósulása egy ilyen dinamikusan fejlődő, változó területen kihívásokkal teli (Goodman és Flaxman 2016). A személyes adatok felhasználhatóságát szabályozó európai adatvédelmi jog korábban is előírta, és a 2018-tól kötelezően alkalmazandó új egységes EU-rendelet (General Data Protection Regulation, GDPR) továbbra is előírja az automatikus döntéshozatal tilalmát, vagyis azt, hogy az érintett személyekre joghatással vagy más jelentős hatással járó ügyekben a döntés kizárólag automatizált adatkezelésen alapuljon. A hatályos magyar szabályozás szerint pedig az ilyen esetekben az érintettet – kérelmére – tájékoztatni kell az alkalmazott módszerről és annak lényegéről. A teljesen automatizált adatfeldolgozással történő döntéshozatal (ide tartozik például a profilalkotás) szűk határok közé lesz szorítva, és viszonylag sok lehetősége lesz a (tudatos) felhasználónak arra, hogy bizonyos adatainak a felhasználását letiltsa, illetve, hogy megfelelő információkat kapjon. A rendelet 2018-tól történő bevezetése és az ennek való megfelelés azonban korántsem lesz egyszerű. Ennek részleges alátámasztására az algoritmusok alábbi három jellegzetességét érdemes kiemelni.

Az algoritmus mint üzleti titok, a szerzői jog hatálya alá tartozó szellemi tulajdon és a biztonságos internet alapfeltétele

A legnagyobb internetes vállalatok hétepcétes titokként őrzik a szolgáltatásaik lényegét adó vagy az alaptevékenységüket kiegészítő különböző algoritmusok kódjait. A Google tulajdonképpen a weboldalak fontosságuk szerint rangsoroló keresőalgoritmusból indulva vált a világ legnagyobb internetes vállalatává.⁸ A Facebook lényegét ma már az egyéni hírfolyamokat fizetett és nem fizetett tartalmak alapján létrehozó algoritmus jelenti.⁹ Az Amazon vagy a

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_Internet_companies.

⁹ http://www.slate.com/articles/technology/cover_story/2016/01/how_facebook_s_news_feed_algorithm_works.html.

Spotify a sok millió felhasználója által generált adatokból dolgozó ajánló algoritmus nélkül aligha tudott volna piacvezetővé válni. Ez a néhány példa csupán a jéghegy csúcsa, hiszen ezeken a mindenki által ismert vállalatokon kívül még sok ezer olyan piaci és kormányzati rendszer működik világszerte, amelyek lényegi eleme szintén valamilyen adatokat értelmező és azok alapján döntéseket hozó algoritmus. Ezek pedig a legtöbb esetben a szerzői jogok által védettek, konkrét tartalmuk üzleti titkot képez, így mások által nem megismerhető. (Nem számítva a kisebbségben lévő open-source megoldásokat, illetve azokat a vállalatokat, amelyek valamilyen mértékben nyilvánossá tették a saját algoritmusuk belső működését.) Az algoritmusokhoz való hozzáférés korlátozása a tulajdonosok elemi érdeke, hiszen azok ismeretében, a működésüket kijátszva, súlyos visszaélésekre vagy üzleti károk okozására van mód. Gondoljunk csak bele, hogy mi történne akkor, ha egy az egyben ismertté válna a Google kereső algoritmus, vagy azok a kódok, amelyek a bankkártya-visszaélések felderítésére hivatott algoritmusokat rejtik. Az algoritmusok fejlesztői, illetve az azok ismeretéből anyagi vagy valamilyen más hasznot remélők közötti macska-egér harc régóta tart, és aligha fog egyhamar véget érni. A keresőoptimalizálás mára már szinte önálló iparággá nőtte ki magát, amely kis túlzással nem akar mást elérni, mint visszafejteni a Google kereső algoritmusát. A Google pedig (szintén kis túlzással) nem csinál mást, mint ezt folyamatosan megakadályozza. Az, hogy bizonyos algoritmusokkal kapcsolatos konkrét információk ne kerüljenek illetéktelen kezekbe, tulajdonképpen a megbízható és biztonságos internet egyik alapfeltételének tekinthető. Ugyanakkor hosszú távon nem tűnik fenntarthatónak az az állapot sem, hogy ezek tartalmához a tulajdonoson kívül senki más ne férhessen hozzá. Az algoritmusokkal kapcsolatos titkolózás persze egy másfajta önvédelmi mechanizmusból is eredeztethető. A külvilág által nem megismerhető algoritmusok egyben a vállalatok és az állam között is újabb aszimmetriákat hoznak létre a magánvállalatok javára, amennyiben az állam ellenőrző-szabályozó szerepének egyértelmű gyengülését vesszük alapul.

Az algoritmus mint komplex, magas szakmai tudást igénylő szellemi alkotás

A világ vezető internetes vállalatainál, illetve a kiemelt kormányzati szervezeteknél az algoritmusokat magasan kvalifikált programozók, matematikusok, statisztikusok és fizikusok írják. A legjobb szakemberekért ádáz verseny folyik, ami nem véletlen, hiszen a világ ugyan „data scientist” lázban ég, azonban még mindig kevesen vannak azok, akik ennek a dinamikusan fejlődő területnek valóban „A” kategóriás szakemberei. Egy ma használatos komolyabb algoritmus pedig már régen túl van azon a komplexitáson, hogy egyetlen ember átlássa a folyamatokat. 2015-ben a Google összes szolgáltatása kb. 2 milliárd sornyi kód alapján működött, a vállalatnál dolgozó 25 ezer mérnök pedig ezek közül hetente 15 millió sort módosított 250 ezer különböző fájlban.¹⁰ Maguk az algoritmusok ennek persze csak egy kisebb részét teszik ki, de a kereső algoritmus kódjába is legalább naponta egyszer beletyúrnak.¹¹ A Google természetesen extrém példa, azonban az algoritmus és az algoritmust rejtő kód komplexitása, illetve annak folyamatos változása egy külső szereplő számára igazi kihívássá teszi a kód visszafejtését, illetve az algoritmus működésének megértését. Bárki, aki „olvasni” akarja az algoritmust, egy „szakmai súlycsoportban” kell, hogy legyen annak lét-

¹⁰ <https://www.wired.com/2015/09/google-2-billion-lines-codeand-one-place/>.

¹¹ <https://www.cnet.com/news/the-human-process-behind-googles-algorithm/>.

rehozójával. Ez a tény ismételten az állami szabályozás és ellenőrzés számára jelent ma még aligha megugorható akadályt.

„Az algoritmus, amit önmagában nem is lehet értelmezni”

Az életünket leginkább befolyásoló algoritmusok nagy része olyan gépi tanuláson (*machine learning*) alapuló eljárás, amelyekhez nagy mennyiségű adatra van szükség. Az algoritmusok ezekben az adatokban keresnek mintázatokat, amelyek tehát emberi beavatkozás nélkül, tisztán statisztikai/valószínűségi alapon jönnek létre. Ez sok esetben, leegyszerűsítve, csupán annyit jelent, hogy oksági kapcsolat helyett csak korrelációk határozzák meg a modell működését. Ez azért lényeges, mert az ellenőrzés hagyományos top-down megközelítése, ahol magából az algoritmusból próbálunk kiindulni és ez alapján megérteni a teljes folyamatot, ebben az esetben nem működik. A fordított logika szerint először az algoritmus által létrehozott eredményt kell megvizsgálnunk, majd eldöntenünk, hogy az megfelelő-e vagy sem. Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor kezdődhet a lehetséges okok visszafejtése (Dourish 2016). Ebben az esetben viszont további nehézség, hogy a gépi tanuláson alapuló, valós időben működő algoritmusok lényegében minden időpillanatban változnak, hiszen más lesz a bejövő adat, illetve a modell is folyamatosan módosul. Ahogy kétszer nem lehet belelépni ugyanabba a folyóba, úgy egy adott helyzetet („adatállapotot”) is nagyon nehéz reprodukálni egy ilyen rendszerben, ami megint csak az algoritmusok hatékony ellenőrizhetőségének szab gátat.

Hogyan lehet ellenőrizni az algoritmusokat? Az algoritmusaudit lehetősége

Csupán az előzőekben bemutatott három szempont alapján is látható, hogy az algoritmusok ellenőrzése sem technológiailag, sem pedig jogilag nem olyan egyszerű folyamat, mint mondjuk – némiképpen sarkítva – egy üzemi konyha vagy egy pénzügyi szolgáltató ellenőrző hatóságok általi ellenőrzése és auditálása. A napi menüből mintaként félretett és vizsgálatra átadott ételminták utólagos ellenőrzése bármilyen utólagos probléma (pl. szalmonellafertőzés) esetén nem tűnik túl bonyolult feladatnak, hiszen a minta adott, a vizsgálati módszerek és a jogi háttér pedig ismert. Egy bank belső rendszereinek az auditálására szintén rutinszerűen, rendszeres időközönként sor kerül. A diszkriminációra fókuszáló tudományos auditkutatások lebonyolítására szintén bejáratott módszertanok állnak rendelkezésre.

A különböző vállalatok, állami szervek által használt Big Data alapú algoritmusok ugyanakkor nagyon más természetűek. A világ most próbálja kitalálni, hogy ezek valamilyen formában történő tudományos és/vagy hivatalos auditálására szükség van-e, és ha igen, az milyen formában lenne megvalósítható. Sandvig és munkatársai például az algoritmusok auditálásának öt lehetséges módját gyűjtötték össze (Sandvig, Hamilton, Karahalios és Langbort 2014).

Véleményük szerint az első, leginkább kézenfekvő megoldásnak a közvetlen kódaudit tűnne, azaz lehetőséget kéne biztosítani arra, hogy az arra hivatottak az algoritmust tartalmazó kód másolatához hozzáférve vizsgálhassák annak igazságtalan, diszkriminatív működését. Az elv ugyan egyszerűnek tűnik, de a gyakorlatban ez nagyon sok esetben megvalósíthatatlan. Mint arról már volt szó, ezek az algoritmusok magas hozzáadott értékű szellemi tulajdont, azaz komoly üzleti értéket képviselnek. A kód nyilvánosságra kerülése lényegében egyenlő az adott vállalat ellehetetlenülésével: vagy „csak” azért, mert elveszí-

ti a versenytársakkal szembeni előnyét, vagy pedig azért, mert a kód birtokában az adott rendszer könnyedén kijátszható, a működése visszafejthető és „meghekkkelhető”. Kivételek természetesen akadhatnak, de az algoritmusok teljes körű, rendszerszintű nyilvánosságra hozatala lényegében elképzelhetetlen. Ezt feloldandó, elsősorban Frank Pasquale nevéhez fűződik az a gondolat, hogy olyan „kódlerakatot” kellene létrehozni az algoritmusok számára, ahol ellenőrzött körülmények között tárolnák azokat, lehetőséget biztosítva bizonyos fokú auditálásra és külső kontrollra, ugyanakkor tiszteletben tartva az üzleti érdekeket és a szerzői jogokat is (Pasquale 2010, 2015). Mint azt láttuk, ennek a lépésnek nem csak bonyolult jogi és szervezeti, hanem technikai akadályai is vannak. Az algoritmusok többnyire olyan komplex és folyamatosan változó rendszerként működnek, amelyek egyszerű „copy-paste” formában aligha mozgathatók, továbbá a valós adatok nélkül nem is igazán bírhatók szóra – már ami az esetleges diszkriminatív működések vagy más rendszerszintű társadalmi problémák tettenérését illeti.

A második ellenőrzési módszer a klasszikus noninvazív felhasználói audit. A kifejezés eredeti, orvosi jelentéséből kiindulva ez a vizsgálati módszer arra törekszik, hogy minél kevesebb kellemetlenséggel, „külsérelmi nyomok” nélkül tárja fel az algoritmus működésének belső jellegzetességeit. Ez röviden azt jelenti, hogy a felhasználók tudtával és beleegyezésével, közvetlenül tőlük gyűjtünk információkat azzal kapcsolatban, hogy egy adott algoritmus mit csinált (és mit nem csinált) az esetükben. Természetesen ez a módszer is számos buktatót rejt magában, nehéz ugyanis egy racionálisan működő gépbe programozott, nem feltétlenül racionális rendszer működését sokszor irracionálisan viselkedő, szubjektív személyes tapasztalatokról beszámoló emberek válaszain keresztül megérteni és elemezni.

A harmadik módszer az automatizált adatgyűjtésen (*scraping*) alapszik, és elsősorban akkor használható, ha a keresett információk szabadon elérhetők a weben keresztül. Ez persze csak az esetek nagyon kis részében működik. A Google kereső algoritmusát tesztelhető ezen a módon, több olyan kutatási eredmény is napvilágot látott már, amely a keresőmotor előítéletességét, rasszizmusát támasztotta alá.¹² (Természetesen nem maga az algoritmus volt rasszista, hanem az emberek korábbi előítéletes keresései alapján ezt „tanulta meg”) (Angwin 2014; Sweeney 2013).

A következő auditálási eszköz a piac- és közvélemény-kutatásban évtizedek óta alkalmazott klasszikus *mystery shopping* technika online, digitális változata. Ez az eljárás leginkább azokhoz a klasszikus diszkriminációkutatási módszerekhez hasonlítható, amikor erre betanított emberek (színészek) előre megtervezett módon tesztelik egy adott munkaadó, kereskedő stb. viselkedését. Az online térben ez például nem valódi felhasználói profilok létrehozásán keresztül valósulhat meg. Ez a vizsgálat az esetek jelentős részében jogi kérdéseket vet fel, hiszen a legtöbb szolgáltató szabályzatában tiltja nem létező személyekhez kötődő felhasználói fiókok létrehozását. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy különböző indíttatásból (az egyszerű teszteléstől a tömeges dezinformáció és propaganda terjesztésén keresztül a pénzügyi csalásokig minden ide tartozik) ezzel a lehetőséggel ne élnének sok millióan a világban. Mégis, egy alapvetően az igazságtalan vagy éppen törvénybe ütköző gyakorlatok feltárására hivatott bizonytalan kimenetelű tevékenység alapja nem lehet maga is

¹² Carole Cadwalladr: Google is not “just” a platform. It frames, shapes and distorts how we see the world. *The Guardian*, 2016. december 11. (<https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/dec/11/google-frames-shapes-and-distorts-how-we-see-world>).

egy egyértelmű szabályszerűség. A jogi és etikai aggályok mellett pedig az sem mellékes, hogy nagyobb mennyiségű nem valódi felhasználói profil létrehozásával maga a külső auditáló is végső soron ahhoz járul hozzá, hogy az algoritmus rosszul működjön, azáltal, hogy „hamis adatokkal eteti a rendszert”.

Végezetül az előző auditálási mód valódi felhasználók közreműködésével is megvalósítható. Ők lehetnek önkéntesek, vagy akár valamilyen formában fizetett tesztelők is. Annyi azonban bizonyos, hogy mindkét esetben komoly szervezésre és adminisztrációra van szükség, még akkor is, ha egy ilyen jellegű munkát hatékonyabbá tehet az Amazon Mechanical Turk vagy más ehhez hasonló mikro-munkaközvetítő rendszerek igénybevétele.

Következtetések

A tanulmány célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet az algoritmusok igazságtalan és átláthatatlan működésének néhány fontos kérdésére. A szöveg jellegéből és terjedelméből fakadóan csupán „megkapargatni” tudta ennek az összetett jelenségnek a felszínét. A magyar olvasó talán joggal érezheti úgy, hogy Magyarországon és Európában ezek a folyamatok még korántsem annyira előrehaladtak, mint a hatékonyság keresésében és általában az élet kvantifikálásában mindig is élenjáró Egyesült Államokban, továbbá az adatvédelem európai jogi keretei még mindig jóval szigorúbbak az amerikai gyakorlatnál. A digitális világ azonban egyre kevésbé ismer határokat, még akkor is, ha a „pontozásalapú társadalom” nálunk még embrionálisabb állapotban van csak. Várhatóan a magyar piac mérete és közepes gazdasági fejlettségünk miatt a hazai felhasználók életét csak fáziskéséssel, és talán kicsit kevésbé intenzív formában fogják meghatározni a különböző algoritmusok az elkövetkezendő években. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a társadalmi igazságosság, az információs sokszínűség és a társadalmi polarizáció szempontjából ez nálunk ne jelentene problémát. Jelenleg nagyon keveset tudunk arról, hogy az emberek (fogyasztóként és állampolgárokként egyaránt) mit tudnak és mit gondolnak az őket körülvevő digitális világnak ezekről a kérdéseiről. Pozitív fejlemény, hogy az elmúlt néhány évben megnőtt azoknak a híreknek és jó értelemben vett félvilágosító cikkeknek a száma, amelyekben keresztül jobban bekerültek a köztudatba ezek a problémák. Várható ugyanakkor, hogy ez a jelenleg nagyon is aszimmetrikus információs viszony az algoritmusok és az ezek tárgyait jelentő emberek között rövid távon jelentősen nem fog változni. Nagyon sok vita, konfliktus és felesleges erőfeszítés várható a közeljövőben, amelyeknek célja az lesz, hogy a jelenlegi állapotból elmozduljunk egy átláthatóbb és ellenőrizhetőbb világ felé. Ennek bekövetkezése azonban korántsem magától értetődő, mivel egy olyan mozgó célpontról van szó, amely néhány év alatt is hatalmas változáson és fejlődésen képes keresztüljutni, így a jelen meglátásai és javaslati gyorsan meghaladottá válhatnak. Annak jogáról, hogy megismerjük, és ha kell, megkérdőjelezzük a rólunk döntéseket hozó algoritmusok működésének igazságosságát, nem lenne szabad lemondanunk.

Ebben a helyzetben a társadalomtudományok képviselői a természettudósokkal és az IT-specialistákkal együttműködve egy új lehetőséget is kaptak arra, hogy megpróbáljanak beleszólni ebbe a fejlődésbe. Nem máshogy, mint kidolgozva ennek a rendkívül összetett problémának a hatékony kutatási módszertanát, majd pedig a segítségével felhívva a figyelmet azokra az ismert összefüggésekre, törvényszerűségekre és várható következményekre, amelyek egy igazságosabb vagy még inkább igazságtalan világ kialakulásához vezethetnek el.

Irodalom

- Angwin, Julia (2014): *Dragnet Nation. A Quest for Privacy, Security, and Freedom in a World of Relentless Surveillance*. New York: Times Books, Henry Holt and Company.
- Ayres, Ian, Mahzarin Banaji és Christine Jolls (2015): Race Effects on eBay. *Rand Journal of Economics* 46(4): 891–917.
- Borgman, Christine L. (2015): *Big Data, Little Data, No Data. Scholarship in the Networked World*. Cambridge, MA: MIT Press.
- boyd, danah és Kate Crawford (2012): Critical Questions for Big Data. *Information, Communication & Society* 15(5): 662–679.
- Citron, Danielle Keats és Frank A. Pasquale (2014): The Scored Society. Due Process for Automated Predictions. *Washington Law Review* (89): 1–33.
- Csepeli György (2015): A szociológia és a Big Data. *Replika* (92–93): 171–176.
- De Mauro, Andrea, Marko Greco és Michele Grimaldi (2015): What is Big Data? A Consensual Definition and a Review of Key Research Topics. *1644* (1): 97–104.
- Dessewffy Tibor és Láng László (2015): Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika* (92–93): 157–170.
- Diakopoulos, Nicholas és Michael Koliska (2016): Algorithmic Transparency in the News Media. *Digital Journalism* (megjelenés előtt).
- Doleac, Jennifer L. és Luke C. D. Stein (2013): The Visible Hand. Race and Online Market Outcomes. *Economic Journal* 123(572): F469–F492.
- Dourish, Paul (2016): Algorithms and Their Others. Algorithmic Culture in Context. *Big Data & Society* 3(2).
- Edelman, Benjamin (2016): *Responses to Airbnb's Report on Discrimination*. Interneten: <http://www.benedelman.org/news/091916-1.html>.
- Gandomi, Amir és Murtaza Haider (2015): Beyond the Hype. Big Data Concepts, Methods, and Analytics. *International Journal of Information Management* 35(2): 137–144.
- Goodman, Bryce és Seth Flaxman (2016): *European Union Regulations on Algorithmic Decision-making and a „Right to Explanation”*. (Az ICML Workshop on Human Interpretability in Machine Learning (WHI 2016) konferencián elhangzott előadás, New York, NY.) Interneten: <https://arxiv.org/pdf/1606.08813v3.pdf>.
- Hannák Anikó, Claudia Wagner, David Garcia, Alan Mislove, Markus Strohmaier és Christo Wilson (2017): *Bias in Online Freelance Marketplaces. Evidence from TaskRabbit and Fiverr*. (Az ACM 20. Computer-Supported Cooperative Work and Social Computing [CSCW 2017] című konferenciáján elhangzott előadás, Portland, Oregon, USA.) Interneten: <http://datworkshop.org/papers/dat16-final22.pdf>.
- McFarland, Daniel, Kevin Lewis és Amir Goldberg (2015): Sociology in the Era of Big Data. The Ascent of Forensic Social Science. *The American Sociologist* 47(1): 12–35.
- Muñoz, Cecilia, Megan Smith és Patil DJ (2016): *Big Data. A Report on Algorithmic Systems, Opportunity, and Civil Rights*. Interneten: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/microsites/ostp/2016_0504_data_discrimination.pdf.
- Mützel, Sophie (2015): Facing Big Data. Making Sociology Relevant. *Big Data & Society* 2(2).
- O’Neil, Cathy (2016): *Weapons of Math Destruction. How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown.
- Pariser, Eli (2011): *The Filter Bubble. What the Internet is Hiding From You*. New York: Penguin Press.
- Pasquale, Frank A. (2010): Restoring Transparency to Automated Authority. *Journal on Telecommunications and High Technology Law* 9(1): 235–256.
- Pasquale, Frank A. (2015): *The Black Box Society : The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge: Harvard University Press.
- Puschmann, Cornelius és Jean Burgess (2014): Metaphors of Big Data. *International Journal of Communication* 8: 1690–1709. Interneten: <http://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/2169/1162>.
- Riach, Peter A. és Judith Rich (2002): Field Experiments of Discrimination in the Market Place. *The Economic Journal* 112(483): F480–F518.
- Rogers, Brishen (2015): The Social Costs of Uber. *The University of Chicago Law Review* 82(1): 85–102. Interneten: http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1037&context=uclev_online.
- Rosenblat, Alex, Karen EC Levy, Solon Barocas és Tim Hwang (2016): Discriminating Tastes. Customer Ratings as Vehicles for Bias. *Intelligence & Autonomy* (október 19.). Interneten: https://datasociety.net/pubs/ia/Discriminating_Tastes_Customer_Ratings_as_Vehicles_for_Bias.pdf.

- Rouvroy, Antoinette (2016): „Of Data and Men”. *Fundamental Rights and Freedoms in a World of Big Data*. (Council of Europe, Directorate General of Human Rights and Rule of Law, T-PD-BUR(2015)09REV.)
Interneten: http://www.academia.edu/16699608/_OF_DATA_AND_MEN_FUNDAMENTAL_RIGHTS_AND_FREEDOMS_IN_A_WORLD_OF_BIG_DATA.
- Sandvig, Christian, Kevin Hamilton, Karrie Karahalios és Cedric Langbort (2014): *Auditing Algorithms. Research Methods for Detecting Discrimination on Internet Platforms*. (Az International Communication Association 64. éves konferenciáján tartott előadás, Seattle, WA, USA.)
- Schneier, Bruce (2015): *Data and Goliath. The Hidden Battles to Collect your Data and Control your World*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
- Sik Endre és Simonovits Bori (2011): Adalékok a diszkriminációtesztelés kutatási problémáinak megismeréséhez. In *A diszkrimináció mérése*. Sik Endre és Simonovits Bori (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 177–207.
- Sweeney, Latanya (2013): Discrimination in Online Ad Delivery. *Queue* 11(3): 10.
- Székely Iván (2015): Az adatmentes zónák szükségessége és esélye. *Replika* (92–93): 209–225.
- The White House (2014): *Big Data. Seizing Opportunities, Preserving Values*. Washington, DC: The White House.
- The White House (2015): *Big Data. Seizing Opportunities, Preserving Values. Interim Progress Report*. Washington DC: The White House.
- Upturn (2014): *Civil Rights, Big Data, and Our Algorithmic Future*. Interneten: <https://bigdata.fairness.io/wp-content/uploads/2015/04/2015-04-20-Civil-Rights-Big-Data-and-Our-Algorithmic-Future-v1.2.pdf>.
- Wang, David, Stephen Xi és John Gilheany (2015): The Model Minority? Not on Airbnb.com. A Hedonic Pricing Model to Quantify Racial Bias against Asian Americans. *Technology Science* (szeptember 1.). Interneten: <http://techscience.org/a/2015090104/>.

Charles D. Raab

A magánszféra mint biztonsági érték

Bevezetés

A személyes magánszférát (*privacy*)¹ sokféle ok miatt értékeljük, ám tudományos vizsgálata még nem minden dimenzióját tárta fel. Az az erőteljes impulzus, amely az utóbbi években számos országban a biztonság problémájának előtérbe kerülését okozta, a magánszférával kapcsolatban is további gondolkodásra ösztönöz, hiszen azok a kísérletek, amelyek biztonságot akarnak hozni számunkra, melyek tehát biztonságossá és veszélytelenné kívánják tenni közösségeinket, országainkat és a világunkat, erőteljes hatással vannak a magánszférához való jogunkra. A biztonság és magánszféra (vagy tipikusan a szembeállításuk) körül kialakult szakpolitikai diskurzus rendszerint megfelelkezik mélyen fekvő affinitásukról. E tanulmány célja, hogy feltárja ezt a viszonyt: körbejárja az egyéni magánszféra fogalmát és annak széles körben elterjedt szembeállítását néhány nem individuálisként értelmezett érdekekkel vagy vélelmezett társadalmi értékkel, melyek egyike épp a biztonság.

A magánszféra fogalma

Ingoványos talajra lépünk, ha meg akarjuk válaszolni a kérdést: mi is a magánszféra? A magánszféra különböző formáival – többek között az információs, kommunikációs, térbeli, testi, gondolati, érzelmi és cselekvési magánszférával – foglalkozó tudósok hosszú idő óta szembeállnak azzal, hogy milyen nehéz meghatározni és konceptualizálni ezt a fogalmat akár érték-

Forrás: *Privacy as a Security Value*. In *Jon Bing: En Hyllest / A Tribute*. Dag Wiese Schartum et al. (eds.). Oslo: Gyldendal, 39–58. Copyright © Charles D. Raab, 2014. A fordítást az eredetivel egybevetette és szakmailag lektorálta: Székely Iván és Fáber Ágoston.

¹ A *privacy* fogalom tartalmáról, magyar nyelvi megfelelőről lásd részletesebben a *Replika* e számában megjelent tanulmányt (Székely, Somody és Szabó 2017a) – (a szerk.).

ként, akár jogként, követelésként vagy állapotként. Nem lehet egyszerűen definiálni, hiszen számos eltérő kontextusban használják annak érdekében, hogy információval, térbeliséggel, testtel, lélekkel, kommunikációval vagy mással kapcsolatos értékekre utaljanak (Finn, Wright és Friedewald 2013). A magánszféra és a vele rokon értékek – többek között az autonómia, a méltóság és az önmeghatározás – viszonyát sokféleképp értelmezték.² Ezeket a tényezőket hol a másik érték valamely aspektusaként fogják fel, hol az annak érvényesüléséhez szükséges előfeltételként. A koncepció deontologikus és konzekvencialista változatainak megkülönböztetése révén Lindsay (2005: III/B és V/A szakaszok) arra a következtetésre jutott, hogy a magánszférát is felfoghatjuk egyfajta jószágként,³ mely központi jelentőségű az egyéni fejlődés szempontjából, s amely – legalábbis nyugaton – összefonódik a filozófiai és politikai kánon olyan fontos alapfogalmaival, mint a méltóság, a szabadság vagy a személyiség. Noha a konzekvencialista konstrukciókat nem mindig lehet elkülöníteni a jogalapúaktól, az egyének magánszférához való joga sokféleképp igazolható. A magánszféra nélkül az egyének nehezen tudnák a személyes és a nyilvános életük közti – individuálisan, de társadalmilag is igen fontos – megkülönböztetést fenntartani, ahogy az olyan alapvető társadalmi és politikai jogok gyakorlása is nehezebbé válna, mint a vallás-, a gyűlekezési vagy a szólásszabadság. Esztétikai vagy humanisztikus szempontból azért tarthatjuk értéknek a magánszférát, mert a fogalom emberi mivoltunkban szólít meg minket, másfelől értékelhetjük amiatt is, amit lehetővé tesz számunkra. Ez az inherens és stratégiai érték nem áll antagonisztikus viszonyban egymással, ami abból is látható, hogy azokban a speciális esetekben, amikor a magánszférát veszélyek fenyegetik, elmosódik a közöttük meglévő különbség (Rule 2007: 4–5).

Warren és Brandeis (1890) klasszikus meghatározása szerint a magánszféra az „egyedül hagyatáshoz való jog”,⁴ vagyis annak a lehetősége, hogy az egyének távol tartsák a társadalmat és az államot, illetve a nem kívánt behatolásokkal szemben jogorvoslattal éljenek. Tágabb értelmében a magánszférát gyakran az „információs önrendelkezéssel” kapcsolják össze. E fogalom középpontjában a személyekhez való hozzáférés korlátozása áll, mivel implicálja a követelést, hogy az egyének befolyásolhassák: mások miként férnek hozzá személyükhöz és a rájuk vonatkozó információkhoz. Az adatvédelmi jogban hangsúlyosan kifejeződik ez a nézet. A magánszféra fogalmát – akár kedvező megítéléssel, akár kritikusan – a titoktartásával is gyakran összefüggésbe hozzák, mint ami védi az egyének autonómiáját, személyiségét és az önmagukról vallott felfogásukat (Reiman 1976; Benn 1971), továbbá a személy azon aspektusaként, mely magába foglalja a méltóságot, az autonómiát és azt a képességet, hogy értelmes kapcsolatokat hozzon létre másokkal (váltakozó hangsúllyal: Bloustein 1964; Rachels 1975; Fried 1968; Rössler 2005 [2001]).

E felfogások gyakran hangsúlyozzák a magánszféra jelentőségét az értelemtelemi személyközi és társadalmi kapcsolatok létrehozásában (Gavison 1980). A „Niemietsz kontra német állam” per ítéletének a magánszféra fogalmára vonatkozó híres megfogalmazása szerint:

Túlzottan leszűkítő volna, ha a magánszférát valamiféle „belső körre” korlátoznánk, melyen belül az egyén belátása szerint élheti életét, s a fogalomból a külvilág egészét kizárnánk, mint ami e körön kívül esik. A magánélet tiszteletben tartásának azt a jogot is magába kell foglalnia, hogy az egyén szabadon létesíthessen és alakíthasson kapcsolatokat más emberi lényekkel (Emberi Jogok Európai Bírósága 1992: 29. paragrafus).

2 Ez a látélet egy korábbi írásomon alapszik (Raab 2012a, különösen 6.1 és 6.2 fejezet).

3 Lásd továbbá a magánszféra értékeinek és dimenzióinak a tárgyalását Bennettnél (1992: 1. fejezet).

4 A fordulatot Cooley-től (1888 [1879]) vették át.

Ez egybecseng a Német Szövetségi Köztársaság alkotmánybíróságának 1983-as határozatával, mely szerint az egyén személyisége csak társadalomban tud létrejönni, hiszen az „valamely társadalmi közösségekben alakul ki, és nem képzelhető el kommunikáció nélkül” (BVerfGE 65, 1: C/II/1b).

E fogalmi rendezetlenség hatására Solove a következőket írta: a „[magánszféra] tisztázatlan fogalom. (...) A magánszféra jelenleg igen átfogó koncepció, mely magába foglalja egyebek mellett a véleményszabadságot, a saját test feletti rendelkezés jogát, az otthon háboríthatatlanságát, a személyes adatok feletti ellenőrzést, a megfigyeléstől való mentességet, a jó hírnév védelmét, a házkutatásokkal és kihallgatásokkal szembeni védelmet” (Solove 2008: 1). Solove emiatt le is tett arról, hogy egyetlen definíciót, esszenciát vagy megnevezést keressen. Ehelyett előnyben részesít egyfajta wittgensteiniánus megközelítést, melynek alapján fogalmi szinten „családi hasonlóságokat” állapítanak meg és igazolnak ama sokféle kontextusban, melyekben a vélekedések szerint a magánszféra problémája felmerül (Solove 2008: 3. fejezet).

A magánszféra kihívásai

A magánszférát védelmezni szándékozók e változatos elméleti vonulatokra támaszkodtak. További feladatuk volt, hogy igazolják a magánszféra jelentőségét olyan alternatív és az előbbivel láthatólag vetélkedő „javakkal” szemben, mint az átláthatóság vagy a biztonság, aminek során olyan kérdések kerültek előtérbe, mint például: mit, mivel szemben és miért kell megvédeni? A magánszféra ellenfeleiként rendszerint az államokat, a kormányokat, a cégeket és egyéb társadalmi szervezeteket (többek között önkormányzatokat és vallási csoportokat), valamint a többi egyént határozták meg. A magánszférára leselkedő legfőbb veszélynek a technológiát tekintették, ugyanakkor érdemes a technológiai determinizmust más, szofisztikáltabb magyarázatokra cserélni, melyek a döntéshozatali folyamatok áramlataiban helyezik el a technológiákat – facilitáló tényezőkként, amelyeket viszont emberi döntések és cselekvések formáltak meg.

Az egyéni magánszférát gyakran ellentétesnek tartják a közjóval vagy a közösségi érdekekkel, ahogyan a nemzeti érdekekkel is, olyan követelésekkel tehát, amelyekről úgy vélik, hogy fontosabbak az egyén magánszférára vonatkozó igényeinél. Némely esetekben – tipikusan akkor, amikor emberek élete forog kockán – a védelmező állam a „saját érdekükben” felülírja az egyének magánszférára vonatkozó jogát; teszi ezt abból a megfontolásból, hogy a biztonság olyan érték, amely különösen az egyének, a családi és helyi közösségek, illetve mindenféle materiális (például közlekedési) létesítmény szintjén fontos (bár nem szükségszerűen csak ezeken).

A magánszféra védelmére, illetve a közjó vagy közérdek előmozdítására (akármilyen formát ölt is) gyakran értékes, ám egymással ellentétes célokként tekintenek. A vita mindkét térfelén – s kiváltképpen a politikában, a médiában vagy a kocsmai bölcsességek szintjén – szinte közhellyé vált az a vélekedés, hogy e két érték esetében zéróösszegű játékról van szó. Ez különösképp igaz a terrorizmus és a terrorelhárítás teremtette paranoiás, rettegő közhangulatra (Schneier 2008: 69–70). A jogvédő libertariánusok (*civil libertarians*) gyakran túlkapasznak minősítik a közérdekű szakpolitikai fejleményeket – például a személyes adatok felhasználását a nemzetbiztonság érdekében, magát a rendészetet vagy a közszolgáltatások szabályozását –, olyan beavatkozásoknak tehát, amelyek – legyenek mégoly alaposan is megindokolva – sértik a magánszférához fűződő egyéni szabadságjogokat. Másfelől azok, akik

e szakpolitikákat és gyakorlatot előnyben részesítik, hajlanak arra, hogy a magánszféra védelmére a társadalom vagy az állam érdekeit védő cselekvések akadályaként tekintsenek. E polarizációnak erős politikai hatalmi és populisztikusan igencsak kiaknázható vonzatai vannak, ami látszik azon, hogy bizonyos körülmények között vagy egyes országokban nem ismerik el a társadalom jövőjéről folytatott viták legitim résztvevőiként a magánszférát védelmező és az abba behatoló megfigyelési gyakorlatot ellenző személyeket, akiket ily módon egy elidegenedett és csupán önmagával foglalkozó kisebbség gyanús tagjainak tekintenek.

Regan (1995: 217) szerint túlzottan leegyszerűsítő a két pólus között ellentétet feltételezni, minthogy ez figyelmen kívül hagyja a köz- és a magánjellegű viszonyok dinamikus komplexitását. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy mindeddig nem születtek erőfeszítések egy olyan elméleti megközelítés kidolgozására, amely túllépne ezen a kölcsönösen ellenséges szembenálláson, és iránytűként segítene az eseti megállapodásokat tető alá hozni. Az „egyensúly” doktrínáját mintha bebetonozták volna a jogfilozófia, a politika, a közösségi szakpolitikák és a szabályozások gyakorlati diskurzusaiba és eljárásaiba. E doktrínát gyakran művelti kódként, mantraként vagy egyfajta „ideológiai trópusként” (Neocleous 2007: 131–132) alkalmazzák a szabályozással foglalkozó hivatalnokok, amikor a magánszféra védelmét a rivális, például üzleti vagy kormányzati érdekekkel próbálják összeegyeztetni. Analóg módon ahhoz, ahogyan a magánszféra és a közérdek szembeállítását is kritikailag felülvizsgálták, Waldron a szabadság és a biztonság viszonyát tematizálja – két olyan értékről van itt szó, amelyeket több diskurzusban, különösen a 2001. szeptember 11-ét követő években, egymás ellentéteiként konstruáltak meg –, és bírálja azt a feltételezést, miszerint egyensúlyba kellene hozni őket (Waldron 2003; lásd még: Neocleous 2007; Loader és Walker 2007: 54–56; Raab 1999). E doktrína számos hátrányának egyike, hogy ha „kiegyensúlyozzák” az egyik értéket a másikkal, gyakran olyan nem kielégítő eredmények születnek, amelyek pusztán a kiegyensúlyozók érdekeit szolgálják (akárcik legyenek is), akik viszont igen gyakran kevésbé fontosnak tartják a magánszférát, mint a többi értéket, s akik nem képesek észrevenni az értékek szembenállásán túlmutató rokon vonásokat.

Az „egyensúly” doktrínája emellett nem tematizálja azt a kérdést, hogy az egyik érték vagy jog háttérbe szorítása egy másik javára rosszabb következményekkel járhat bizonyos személyekre nézve, mint másokra: a disztributív igazságtalanságot el kell kerülni az olyan társadalmakban, amelyekben az egyenlőtlenségek igazolásra szorulnak.⁵ Goold állítása szerint a biztonság hajszolásának – a magánszférával kapcsolatos vonatkozások mellett – további diszkriminatív következménye, hogy az egyének vagy csoportok kategoriális azonosítása, ami tipikus velejárója a kockázatfelmérési eljárásoknak és a megelőző biztonsági intézkedéseknek, „azzal fenyeget, hogy normalizálja és mindenütt jelenlévővé teszi az identitások olyan konstrukcióját, amely inherensen dehumanizáló, és potenciálisan hozzájárul a kulturális és etnikai alapú diszkrimináció különböző formáinak intézményesítéséhez” (Goold 2007: 45, 60).⁶

⁵ Lásd Waldron megjegyzését a disztributív hatásokról (Waldron 2003: 194, 200–204), továbbá a magánszféra védelme mint szociálpolitika tárgyalását (Bennett és Raab 2006: 2. fejezet). Vö. Chandler (2009: 129–130, 135–137).

⁶ Goold érvelése szerint a magánszférára vonatkozó jogok azért fontosak, mivel segítenek a személyes identitás felépítésében, szemben az állam és a magánvállalatok által ránk kényszerített, előzetesen megformált identitáskategóriákkal. Lásd még: Raab (2009).

Másfelől nagyon is lehetséges, hogy a magánszférával szembeni aduász maga is egyéni szabadságjog vagy fundamentális érték, amely védelem alatt áll az olyan jogi keretrendszerben, mint az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE), melynek a 10. cikke lehetne példa erre (a véleménynyilvánítás szabadsága).⁷ Ez egy komplex és vitatott kérdés, amellyel kapcsolatban fontosak Dworkin fejtegetései, amelyek szerint a kormányzatok két modell alapján határozhatják meg a morális jogokat. Ezek közül az egyik magába foglalja

az egyének jogai és a társadalom általános szükségletei közötti egyensúly létrehozását... [melynek során] az egyik és a másik oldalon elkövetett hibák ugyanolyan súlyosak. A kormányzatok hajlanak rá, hogy középre húzzanak, és kiegyensúlyozzák az általános jót (*general good*) és a személyi jogokat, megadva mindegyiknek, ami neki jár... a modell szerint ez a közélet politikai biztosítja, hogy az egyik oldalon elkövetett hibák hosszú távon kiegyensúlyozzák a másik oldal hibáit (Dworkin 1977: 197–198).

Az egyéni igények közérdekekkel való kiegyensúlyozása széleskörűen használt, ám Dworkin szerint hamis metafora és modell. Érvelése szerint a jogok komolyan vétele két eszmény egyikét vagy mindkettőt magába foglalja: az egyik az emberi méltóságra vonatkozik; a másik pedig az egyenlőségre, s „előfeltételezi, hogy a politikai közösségek gyengébb tagjai ugyanazon tapintatra és tiszteletre jogosultak a kormányzatuk részéről, mint amiket a hatalmasabb tagok biztosítottak a maguk számára, ezért ha egyes emberek rendelkeznek a döntés szabadságával anélkül, hogy tekintetbe kellene venniük a döntéseik hatását az általános jóra, akkor ugyanezen szabadság megillet mindenki mást” (Dworkin 1977: 198–199).

Ily módon az a kormányzat, amelyik valamilyen jogot véd, „egyszerűen egy kicsivel nagyobb árat fizet a társadalmi hatékonyságért, mint amekkorát kellene”, ugyanakkor a jog megsértése „sokkal nagyobb kárt okozna, ezért megéri elkerülni” (Dworkin 1977: 199). Hacsak valamilyen valóban komoly veszély nem fenyegeti a társadalmat, nem szabad a jogokat társadalmi költségekre vagy kényelmetlenségekre hivatkozva csorbítani: „amennyiben valakinek joga van valamire, a kormányzat részéről helytelen volna ennek megtagadása még akkor is, ha egyébként ez felelne meg az általános érdeknek” (Dworkin 1977: 269). Sőt: a jogok követelése nem utilitarista kérdés; nem az a lényeg, hogy bármiféle jognak a védelme hozzájárul-e a társadalmi hasznossághoz vagy sem. Dworkin felfogásában a kiegyensúlyozás csak akkor megfelelő eljárás, amikor a kormányzatnak olyan helyzetben kell döntést hoznia, amelyben individuális jogkövetelések vetélkednek egymással, míg az olyan esetekben, amikor valamely individuális joggal a többség vélelmezett joga áll szemben, ez nem teljesül. Waldronnal szólva: „egészen más játék az, amikor joggal jog áll szemben, mint amikor joggal társadalmi hasznosság” (Waldron 2003: 198).⁸

Figyelmen kívül hagyva a jogok konfliktusát, a magánszférához való (egyéni) jogot gyakran olyasfajta megfontolások alapján írják felül, amelyek a nagyobb társadalmi jóra hivatkoznak, ahogy arra Solove rámutatott (2008: 78–79). Ez különösképpen igaz a jelenbeli kockázatkerülő korhangulatra, mely a terrorizmus elleni „háborúkat” helyezi előtérbe – még ak-

7 Az EJEE 5. cikke az egyén szabadsághoz és biztonságához való jogát fejt ki, ugyanakkor messzemenően az elzárás és a letartóztatás fogalmait alapul véve. Az Európai Unió Alapjogi Chartája 6. cikke azonos elnevezésű, illetve ugyanazzal a jelentéssel és hatókörrel bír. Interneten: <http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/charter>.

8 Lásd a jogok konfliktusa ezen „roppant bonyolult területének” tárgyalását (Waldron 2003: 195–200).

kor is, ha az ezen stratégiák keretében fogantatott intézkedések hatékonysága egyáltalán nem igazolt, s az intézkedéseknek belátható időn belül nincs befejezési határidejük. A magánszféra védelmezői számára az ilyen „háborúk” közepette, amikor különféle megfigyelési technikákat és technológiákat vetnek be a társadalom jobbra tételére hivatkozva, igencsak nehéz kihívások elé állítani a magánszférát csorbító szakpolitikákat és gyakorlatokat, ráadásul a bírósági jogérvényesítés is bonyolult és bizonytalan kimenetelű. Az elméleti szintről is elmondható, hogy mindeddig nagyon kevés filozófiai és társadalomtudományi alapozó munka született, amelyekre építve kézenfekvő ellenérveket lehetne kidolgozni az állam és a társadalom biztonságának előnyben részesítésével szemben – ám vannak erre irányuló kezdeményezések, ahogy azt az alábbiakban kifejtem.

A magánszféra újragondolása

A magánszféra újragondolása érdekében első lépésként el kell vetni az egymással ellentétes erők előfeltevéseit, illetve azt a feltételezést, miszerint „egyensúlyt” kell teremteni köztük. Sokan érvelnek úgy, hogy a magánszférát a liberális társadalmak inherens értékeként szükséges megvédeni; a magánszférával szembeni támadások ama társadalmi forma további fennállását veszélyeztetik, amelynek keretei közt az egyének – az állam vagy a társadalmi ellenőrzés kijelölte szükséges korlátok között – oly módon élhetik életüket, ahogy óhajtják. Ez a felfogás a magánszféra társadalmi és politikai értékeinek intenzívebb kidomborítását, részletesebb kimunkálását eredményezi, s e nézőpontból a magánszféra a liberális demokratikus, pluralista társadalmak, amelyekben a társadalmi kapcsolatok és csoportok sokasága jelenik meg különféle szinteken, az intimitásra épülő viszonyoktól a makroszintű kollektívákig, nélkülözhetetlen eleme. E szemlélet alapján az egyéni magánszféra a politikai demokrácia és egy sor emberi és polgári jog alapköve (lásd Solove 2008; Westin 1967; Schoeman 1992; Goold 2009; Bennett 1992).

Az egyik, ehhez az újfajta felfogáshoz nagymértékben hozzájáruló érvelés az egyéni házsonra való hivatkozás nélkül hangsúlyozza és magyarázza a magánszféra társadalmi értékét:

A magánszféra kutatói általában azt emelik ki, hogy az egyének jobban járnak, ha a magánszféra létező kategória, ezzel szemben én azt hangsúlyozom, hogy maga a társadalom is jobban jár, ha van magánszféra. Fenntartom azt a véleményemet, hogy a magánszféra nem csupán individuális érdekeket szolgál, hanem közös, közérdekű vagy kollektív törekvéseket is. A magánszféra még abban az esetben is igen fontos érték volna, ha valamely egyén egy bizonyos kontextusban vagy akár sok egyén többféle szituációban nem tartaná igazán lényegesnek, mivelhogy az egyéni érdekek szolgálatán túl számos kritikus funkcióval rendelkezik. A magánszféra iránti társadalmi érdekek akkor is fennmaradhatnak, ha az egyének számára immáron kevésbé vonzó a magánszféra védelme (Regan 1995: 221).⁹

Ez az érvelés a társadalmi komplexitás elismerésén alapszik, ami miatt ki kell tágítani a „közérdek” fogalmát annak érdekében, hogy egyértelműen részévé válhasson az egyéni magánszféra védelme, ami a társadalmi jó nélkülözhetetlen eleme. Eszerint az egyéni jogok megőrzése is a köz érdekét szolgálja, és a demokratikus társadalmak nyilvános szférája és szakpolitikái sem működhetnének az egyén magánszférájának védelme nélkül, hiszen köz-

⁹ Lásd még Steeves (2009).

ponti jelentőségű az egyéni részvétel a közügyekben. Emiatt úgy tűnik, hogy a fő ellentét a közérdek eltérő koncepciói között feszül. Ez olyan komplex elméleti felvetés, amely elősegítheti egy eltérő logikájú diszkusszió kialakulását, illetve azt, hogy az értékkonfliktusok feloldására vonatkozó konvencionális bölcsességeket magunk mögött hagyhassuk.

Amennyiben elfogadjuk ezt az érvelést, a magánszféra védelme vagy előmozdítása még erőteljesebb eszközökre támaszkodhat, mivel elgondolhatóvá válik, hogy a magánszféra védelmére irányuló követeléseket a köz érdekében – s ne ellene – fogalmazzák meg. Az a megfontolás, miszerint mind a magánszféra, mind pedig a biztonság a köz érdeke, illetve mindkettő a köz javát szolgálja, kétségbe vonja azokat a (nemzet- vagy egyéb) biztonságra, avagy a szekuritizációra (Buzan, Waever és De Wilde 1998: 2. fejezet) hivatkozó állásfoglalásokat, amelyek kisajátították a „közjó”, a „közérdek” és más állami szintű vagy társadalmi célok fogalmainak értelmezését. Ily módon a magánszférát és a közérdek egyéb megjelenési formáit – így a biztonságot is – egy szintén állóként lehet értelmezni. Mindkettőt fel lehet fogni úgy, hogy számos esettel támasztjuk alá a rájuk irányuló követeléseket, vagy legalábbis úgy, hogy olyan összefüggésekben értelmezzük őket, amelyek alapján kevésbé részre hajló módon lehetséges döntéseket hozni, ha egymással konfliktusba kerülnek.¹⁰

Mielőtt rátérnénk a biztonság értékének vizsgálatára, érdemes egy további, a biztonsággal szintén gyakran szembeállított értékre, a szabadságra fókuszáló nézőpontot szemügyre venni. Egy kortárs értelmezés alapján a szabadság gondolata szorosan összefonódik a biztonsággal a politikai gondolkodás történetében. Neocleous meglátása szerint a biztonság, mint az államhoz kapcsolódó legfőbb érték, egy olyan, Locke-tól egészen a 19. századig ívelő tiszteletre méltó tradíció politikai filozófiai megfontolásaira vezethető vissza, melynek szerzőit nem szokás a tekintélyelvű politikai gondolkodással összefüggésbe hozni. Ezek a szerzők, Neocleous érvelése szerint különösen szükség- és vészhelyzetek idején, a biztonságot részesítették előnyben a liberális alapelvekkel szemben, amelyeknek egyébiránt nyilvánvalóan harcos védelmezői voltak: vagyis e két törekvés szétválaszthatatlanul összekapcsolódott egymással az állam érdekeivel, illetve a hatalom közjó érdekében történő gyakorlásával összefüggésben (Neocleous 2007: 134–142).

A 18. század végétől a „szabadság” és a „biztonság” fogalmi semmi esetre sem állnak ellentétben egymással e liberális gondolkodók számára, akik ezért a kiegyensúlyozásukat sem tartják szükségesnek. A „szabadság” oly szorosan összefonódott a „biztonsággal”, hogy e fogalmak valójában egymás szinonimái (...) A biztonság a liberális gondolkodás sarokpontjává vált, s e szellemiségben a biztonságot annak szabadságával azonosították, hogy az egyén a saját érdekeit követhesse (Neocleous 2007: 141–142).

Ha figyelmen kívül hagyjuk ama diszkreditáló leleplezéseket, amelyek a liberalizmust, illetve a szabadságot – valamiféle hipotetikus egyensúlyozó situációt szem előtt tartva – a biztonság álságos ellensúlyaiaként azonosították, a fogalmak együttes értelmezése során lehetővé válik a fenti megfontolások figyelembevételével. Ez nagyon is hasznos, hiszen kiemelhetővé válik a biztonság és a magánszféra, vagyis két olyan érték vagy jog összefonódása, amelyeket gyakran, bár tévesen úgy fognak fel, mint amiket egymással szemben ki kell egyensúlyozni. Ezzel előkészítjük a terepet a második szükséges lépés számára ahhoz, hogy újragondolhassuk a magánszféra védelmére irányuló követeléseket.

¹⁰ Ezt a megközelítést és forrásait közelebbről is megvizsgáltam (Raab 2012b).

A biztonság mint érték

E lépés megtétele előtt azonban szükséges, hogy részletesebben szemügyre vegyük, milyen értelemben szokás beszélni a biztonságról mint értékről vagy jogról, vagyis hogy a közkeletű vélekedés alapján mivel is lehetne kiegyensúlyozni a magánszférát. Korábban már utaltunk rá, hogy a magánszféra fogalma nehezen megragadható, s nincs ez másként a „biztonság” (*security*) vagy a vele szinte azonos jelentésű „biztonságérzet” (*safety*) fogalmaival sem: ahogy arra Zedner felhívta a figyelmet, a biztonság és a biztonságérzet „promiszkuus fogalmak”, melyeket „szemérmetlenül alkalmaznak az olyan különböző területeken, mint a társadalombiztosítás, az egészség és biztonságérzet, a rendőri felügyelet és a közösségek biztonsága, a pénzügyi, nemzeti, katonai, emberi vagy környezeti biztonság, illetve a nemzetközi kapcsolatok és a békefenntartás (Zedner 2009: 9; vö. Chandler 2009: 122–124). Chandler felhívta a figyelmet a (sérelmek valószínűségére vonatkozó) objektív és a (biztonsághiány érzetének mértékére utaló) szubjektív biztonság különbségére. Ezzel Thomas megkülönböztetésére, az emberi biztonság kvantitatív és kvalitatív aspektusainak differenciájára utal, ahol is az utóbbi szempont „az emberi méltóság vívmányára [utal], mely magába foglalja a személyes autonómiát, a saját élet feletti ellenőrzés képességét, illetve a közösség életében való részvétel akadály nélküli lehetőségét” (Thomas, idézi: Chandler 2009: 123).¹¹ Ugyanakkor Thomast nem az e megkülönböztetés és a „magánszféra” egyéni és társadalmi jelentései közötti párhuzamok vagy a belőlük levonható következtetések érdeklik, ehelyett inkább arra koncentrálna, hogy rámutasson: mennyire fontos a kockázatok és a percepciójuk megértése, ha a biztonság problémáját vagy azt akarják megvitatni, miért kívánják gyakran a biztonságot a magánszféra elé helyezni.

Ez nagyon is releváns gondolat, hiszen a biztonságról és biztonságérzetről szóló diskurzus valójában nem más, mint a veszélyelkerülés, titkolózás, rendezetlenség, tisztátalanság, rettegés, diszharmónia, konfliktus, erőszak, meglepetés és bizalmatlanság témáiról szóló beszéd változatos elegye. E diskurzus lényege, hogy miként lehet a különböző szinteken elérni és megőrizni a rend és tisztesség, az ismerősség és kényelem, illetve a tisztaság állapotát (Raab 2005).¹² Nélkülözhetetlen annak megértése, hogy ezen utópikus vagy disztopikus témák miként válnak fontossá valamely populáció számára, s hogyan formálják és terjesztik őket a politikusok, a különféle érdekcsoportok és a média. Erre azért van szükség, hogy rekonstruálhassuk: miként válik a mindennapi élet szerves részévé a biztonságra mint elrendő értékre vonatkozó konszenzus, ami biztosítja, hogy a „szekuritizáció” ne pusztán a kormányzatok által a lakosságra kényszerített szakpolitika legyen, hanem olyan – egy sor vészjósló folyamatokat is magába foglaló – társadalmi projekt, amelynek mindannyian cinkos résztvevői vagyunk.

Akár célként, akár eljárásként szerepel, a biztonság fogalma a kockázatokkal kapcsolatos félelmeket konnotálja, különösen azon esetekben, amikor a károsnak vélt esemény súlyosságát vagy bekövetkeztének valószínűségét nem lehet megbecsülni. A biztonság diskurzusa a kockázatok vállalása ellen hat, s közben lebecsüli a szerencsés véletlenekben, az újszerű-

11 Chandler Caroline Thomas *Global Governance, Development and Human Security* című művéből (London: Pluto Press, 2000) idéz (helye: 6–7).

12 Hálás vagyok azokért a megjegyzésekért, amelyeket a fentebb is hivatkozott edinburghi előadásomhoz (Raab 2005) az Oslói Egyetem Jogi Karának 2006. február 26-i szemináriumán kaptam. Lásd még az említett témák tárgyalásait a különböző diszciplínákban: Douglas (1966); Gombrich (1984); Sennett (1970).

ségben és a rendezetlenségben rejlő kreatív és fejlődési potenciált. Politikai vagy populáris megfogalmazásban: azokat, akik számára a biztonság az első, nem érdeklí a fenyegetések komplex elemzése, mivel inkább szeretik biztonságban tudni magukat, mint utólagosan megbánni, hogy nem tettek eleget, hiszen „az ember sohasem lehet túlzottan biztonságban”. A biztonságot a globális, a nemzeti, a helyi és a háztartási szintek teljes skáláján fontos értéknek tartják, és ez magába foglalja a rettegesre érdemesnek tartott veszélyek nagy, illetve jelentéktelen narratíváit, legyen szó nemzetközi konfliktusokról, közlekedésről vagy csúszós szőnyegekről. Ezeknek a változatos jelenségeknek a beemelése a biztonságra/biztonságérzetre fókuszáló gondolkodásba lehet egyfelől a politikai manipuláció redukcionista eszköze – hiszen „ha mindent biztonsági kérdésként értelmeznek, az az államnak kedvez” (Neocleous 2007: 146)¹³ –, vagy másfelől a mindenféle életfolyamatok lényegi elemére, az inherens kockázataik mértékére és súlyosságára vonatkozó természetesnek tűnő – ám gyakran kényszeressé váló – összpontosítást is jelentheti.

A biztonság hajszolásának politikai és pszichológiai velejárója, hogy ösztönözheti az autoriter tendenciákat, amelyek ellenségesek a nyitottsággal, meghatározatlansággal és a kockázatok vállalásával szemben; ez utóbbiak viszont a demokratikus és pluralista társadalomnak, sőt a vállalkozókedvre épülő piacgazdaságnak is lényegi elemei. A „biztonság társadalmában” (*security society*) vagy a „biztonsági államban” (*safety state*) (Raab 2005) a bizonyosság iránti igény nem csupán a szabadságot, de a demokráciát, a többértelműséget (Lasswell 1941) és természetesen a magánszférát is háttérbe szorítja. A biztonságra törekvés egyik eszköze, a megfigyelés – az egyének és a csoportok életének monitorozásán, követésén és rögzítésén keresztül – behatol a magánszférába, és megakadályozza bizonyos társadalmi kapcsolatok és politikai viselkedési formák kialakulását. Bizonyára vannak jó érvek a megfigyelés és a biztonsági szükséglet legitimitása mellett, ugyanakkor Loader és Walker azt állítják, hogy a biztonságot „civilizálni” kell, mivel az államok és a nem állami szereplők „oly módon járnak el, hogy közben a polgárok alapvető jogait sértik; tevékenységeik biztonságot teremtenek bizonyos csoportok számára, míg másokra a biztonság hiányának illegitim terhét róják, s kiterjesztik az állam – és a biztonságorientált diskurzus – kényszerítő erejét és eljárásait a társadalmi és politikai életre” (Loader és Walker 2007: 7).

Ezzel rokon perspektíva jelenik meg Laswellnek a biztonságot elsődleges értékévé emelő „kaszárnyaállamról” (*garrison state*) szóló analitikus konstrukciójában. Laswell gondolatki-sérletének baljóslatú, a demokráciára és az emberi méltóságra leselkedő veszélyekre figyelmeztető előrejelzése szerint a társadalmak egyre inkább a militarizálódás irányába tartanak, s az erőszak specialistái, vagyis az erőszak gépezeteinek parancsoló elitek lesznek e militarizált társadalmak irányítói, és e berendezkedéseket (más tényezők mellett) valamilyen afirmatív ideológia és szimbolika fogja fenntartani (Laswell 1941). Ez a forgatókönyv nem valósult meg sem a második világháborúban, sem a hidegháborúban, ugyanakkor, a biztonság és a biztonságérzet értékminóváltával érvelve, „a terrorizmus elleni háború” nyílt végű, tartós és aszimmetrikus szembenállásnak tekintendő. Így aztán a központi állami hatalom növekedése az új biztonsági és terrorelhárítási jogalkotás és igazgatási átszervezés révén (amibe beleértendő a megfigyelési hatalom kiterjesztése is) igenis támogatandó fejlemény, hiszen olyan fenyegetésekkel kell szembeszállni, amelyekről senki sem állíthatja, hogy csupán a fantázia szüleményei. Mégis vannak e fejleményeknek hatalmi vonzatai, hiszen növe-

13 A probléma ezen vetületét az alábbiakban nem fejtem ki részletesebben.

lik azok hasznát és hatalmát, akik a biztonsággal kapcsolatos folyamatokban és infrastruktúrában érdekeltek. Ha létezik egy hatékony, a biztonságra koncentráló, domináns kitzűzött menetrend, amely az ilyen érdekeknek kedvez, és szinte elkényezteti az erőszakos specialisták elitjét, az igencsak megnehezíti mások – különösen a jogvédő libertariánusok – számára, hogy hathatósan hallassák a politikai véleményüket, s ez azokra a demokratikus politikai küzdőterekre is igaz, amelyekben a biztonság és biztonságérzet kérdéseivel összefüggésben döntenek, illetve törvényeket hoznak. E konfigurációban sem a demokrácia, sem a szabadság, sem pedig a magánszféra nem jár jól.

Feltételezhetően a biztonsági állam megvalósulásának útjára léptünk azon politikai és társadalmi gyakorlatok tekintetében, melyek a biztonsággal összefüggő értékeket privilegizálják s veszik az egyéb értékek megítélésének alapjául. Amennyiben így van, a biztonsági állam – vázlatosan ismertetett – analitikus konstrukciója a „kaszárnyaállam” mai megfelelője, s arra a jól észlelhető tendenciára utal, hogy mind a magánélet, mind pedig a nyilvánosság szintjén a biztonság/biztonságérzet válik a legfőbb értékke a személyek és államok életviszonyaiban. E konstrukcióban számos Laswell által azonosított vonás visszaköszön, ugyanakkor a biztonsági állam mechanizmusainak szélesebb a hatóköre, megjelennek társadalmi, lokális és mindennapi szinten is, hiszen ezekre is ki kívánnak terjeszkedni. S még sivárabb a „kaszárnyaállamnak” az alapvetően csak a makropolitikára vonatkozó jóslatainál az, hogy a biztonsági állam projektjének milyen következményei vannak az egyének személyes viszonyaira, hiszen az individuumok nem csupán a terrorizmustól, hanem a szomszédjaiktól, a bűnözéstől, az iparilag előállított élelmiszerektől, a pedofiliától vagy az „identitáslopástól” is retteghetnek. A biztonsági állam hipotézise által bonyolult – noha szándékosan el túlzott – kép rajzolódik ki arról, hogy a biztonságra törekvés szüntelen projektje miképpen hatja át a társadalmi viszonyok és szervezeti gyakorlatok széles spektrumát, és hogyan hoz helyzetbe bizonyos eliteket és törekvő érdekcsoportokat, amelyek arra hivatkozva formálnak igényt erőforrásokra és hatalomra, hogy ők rendelkeznek a szakértelemmel és vízióval, illetve nekik vannak meg a megfelelő eszközeik ahhoz, hogy biztonságban tudhassuk magunkat. A biztonsági állam projektje hatalmas ösztönző tényező a döntéshozatal számos területén, és egyre inkább ott, ahol a magánszférába behatoló megfigyelési gyakorlatok alkalmazásáról döntenek, s ahol meglehetősen nehéz ellenvetéseket megfogalmazni.

A közpolitikák kidolgozása és a törvényalkotási folyamatok során (bármilyen területről legyen is szó) egyáltalán nem szokatlan, ha a szakpolitikai javaslatokat az alapján értékelik ki, hogy a szóban forgó sajátos szakpolitikának – vonatkozson az bármilyen területre (például az egészségügyre vagy a szállításra) – milyen következményei lennének bizonyos szempontok szerint és értékek tekintetében. Számos szempont eszünkbe juthat: becsületesség, társadalmi, „faji” vagy genderalapú egyenlőség, szabadság, gazdasági megfontolások, kíméletesség a környezettel szemben, társadalmi integráció, igazság, egészség, jóllét – és még sok más.¹⁴ Ennélfogva, ha a szakpolitikákat aszerint értékelik, hogy milyen hatásuk lehet a személyes vagy kollektív biztonságra, csupán egy újabb szemponttal bővítik a korábbi listát, amely ugyanakkor kiemelkedő jelentőségűnek látszik a többi között. Ha bármely kritériumra kitüntetettként tekintenek, az előnyöket biztosít számára az olyan helyzetekben, amikor más szempontokkal – például a magánszférával vagy a szabadsággal – összetűzésbe kerül.

14 A tudósok alkalmanként egész diszciplínákat gondoltak újra bizonyos értékeket alapul véve, lásd például a városstervezés átalakulását a társadalmi igazságosság szempontjai szerint (vö. Harvey 1973).

Amennyiben valamelyik érték uralkodik a többi felett, rányomja a bélyegét minden területre – olyan ez, mint amikor kalapácsot adnak a kisgyermekeknek, és hirtelen minden szögge válik; mégsem biztonságos kalapácsot adni a kisgyerekek kezébe. A (szak)politikák alakítói számára egyik szempontnak sem kellene aduásszá válnia.

Chandler mutatott rá, hogy ha a biztonság kitűzött menetrendje (*security agenda*) támogatást kap a politikában és a közvéleményben, a biztonságra törekvés paradox módon súlyosbíthatja a biztonságihiányos állapotokat vagy ezek érzetét azáltal, hogy újraelosztja a kockázatok általi érintettséget, még hozzá olyan kisebbségek irányába, amelyek nem képesek megvédeni önmagukat; illetve azáltal, hogy olyan terrorizmussal és egyéb káros eseményekkel szembeni szakpolitikákat alkalmaznak, amelyek új veszélyeket hoznak létre. E biztonsági intézkedések közé tartoznak a „hátsó kapuk” és a biztonsági rések, melyek az infokommunikációs technológiák (IKT) sajátjai, és a magánszféra károsodását okozhatják (Chandler 2009: 132–137). Mivel a két érték összekapcsolódásának a dinamikája a gyakorlatban olyan, hogy a biztonság érdekében tett, magánszférát csorbító intézkedések magát a biztonságot is csökkentik, kifejezetten félrevezető a „valamit valamiért” elvre vagy kiegyensúlyozásra hivatkozni a két –látszólag – konfliktusban álló érték között. Ennek megfelelően a szabadság és a biztonság értékei, valamint a magánszférával és a biztonsággal kapcsolatos kockázatok is szimbiotikus viszonyban állnak egymással, hiszen hasonló súlyú értékekről van szó (Chandler 2009: 138).

A magánszféra mint biztonsági érték

A „biztonság” vázolt felfogása segítségünkre van, amikor – újabb lépést téve – ismét elfogadottá akarjuk tenni a magánszféra tiszteletben tartására irányuló követelést a biztonsági projekt uralma alatt. Erre – némileg meglepő módon – azért képes, mert általa nyilvánvalóvá válik, hogy nem érdemes szükségszerű szembenállásként értelmezni a két érték viszonyát. Hasonlóan a „magán” és a „köz” általánosan elismert, látszólag nagyon kézenfekvő, ám valójában alig vizsgált fogalmihoz, a magánszféra és a biztonság vélelmezett antagonizmusa még inkább gyanússá válik, amennyiben figyelembe vesszük azt a paradoxont, miszerint sok szempontból maga a magánszféra is biztonsági érték, s gyakran ilyenként is propagálják. Az olyan társadalmakban, amelyeket a terrorizmus elleni harc, a bűnüldözés és a személyes biztonság feletti aggodalom hajt, a különféle technológiák által támogatott szakpolitikai kezdeményezések keretében a magánszféra, autonómia, méltóság vagy szolidaritás szolgálatában előírhatnak akár védelmező, defenzív és kockázatkerülő intézkedéseket is. A magánszféra biztonságos menedéket nyújthat egyéneknek és csoportoknak, akár azért, hogy befelé fordulhassanak, akár külső, a társadalmiságra vagy a társadalmi részvételre irányuló törekvések érdekében, ahogy az korábban kiderült.

A magánszféra melletti biztonságalapú érveket ebben az értelemben fel lehet használni arra, hogy ellenszegüljünk a kormányzati szakpolitikák és a társadalmi gyakorlatok félelem táplálta biztonsági projektjének. Az olyan témákban született állásfoglalások, mint a személyazonosság igazolványok, a dugódíj, az IKT veszélyei és egyebek, arról tanúskodnak, hogy a magánszféra szószólói gyakran maguk is a megelőzés vagy az elővigyázatosság elvére hivatkoznak, amikor az állami biztonsági szakpolitikákat és a megfigyelési rendszereket bírálják. A privacy hatásvizsgálat (*privacy impact assessment*) – melyet egyre gyakrabban

használnak a magánszférát érintő kockázatok mérséklésére a valószínűsíthető káros hatások felbecslése segítségével – szintén a magánszféra védelmezésének olyan technikája, amit a biztonság inspirált (Wright és De Hert 2012), vagyis bizonyos értelemben az információs rendszerek szekuritizációjáról van szó a magánszféra érdekében. Általánosabban megfogalmazva, „az ember sohasem lehet túlzottan biztonságban”, ezért kell védeni az emberi életet, a társadalmi viszonyokat és a rendszereket a magánszférába való behatolásokkal szemben, még akkor is, ha – sőt talán épp azért, mert – nem tudjuk a különféle intézkedések okozta potenciális károk valószínűségét és súlyosságát pontosan megbecsülni. Nem lehetünk biztosak afelől, hogy megbízhatunk-e az államban és a vállalatokban, ha a magánszféra tiszteletben tartásáról van szó, ennél fogva nagyobb biztonságban érezhetjük magunkat, ha e szereplők átláthatóvá és elszámoltathatóvá válnak azzal összefüggésben, hogy miként kezelik a személyes adatainkat és hogyan viszonyulnak a magánéletünkhöz.

Az átláthatóság és az elszámoltathatóság igen releváns probléma az adatvédelem szempontjából. Ezt példázza az adatvédelmi jog néhány eleme, amelyek a személyes információk sérülékenységére és veszélyeztetettségére hívják fel a figyelmet, különösen az olyan esetek kapcsán, amikor ezen adatok átlélik a jogalkotási határokat vagy felkerülnek a „felhőbe” anélkül, hogy tudnánk róla vagy ellenőrizni tudnánk a folyamatot. Az adatvédelmi törvények erősítésére és az általuk lehetővé tett szankciók szigorítására irányuló törekvések számára már régóta nagyon fontos problémát jelent a személyes adatokkal való visszaélés, valamint az adatbiztonsági elvek súlyos megsértése a hanyag adatkezelés következtében. A 2013-as év számos országban azt a drámai felismerést hozta, hogy a javarészt elszámoltathatatlan állambiztonsági szolgálatok hatalmas mértékben gyűjtöttek személyes adatokat a polgárokról (amit korábban tagadtak), s e felismerés élesen rávilágított arra, hogy rokoni kapcsolat áll fenn a magánszféra védelmére irányuló követelés, illetve ama törekvés között, amely – minthogy a szabad társadalmak alapvető eleme – a biztonságos kommunikáció feltételeinek megőrzésére vagy helyreállítására irányul. A magánszféra és a szabadság szószólói azt követelik, hogy a személyes biztonság csorbulásával járó adatkezelési gyakorlatokat – még akkor is, ha a közösség vagy a nemzetbiztonság érdekében végzik őket – nyessék vissza, vagy legalábbis azt, hogy alkalmazzák rájuk az állami szolgálatokra és a magánszektorbeli partnereikre egyaránt vonatkozó szigorú elszámoltathatósági és átláthatósági szabályokat.

A magánszféra és a biztonság a társadalom és az állam összefüggésében a biztonság két értelmezéseként foghatók fel. Ez a felismerés megváltoztatja a vita természetét, tovább erősíti kételyeinket azzal kapcsolatban, hogy az egymással szembeni „kiegyensúlyozás” jelenti-e a megfelelő eljárást az értékek kibékítésére. Sőt, ahogy Loader és Walker felhívták rá a figyelmet, a biztonság civilizálása nem csupán amiatt fontos, mert általa egyfelől előtérbe kerül a biztonság ama tulajdonsága, hogy elősegítheti a szolidáris értékek, a bizalom, valamint a gyakorlati és az érzelmi alapú közösségek létrehozását; és nem is csak azért, mert másfelől biztosítja, hogy az e folyamatok alapján keletkező entitások folyamatosan tiszteljék a jogot és a diverzitást. A biztonság civilizálása amiatt is nélkülözhetetlen, mert az állam civilizálását is elősegítheti annak érdekében, hogy „a diszkurzív viták, a demokratikus vizsgálatok és az alkotmányos ellenőrzés” révén az állam maga is „biztonságossá váljon a demokrácia által és a demokráciáért” (Loader és Walker 2007: 7, 8).

Amellett is lehet érvelni, hogy a magánszféra biztonsági értéként történő felfogása segít megerősíteni a magánszférához való jogot, hiszen így fel tudjuk mutatni, hogy a magánszférában bizonyos tekintetben épp ama biztonság tükröződik, amelyről egyesek harciasan azt

állítják: szükségszerűen az ellensége. Emellett – együttműködve – mindkét érték szószólói megtanulhatnak túllépni saját megközelítésük negatív aspektusain. Erre akkor válnak képessé, ha megértik a magánszféra és a biztonság „javainak” egyenlőtlen eloszlásából következő problémákat (vö. Raab és Bennett 1998; Raab 1995), továbbá ha rámutatnak, hogy a mindkét területen jelen lévő igazságtalanságok és a diszkrimináció gyakran a magánszféra (és védelmezésének), valamint a biztonság (és előmozdításának) témái körüli aggodalmak és válaszok együttállásának a következményei.¹⁵

Konklúzió

A 2001. szeptember 11. utáni világban a magánszféra és a biztonság körüli konceptuális és gyakorlati kérdések újból, élénken vetődnek fel. Nem könnyű ma a magánszférára irányuló követelések megfogalmazása, ahogyan az sem, hogy ezeket a követeléseket olyan új teoretikus megfogalmazásokkal igazoljuk, amelyek a jelen szakpolitikák kítűzött menetrendjeinek és közösségi attitűdjeinek azon alapvető elemeivel mennek szembe, amelyek a magánszféra és a biztonság egydimenziós felfogása alapján a biztonságot részesítik előnyben. Nem érdemes a magánszféra olyan fogalmát abszolutizálnunk és értékékként a többi fölé emelnünk, amelyik konvencionális módon egyéni jogként fogja fel a magánszférát, s szembeállítja a biztonság nem problematizált fogalmával. Ha ezzel a szemléletmóddal szakítani kívánunk, sok dolgunk van még, hiszen fel kell ismerni és értelmezni a magánszférát mint társadalmi értéket, rekonstruálni kell a magánszféra affinitását a biztonság hasonlóan komplex értékével, illetve el és fel kell ismerni azokat a paradoxonokat, amelyek inherensen jelen vannak a két érték megvalósulásában. Ekképpen nélkülözhetetlen támasztékokat kaphatunk ahhoz, hogy új módon kezdjünk el gondolkodni arról: mi is történik akkor, amikor azt mondjuk, biztonságot vagy magánszférát akarunk; valamint ahhoz is, hogy az e két értékre vonatkozó követeléseket alaposan megvitathassuk – anélkül, hogy a kiegyensúlyozás banális és elcsépelet képletével berekesztenénk a vitákat. Cserébe pedig sikeresebbé válhat a biztonság kormányzása (*governance of security*), ami ezúttal megmarad az egyenlőséget és szabadságot értékelő társadalom keretei között.

Fordította Berger Viktor

Hivatkozott irodalom

- Benn, Stanley I. (1971): *Privacy, Freedom and Respect for Persons*. In *Nomos XIII. Privacy*. J. Roland Pennock és John W. Chapman (szerk.). New York: Atherton Press, 1–26.
- Bennett, Colin J. (1992): *Regulating Privacy. Data Protection and Public Policy in Europe and the United States*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bennett, Colin J. és Charles D. Raab (2006): *The Governance of Privacy. Policy Instruments in Global Perspective*. (2. kiadás.) Cambridge, MA: The MIT Press.

15 Hálás vagyok Lee Bygrave-nek az e szakasz korábbi változatához fűzött megjegyzéseiért.

- Bloustein, Edward (1964): Privacy as an Aspect of Human Dignity. An Answer to Dean Prosser. *New York University Law Review* 39: 962–1007.
- Buzan, Barry, Ole Waever és Jaap de Wilde (1998): *Security. A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- BVerfGE 65, 1 (1983): *Volkszählungsurteil*. [A Német Szövetségi Köztársaság Alkotmánybíróságának népszavazással kapcsolatos ítélete.] Interneten: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv065001.html>.
- Chandler, Jennifer (2009): Privacy Versus National Security. Clarifying the Trade-off. In *Lessons From the Identity Trail. Privacy, Anonymity and Identity in a Networked Society*. Ian Kerr, Carole Lucock és Valerie Steeves (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 121–138.
- Cooley, Thomas M. (1888 [1879]): *A Treatise on the Law of Torts or the Wrongs Which Arise Independently of Contract*. (2. kiadás.) Chicago: Callaghan. Az 1. kiadás az interneten: <http://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=books>.
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Penguin.
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*. London: Duckworth. [Magyarul részlet: Vegyük komolyan a jogokat! In *Modern politikai filozófia*. Babarczy Eszter (szerk.). Budapest: Osiris, 1998, 58–77.]
- Emberi Jogok Európai Bírósága / European Court of Human Rights (1992): Niemietz v. Germany (ítélet). Interneten: <http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1992/80.html>.
- Finn, Rachel, David Wright és Michael Friedewald (2013): Seven Types of Privacy. In *European Data Protection. Coming of Age?* Serge Gutwirth, Ronald Leenes és Paul De Hert et al. (szerk.). Dodrecht – Heidelberg – New York – London: Springer, 3–32.
- Fried, Charles (1968): Privacy. *Yale Law Journal* 77(3): 475–493.
- Gavison, Ruth (1980): Privacy and the Limits of Law. *Yale Law Journal* 89(3): 421–471. Interneten: <http://courses.ischool.berkeley.edu/i205/s10/readings/week11/gavison-privacy.pdf>.
- Gombrich, Ernst (1984): *The Sense of Order. A Study in the Psychology of Decorative Art*. London: Phaidon.
- Goold, Benjamin J. (2007): Privacy, Identity and Security. In *Security and Human Rights*. Benjamin J. Goold és Liora Lazarus (szerk.). Portland, OR: Hart, 45–72.
- Goold, Benjamin (2009): Surveillance and the Political Value of Privacy. *Amsterdam Law Forum* 1(4): 3–6. Interneten: <http://amsterdamlawforum.org/article/download/88/152>.
- Harvey, David (1973): *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Lasswell, Harold D. (1941): The Garrison State. *American Journal of Sociology* 46(4): 455–468. Interneten: <http://users.polisci.wisc.edu/kmayer/904/Lasswell%20-%20the%20Garrison%20State.pdf>.
- Lindsay, David (2005): An Exploration of the Conceptual Basis of Privacy and the Implications for the Future of Australian Privacy Law. *Melbourne University Law Review* 29(1): 131–178. Interneten: http://www.mulr.com.au/issues/29_1/29_1_4.pdf.
- Loader, Ian és Neil Walker (2007): *Civilizing Security*. New York: Cambridge University Press.
- Neocleous, Mark (2007): Security, Liberty and the Myth of Balance. Towards a Critique of Security Politics. *Contemporary Political Theory* 6(2): 131–132.
- Posner, Richard (1979): Privacy, Secrecy and Reputation. *Buffalo Law Review* 28(1): 1–55. Interneten: http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2832&context=journal_articles.
- Raab, Charles D. (1995): Equality and Privacy. Who Gets What Data Protection? In *Privacy Disputed*. Peter Ippel, Guus de Heij és Bart Crouwers (eds.). Hága: SDU, 111–122.
- Raab, Charles D. (1997): Privacy, Democracy, Information. In *The Governance of Cyberspace*. Brian Loader (szerk.). London – New York: Routledge, 155–174.
- Raab, Charles D. (1999): From Balancing to Steering. New Directions for Data Protection. In *Visions of Privacy. Policy Approaches for the Digital Age*. Colin Bennett és Rebecca Grant (szerk.). Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 68–93.
- Raab, Charles D. (2005): *Governing the Safety State*. (Székfoglaló előadás, 2005. június 7.) Edinburgh: University of Edinburgh.
- Raab, Charles D. (2009): Identity, Difference and Categorization. In *Lessons From the Identity Trail. Privacy, Anonymity and Identity in a Networked Society*. Ian Kerr, Carole Lucock és Valerie Steeves (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 227–244.
- Raab, Charles D. (2012a): Impacts of Surveillance on Civil Liberties and Fundamental Rights. In *Deliverable D1.1: Surveillance, Fighting Crime and Violence*. IRISS (Increasing Resilience in Surveillance Societies), European Commission Project FP7-SSH-2011-2, No. 290492. Interneten: <http://irissproject.eu/wp-content/uploads/2013/04/Surveillance-fighting-crime-and-violence-report-D1.1-IRISS.pdf>.

- Raab, Charles D. (2012b): Privacy, Social Values and the Public Interest. In *Politik und die Regulierung von Information* (Politische Vierteljahresschrift Sonderheft 46). Andreas Busch és Jeanette Hofmann (szerk.). Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 129–151.
- Raab, Charles D. és Colin J. Bennett (1998): The Distribution of Privacy Risks. Who Needs Protection? *The Information Society* 14(4): 263–274.
- Rachels, James (1975): Why Privacy is Important. *Philosophy & Public Affairs* 4(4): 323–333. Interneten: <http://benjaminferguson.org/wp-content/uploads/2013/01/Rachels-1975-Philosophy-and-Public-Affairs.pdf>.
- Regan, Priscilla (1995): *Legislating Privacy. Technology, Social Values, and Public Policy*. Chapel Hill – London: University of North Carolina Press.
- Reiman, Jeffrey H. (1976): Privacy, Intimacy and Personhood. *Philosophy & Public Affairs* 6(1): 26–44.
- Rössler, Beate (2005 [2001]): *The Value of Privacy*. Cambridge, UK – Malden, MA: Polity.
- Rule, James B. (2007): *Privacy in Peril*. New York: Oxford University Press.
- Schneier, Bruce (2008): *Schneier on Security*. Indianapolis, IN: Wiley.
- Schoeman, Ferdinand (1992): *Privacy and Social Freedom*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Sennett, Richard (1970): *The Uses of Disorder. Personal Identity and City Life*. New York: Knopf.
- Solove, Daniel J. (2008): *Understanding Privacy*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press.
- Steeves, Valerie (2009): Reclaiming the Social Value of Privacy. In *Lessons From the Identity Trail. Privacy, Anonymity and Identity in a Networked Society*. Ian Kerr, Carole Lucock és Valerie Steeves (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 191–208.
- Waldron, Jeremy (2003): Security and Liberty. The Image of Balance. *The Journal of Political Philosophy* 11(2): 191–210. Interneten: https://cluster10-files.instructure.com/files/32598901/download?download_frd=1&verifier=QkjkTzKsyN0Ce950BuZV9QwiAGem0r87mZWUGXEV.
- Warren, Samuel D. és Louis D. Brandeis (1890): The Right to Privacy. *Harvard Law Review* 4(5): 193–220. Interneten: <http://www.english.illinois.edu/-people-/faculty/debaron/582/582%20readings/right%20to%20privacy.pdf>.
- Westin, Alan F. (1967): *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum.
- Wright, David és Paul De Hert (szerk.) (2012): *Privacy Impact Assessment*. Dodrecht – New York: Springer.
- Zedner, Lucia (2003): The Concept of Security. An Agenda for Comparative Analysis. *Legal Studies* 23(1): 153–175. Interneten: <https://www.axelarnbak.nl/wp-content/uploads/2014/03/Zedner-2003-The-concept-of-security-an-agenda-for-comparative-analysis.pdf>.
- Zedner, Lucia (2009): *Security*. London – New York: Routledge.

Udvariatlanság és genderidentitás

Tóth Loretta

Udvariatlanság, hatalom és genderidentitás¹

*Ha egy nőnek férfierényei vannak, mindenki menekül tőle;
ha nincsenek, ő maga menekül.*

(Friedrich Nietzsche: *A bálványok alkonya*)

Bevezetés

A genderkülönbségekről szóló laikus közbeszédben érezhetően jelen van a férfiak és a hatalom, valamint a nők és a hatalomnélküliség közötti érzékelt, a szociális erőter megannyi színterén megnyilvánuló korreláció. Bár a feminizmus bizonyos mozgalmi (lásd transzfeminizmus) mindent megtettek annak érdekében, hogy eltöröljék az alá- és fölérendeltség, valamint a férfi-női kategóriák bináris oppozícióját, a társadalomban elfogadott normák és konvenciók által termelt sztereotípiák érezhetően továbbra is jelen vannak (pl. szőke nők viccek). Az udvariatlanságkutatásban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az offenzív viselkedés és az interakciós hatalom között (Bousfield és Locher 2008). A nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban manifesztálódó genderidentitás kérdése ezért hamar a pragmatikai vizsgálódások tárgya lett, különös tekintettel arra vonatkozóan, hogy a társadalmi nemek hogyan konstruálódnak a másokkal folytatott beszélgetésekben. A jelen dolgozat célja a genderkutatás és az udvariaság-udvariatlanság jelenségének szociopragmatikai vizsgálatai közötti összefüggések bemutatása, elsősorban arra fókuszálva, hogy a társadalmi nemiséggel átítatott beszédaktusoknak milyen szerepük van egy adott megnyilatkozás offenzív viselkedésként való interpretálásában. A jelen tanulmányban amellet érvelek, hogy az interakciós hatalom birtoklása tipikusan a maskulin tulajdonított nyelvi (és nem verbális) viselkedésekkel korrelál, ezen nyelvi eszközök használata pedig offenzívabb hatást eredményezhet, ha a közlő nő. A dolgo-

¹ Az írás egy korábbi publikáció kibővített változata: Sztereotip genderkülönbségek az offenzív nyelvhasználatban. In *Tavaszi szél – Spring Wind*. Keresztes Gábor (szerk.). Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016, 210–216.

zatnak nem célja kitérni a kultúrák közötti különbségekre, kizárólag a nyugati társadalomban releváns társadalmi normák és konvenciók mentén értékeli az udvariatlanság, a hatalom és a gender viszonyát.

Genderidentitás és nyelvhasználat

Bár a genderidentitás és a nyelvhasználat közötti kapcsolat tanulmányozásának igényével fellépő kutatások a lehető legkülönbözőbb paradigmaháttérrel és szemléletmóddal rendelkező elméletalkotókat inspiráltak, a társadalmi nem és a nyelv közötti korreláció mibenlétére, valamint a férfi és a női nyelvhasználat vélt vagy valós különbségeinek feltárására irányuló vizsgálatok – minden feminista gyökerű igyekezet ellenére – sokáig nem tudtak túllépni a nemiség kétpólusú dimenzióként, vagyis a maszkulinitás és a femininitás egymást kölcsönösen kizáró oppozícióként való értelmezésén. A nemiség bináris ellentétként való megragadása, azaz a *nő* és a *férfi* kategóriák evidenciaként kezelése azonban – a közmondásokban, a (például szőke nő) viccekben, a situációs komédiákban és gyakran a szépirodalomban is megjelenő sztereotip reprezentációhoz hasonlóan – egyszerűen újratermelte a nemi ideológiákkal interdependens viszonyban álló nemi előítéleteket, a természetesként feltüntetett nemi különbségek így a hegemonikus férfidominancia és a női alárendeltség fenntartását szolgálták.

A beszédstílusok genderkülönbségeit vizsgáló feminista nyelvészeti kutatások három, egymástól sok tekintetben elkülönülő megközelítésmód mentén írhatók le. Annyi azonban közös az elméletalkotásokban, hogy mind megpróbálták bizonyos jellemzőkkel „felcímkézni” a női és a férfi beszélőket, egyfajta homogén csoportként tekintve az azonos biológiai neműekre.² Az udvariasságkutatás meghatározó alakjaként számon tartott Robin Lakoff (1973, 1975) elsőként fogalmazta meg a nyelvhasználat és az alárendelt szocializációs csoport tagjaként megjelenő nő közötti összefüggéseket, ezzel számos további kutatást inspirálva. Lakoff feltételezte, hogy a nők olyan nyelvet használnak (vagy várnak el tőlük), amely „bizonytalannak, gyengének és üresfejűnek állítja be őket” (idézi: Talbot 2011 [2003]: 94), ami szerénységet, féltékenységet és alacsonyabb önbizalmat tükröz, ezzel egyúttal leplezve, hogy nincs határozott állásfoglalásuk vagy véleményük. Érvelése szerint tehát a nők nyelvhasználatbeli megnyilvánulásai számos olyan jellegzetességgel bírnak, amelyek a férfibeszédben nincsenek jelen: ilyenek a bizonytalan, gyakran tompító célzatú megfogalmazások vagy a közvettség inadekvát használata, a bizonytalanságot kifejező utókérdések (*ugye?*, *igaz?*) alkalmazása, a káromkodás elkerülése, az eufemisztikus megnyilvánulások és más udvarias formulák (indirekt kérdés) előnyben részesítése, amelyek – Lakoff elgondolása szerint – mind a magabiztosság hiányát jelölik, azaz *deficit*ként vannak jelen a nyelvhasználatban

2 A gender és a nyelvhasználat kapcsolatát vizsgáló kezdetleges kutatások a nyelvben expliciten megjelenő nyelvi markerekre koncentráltak, amelyek ténylegesen elkülönítik a nőket és a férfiakat. Egyes nyelvekben – mint például a magyarban – ez a megkülönböztetés szemantikai alapú (pl. *anya-apa*), ami olykor érzelmi-értékelő, illetve minősítő konnotációs jelentéstartalmat csatolhat egy adott szó lexikai jelentéséhez (pl. *ügyvédnő/ügyvédnőcske-ügyvéd*), míg más nyelvekben, mint például a portugálban, a szó végződése utal a beszélő – biológiai – nemére (pl. a *köszönöm* kifejezés hímneme *obrigado*, míg a nőneme *obrigada*). Az effajta vizsgálódás azonban nem visz túl messzire sem a genderidentitás, sem pedig a genderkülönbségek feltárásában, így ma már csak kiegészítő elemzésként használatos (lásd bővebben: Huszár 2009: 33–42).

(vö. Talbot 2011 [2003]: 94). Lakoff (1975) tehát nem pozitív attribútumokat tulajdonít a női beszédstílusnak, éppen ellenkezőleg: nem pusztán összehasonlítja, hanem – hiányosságai miatt – alá is rendeli a „normától eltérő” feminin nyelvhasználatot a kívánatosnak tartott maskulin nyelvhasználatnak, ezzel pedig – bár feminista kutatásról van szó – újratermeli a szexista sztereotípiákat.

A genderalapú nyelvi jelenségeket a fent bemutatott deficitmodellhez hasonlóan Deborah Tannen (2001 [1987]) is a nemi különbözőségek feltárása felől közelíti meg, a differenciamodellel azonban a férfi és a nő közötti kulturális eltéréseket helyezi középpontba, amelyek a társadalmi szegregációra és a szocializáció során elsajátított nemi szerepek különbözőségére vezethetők vissza. Tannen tehát külön férfi és női szubkultúrát feltételez, a gyermekkortól kezdve elsajátított kommunikációs és viselkedési formák alapján kialakuló felnőttkori nyelvhasználat pedig eltérő maskulin és feminin interakciós stílusokat eredményez. A nemek között felmerülő társalgásbeli problémák eszerint „csupán” félreértések, ami nem a férfi és a női nem egyenlőtlen pozicionálásával magyarázható, hanem egymás kommunikatív kultúrájának ismeretlenbe burkolózásával. A modell a probléma megoldását a félreértés okának azonosításában és a félreértés kialakulásához hozzájáruló okokkal szembeni tudatosságban látja (Tannen 2001 [1987]: 185), viszont az elmélet – a társas érintkezés univerzális elvei leírásának szándéka miatt – túláltalánosít, másfelől pedig a kontextuális tényezők szituációra gyakorolt hatását is figyelmen kívül hagyja.

A nemek közötti interakciós problémák gyökereit a patriarchális társadalmi rend következményeként fellépő egyenlőtlenségre visszavezető, dominanciamodelleként ismert elméletek a maskulin és a feminin nyelvhasználatban megmutatkozó aszimmetriát a férfiak kiváltságos helyzetével magyarázzák. Nem meglepő tehát, hogy ezen irányzat képviselői a nyelvi forráshoz vagy – Pierre Bourdieu (1991) nagy hatású kifejezésével élve – a *tőkéhez* való hozzáférésre mint kulcskérdésre összpontosítottak (Cameron 2011 [2006]: 124). Az effajta „gazdasági” vagy „materiális” megközelítések elsősorban tehát arra helyezték a hangsúlyt, hogy adott időben nők adott csoportjai milyen mértékben vettek (vagy épp nem vettek) részt a nyilvános diskurzusokban, és hogy mennyire fértek hozzá a közszférában való részvételt biztosító nyelvi vagy más szimbolikus tőke elsajátítását lehetővé tevő intézményekhez (Cameron 2011 [2006]). Egy másik, a fenténél radikálisabb megközelítés – bár nem tagadja a gazdasági kérdések jelentőségét – a nőket mint „elnémított csoportot” (Ardenner, idézi: Cameron 2011 [2006]: 126) állítja vizsgálat középpontjába, feltételezve, hogy a szimbolikus reprezentáció kulturálisan elfogadott formáit a domináns gendercsoport, azaz a férfiak alkotják meg, méghozzá saját tapasztalataikra alapozva. Eszerint tehát, bár a feminin tapasztalás eltér a maskulintól, a nők a társadalmi rend által arra vannak „kényszerítve”, hogy ezen megtapasztalásaikat a férfiak által létrehozott diskurzusokon és fogalmakon keresztül juttassák kifejezésre. Cameron (2011 [2006]: 123) ugyanakkor – némi malíciával – megjegyzi, hogy a női megszólalással szembeni – vélt vagy valós – mély kulturális ellenállás létét többnyire olyan feminista nők hirdetik, akiket nyilvánvalóan nem fosztottak meg a nyilvános szféra diskurzusában hatékony részvételt biztosító nyelvi forrásoktól.

A fentiek alapján látható, hogy bár a három szemléletmód eltérő hangsúlyt tulajdonít a maskulin és a feminin nyelvhasználat közötti különbségeknek, valamint a nők alárendelt szerepének, a gendert leginkább egy állandósult, homogén és bináris oppozíciók mentén leírható társadalmi jellemzőnek tekintik, nem pedig egy a biológiai tényezőktől független fogalomként. Ezek a modellek tehát nem tudnak mit kezdeni azon csoportokkal, amelyek

esetében a születésükkor megállapított *biológiai nem* nem azonos a saját maguk által meghatározott nemi identitással vagy társadalmi nemmel, ezzel pedig számos nemi kategória – a „besorolhatatlansága” miatt – kiszorult a vizsgálatok fókuszából (vö. Butler 1990). A legfrissebb kutatások ugyanakkor már nem egy „határozott” választ keresnek a genderkülönbségek bizonyítására, sokkal inkább egy folyamatosan változó, a performatív beszédaktusok mentén létrejövő nyelvi viselkedési mintázatként tekintenek a társadalmi nem és a nyelvhasználat viszonyára, amely interakcióról interakcióra *konstruálódik* a kommunikációs gyakorlatokban manifesztálódva.

Az implicit megnyilvánulások mögött meghúzódó összetett beszélői szándékokat, valamint azok megértésének és esetleges félreértéseinek okait vizsgáló (Nemesi 2013: 177) nyelvészeti pragmatikai kutatások az 1970-es végétől kezdve kiemelt hangsúlyt helyeztek a személyközi metafunkció kapcsán központi szerepet játszó *udvariasság* jelenségére. Az eszményi társas érintkezés mögött meghúzódó szándékok megértésének igényével fellépő kutatások azonban – éppen a vizsgálódás nyelvészeti beágyazottsága miatt – sokáig nem tudtak túllépni a fentebb ismertetett gendernyelvészeti megközelítések korlátain. A maszkulin-feminin bináris oppozíció „magától értetődő” alkalmazása miatt tehát a társas kapcsolatok ápolásának szándékával fellépő udvariasság alkalmazásának nemek szerinti megkülönböztethetőségét egyszerűen abban látták, hogy az együttműködő kommunikációs stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak (lásd Lakoff 1975; Mills 2003). Az udvariasság- és udvariatlanságkutatás ugyanakkor a gendert alapul vevő megközelítések hatására számos változáson ment keresztül, a szemléletmódokban bekövetkezett fordulat, valamint az udvariasság/udvariatlanság és a genderidentitás közötti összefüggések megértéséhez azonban először szükségeszerű az udvarias nyelvi viselkedés és a sokáig mellőzött udvariatlanság elméleti hátterének rövid ismertetése.

Az udvariasság- és udvariatlanságkutatás fejlődése

Az udvariasság stratégiáinak máig legnagyobb hatású és legtöbbet idézett pragmatikai elmélete Penelope Brown és Stephen Levinson (1978, 1987) névéhez köthető, akik az *arculat*³ Erving Goffman (1955) által szociálpszichológiailag megalapozott fogalmát a beszédaktus-elmélettel „összeházasítva” alkották meg az udvariasságot arculatvédő nyelvi stratégiaként értelmező modelljüket. A napjainkban is legbefolyásosabbnak mondott udvariassági elmélet a hangsúlyt a nyelvhasználó verbális munkájára helyezi, amelyet azért alkalmaz, hogy egy esetleges konfliktusos helyzet megelőzése érdekében enyhítse a hallgató arculatát inherensen fenyegető potenciális beszédcselekvések, az ún. arculatfenyegető aktusok erejét. Brown és Levinson tehát az udvariasságot mint az individuum arculatvédő tevékenységét fogják fel, amelynek elsődleges szerepe a zavarmentes kommunikáció megteremtése. A szerzőpáros az arculatot olyan emocionális befektetésként értelmezi, amely elveszíthető, fenntartható vagy növelhető, s amelyet az interakció során folyamatosan figyelemmel kell kísérni annak érde-

3 A *face* terminus technicusának magyar megfelelőjeként számos hazai kutató a *homlokzat* (Siklaci 2008) vagy az *arc* (Szili 2007) megnevezést részesíti előnyben, azonban a jelen tanulmányban az *arculat* kifejezést használok a *face* magyar megnevezéseiként (Nemesi 2004; Griffin 2003 [1991]: 413–427), hiszen a *homlokzat* egy másik goffmani fogalom, a *front* megfelelőjeként is használatos, az *arc* pedig túl konkrét ahhoz, hogy érzékeltesse a Goffman (1955) koncepciója által kifejezett többértékűséget.

kében, hogy mind a beszélő, mind pedig a hallgató megőrizhesse a szituáció során fenntartani kívánt nyilvános énképét (Brown és Levinson 2008: 43).

A browni–levinsoni elmélet azonban nem tudja teljes egészében megragadni a személyközi interakciókat, hiszen gyakran kritizált pesszimista elképzelésük szerint gyakorlatilag minden beszédaktus, bár eltérő mértékben, potenciálisan fenyegeti a hallgató negatív arculatából⁴ fakadó szabadság iránti igényét. Ebből azonban az következik, hogy pusztán csak azzal is megsérthetjük partnerünket, hogy szólunk hozzá. Az elmélet tehát képtelen az offenzív viselkedés jelenségének megfelelő interpretálására, csupán arra enged következtetni, hogy az udvariatlanság az udvariasság hiányaként jelenik meg a szituációban, azaz bináris kapcsolatot feltételez a két jelenség között. Az udvariatlanságot azok az elméletek tudták sikeresen interpretálni, amelyek az Erving Goffman (1955) által bevezetett szociálpszichológiai megalapozottságú koncepcióból kiindulva az arculat fogalmát társas konstrukcióként értelmezték. A goffmani értelmezés szerint ugyanis az arculat „köztulajdon”, vagyis az interakció során közösen létrehozott és fenntartott társadalmi konstrukció, amely csak a másoktól való függőségében képes megvalósulni az interakcióban. Ebből következik, hogy az arculat sérülékenységét nem az határozza meg, hogy arra a beszédpartner „mennyire van tekintettel” – mint ahogy azt Brown és Levinson hangsúlyozzák –, hanem az interakció folyamatos dinamikája és mások rólunk alkotott értékelése eredményezheti azt, hogy valaki rosszul „munkálja meg” a tőle elvárt társas képet. A társas interakciók teljes körű tanulmányozásához tehát feltételeznünk kell a társadalmilag determinált kölcsönös függőséget önmagunk és mások között (vö. Mead 1973 [1934]), vagyis az, hogy hogyan vélekedünk a saját énünkről (*self*), attól is függ, hogy mások mit gondolnak rólunk (Culpeper 2011a: 25; lásd bővebben: Tóth 2016).

A fent felsorolt ún. „hagyományos” vagy *prediktív* megközelítések (Lakoff 1973; Leech 1983; Brown és Levinson 1978, 1987) által hátrahagyott hiányosságok számos kutatót inspiráltak a társas érintkezés általános (univerzális) elveinek leírására. E törekvésnek azonban közös gyengesége, hogy mind a Brown és Levinson szerzőpáros udvariassági modellje által „örökül hagyott” fogalomkészletet tekintette kiindulópontnak (Culpeper 2011a: 7; Mills 2011b: 19–26). A 2000-es évektől kezdve ugyanakkor körvonalazódni látszik egy másik irány, amely – a prediktív elméletekkel élesen szembehelyezkedve – az udvariasságot és az addig elhanyagolt udvariatlanságot már nem a nyelvtani formák vagy a beszédaktusok inherens tulajdonságának tekinti, hanem olyan *diskurzív* fogalmakként, amelyekben a kontextuális tudás és a befogadói megítélés is része a vizsgált megnyilatkozás vagy viselkedés értelmezésének (Kádár 2007; Mills 2011b; Nemesi 2011: 83). Az ún. „posztmodern”, vagy inkább diskurzív (lásd: Kádár 2011: 245–262) perspektívára nagy hatást gyakorolt Michel Foucault-nak (1991 [1970]) a diskurzus és a hatalom interdependens viszonyára vonatkozó azon elgondolása, miszerint a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc és általa dúl a küzdelem (Foucault 1991 [1970]).

A diskurzus(ok) által elrendezett szociokulturális térben magát, másokat és egyúttal a szimbolikus rendet megtapasztaló egyén lett tehát a pragmatikai vizsgálódások alanya, a diskurzusra pedig a továbbiakban nemcsak egy olyan „egyszerű” tudásformaként tekintettek,

4 A negatív arculat Brown és Levinson (1978, 1987) szerint „alapvetően elkerüléshalapú és olyan biztosítékokból áll, amelyek szerint a beszélő nem fogja akadályozni a hallgató cselekvésének szabadságát”, s biztosítja számára a kényszertől való mentességet (Brown és Levinson 1978: 75).

amely behatárolja az egyén gondolkodását és cselekvéseit, hanem a társadalmi konstrukció aktív „ágensként”, amely nem csupán reprezentál, hanem fenntartja és újraépíti a társadalmi gyakorlatokat. A hatalom ugyanis – Foucault értelmezése szerint – nem valamilyen centralizált, hierarchikusan a társadalom felett álló intézmény, hanem különböző erőviszonyok interakciója, természete tehát diffúz és diszperzív (Foucault 2000 [1976]). Eszerint olyan

cselekvések totális szerkezete, amelyekkel lehetséges cselekvésekre gyakorolnak hatást; ingerel, ösztökél, elcsábít, könnyebbé vagy nehezebbé teszi a dolgokat; végletes esetben kényszert vagy teljes tilalmat szül, mindezekkel együtt azonban mindig olyan cselekvési mód, amellyel cselekvő szubjektumra vagy szubjektumokra cselekszenek, illetve képesek a cselekvésre. Cselekvések együttese, mely más cselekvésekre hat (Foucault 2002 [1983]: 405).

A pragmatikai kutatásokban tehát az individuális beszélő már nem a nyelv termelésének és interpretálásának irányítójaként jelenik meg, és a diskurzus feletti kontroll sem az egyes szubjektumok vagy bizonyos intézmények kezében összpontosul – ehelyett az egyén egyszerűen a diskurzív erők hatásának kereszteződésében megjelenő ágens szerepét tölti be (Mills 2003: 3).

A hatalom és a szexualitás viszonyára vonatkozó foucault-i elgondolás szerint a biológiai nem fogalma nem létezik mindaddig, amíg azt valamilyen diskurzus meg nem határozza, vagyis a test önmagában nincs nemiséggel felruházva azon a diskurzuson kívül, amely szexuálisan „fel nem címkézi” azt. Ez a feltevés leginkább Simone de Beauvoir, a 20. század egyik meghatározó feminista írójának méltán világhírűvé vált szállóigéje mentén érthető meg, miszerint „az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1969 [1949]: 197). A nemiség bináris oppozícióként való konstrukciója – a kategoriális különbségekkel együtt – tehát a szexualitásról folyó diskurzív gyakorlat eredménye, ebből pedig következik, hogy nem lehetséges sem egységes esszenciának, sem pedig valami változatlan, természetes létezőnek tekinteni. Foucault szerint ugyanis

(...) a *nemiség* fogalma nemcsak azt tette lehetővé, hogy valamiféle mesterséges egységbe foglaljon anatómiai elemeket, biológiai funkciókat, különböző viselkedésformákat, érzeteket és élvezeteket, de azt is, hogy ezt a képzeletbeli egységet okozati elvként, mindenütt jelen lévő jelentésként, mindenütt lappangó titokként működtesse: így működhet a nemiség egyszerre egyetlen jelöltként és egyetemes jelölőként (Foucault 1996 [1984]: 161).

Bár a huszadik század másik, talán legnagyobb hatású elméletalkotója, Pierre Bourdieu főként a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamataival foglalkozott munkássága során, a neves francia szociológus is kísérletet tett – a konstruktivista strukturalizmusnak nevezett önálló paradigmáján belül – a nemiség társadalomban betöltött szerepének értelmezésére (Bourdieu 1994 [1990], 2000 [1998]). Érdekes módon azonban Bourdieu nem a férfiak és a nők viszonyrendszerére vonatkozó munkáival írta be magát a gendernyelvészeti, illetve a pragmatikai kutatások történelmébe, mivel azon feltevése, hogy a maszkulinitás és a femininitás közötti viszony struktúrája alapvetően változatlan maradt az elmúlt ezer évben, igencsak vitathatónak bizonyult (Hadas 2002: 175, 2003: 33–41). Bourdieu elgondolása szerint ugyanis a minden uralmi viszony modelljének tekinthető *férfuralom* keletkezésének „alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, azaz az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel minden férfi »önmagának tartozik«” (Hadas 2003: 34). Az előző fejezetben

bemutatott dominanciamodellelhez hasonlóan tehát a bourdieu-i elméletben a férfiak „elnyomókként” jelennek meg, akik a társadalom „szexualizált és szexualizáló” munkamegosztási rendjében a nyilvános szférákat uralják, míg a nők a nem nyilvános, hatalommentes, többnyire az otthonhoz kapcsolódó szférákban kényszerülnek tevékenykedni (Hadas 2003: 34). Azt maga Bourdieu is elismeri, hogy a nők társadalmi pozícióját illetően történtek változások a feminista mozgalmak kritikai tevékenységének hatására (pl. iskoláztatás, munkapiacon bekövetkezett pozitív változások), azonban a különbség struktúrája ennek ellenére változatlan maradt: „a nők továbbra is egy szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiatól” (Hadas 2003: 36). Bourdieu koncepciójának rövid ismertetése után látható, hogy a szerző valójában nem tesz mást, mint – saját paradigmájának expanzióját végrehajtva – az osztályhabitusra vonatkozó tételeit a genderre alkalmazza, vagyis az osztály helyébe a társadalmi nem kerül (Hadas 2002: 178, 2003: 33).

Az udvariasság- és udvariatlanságtudományok elméletalkotóinak azonban Bourdieu egy másik, talán nagyobb hatású fogalma, a *habitus* került az érdeklődésük középpontjába, amelynek eredete visszavezethető egészen a francia szociológus munkásságának kezdeti szakaszáig, az algériai kabil társadalmak archaikus világa kapcsán kidolgozott etnológiai elméletig (Bourdieu 2009 [1972]). Bourdieu – ahogy a férfi és a nő viszonyáról szóló értekezésében is – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elemzésében használta fel a *habitus* fogalmát. Mivel azonban számos különböző tapasztalati vizsgálati kontextusban helyezte el, voltaképpen többféleképpen is meghatározza azt. Bourdieu olyan diszpozíciókként definiálja a *habitus*t, amely szabályos gyakorlatokat, percepciókat és attitűdöket eredményez anélkül, hogy azok tudatosan összehangoltak vagy bármilyen szabály által irányítottak lennének (Bourdieu, hivatkozva: Mills 2003: 35). A *habitus* relációs fogalom, amely sajátos dinamikával rendelkezik, hiszen egyrészt utal a társadalmi helyzetből vagy az osztálykörülményekből fakadó passzív körülmények sorozatára, másrészt aktív tényező is, mivel a cselekvés és célkitűzés alapjául, háttérül szolgáló készségeket és az értékválasztásra való hajlamot is jelöli. A *habitus* által magában foglalt attitűdök vagy gyakorlatok készlete az individuumok által alkotott normák rendszereként fogható fel, amelyek egyeztetésre szorulnak másokkal a saját viselkedésükre vonatkozó percepciók szerint. Hogy mások mit tartanak elfogadhatónak, azt nem önmagában a *habitus* termékeként kell felfogni, hanem egyrészt a *habitus*, másrészt pedig a konkrét társadalmi kontextus kölcsönhatásaként azon a területen belül, amelyben az individuumok interakcióba lépnek egymással. A *habitus* tehát irányítja az egyének tetteit és hajlamait, azaz diszpozícióit anélkül, hogy szigorúan meghatározná azokat (Mills 2003: 35).

Bourdieu ezen dinamikus, relációs *habitus* fogalmát tette magáévá – éppen a genderkutatás hatására –, a társas interakciók nyelvhasználatát vizsgálni hivatott szociopragmatika, az udvariasság- és udvariatlanságtudományok második hullámának képviselői ugyanis már abból indulnak ki, hogy a társadalmi nemet a másokkal folytatott beszélgetésekben hozzuk létre, a különféle szituációkban más-más módon, mivel megnyilatkozásainkat befolyásolják az olyan társadalmi változók is, mint amilyen a gender. A társadalmi nem konstruálásában tehát az egyén aktívan részt vesz, a genderidentitások létrehozásában ugyanakkor nagy szerepe van a társadalmi beszédgyakorlatoknak, azaz az egyes csoportokra, *gyakorlatközösségekre* (*community of practice*) jellemző beszédmódoknak, sőt a kulturális gyökerek és a sztereotípiák, vagyis a nőkről és a férfiakra alkotott nézeteink is visszahatnak az egyéni kommunikációs gyakorlatra (Juhász és Kegyesné 2011: 7). A *gyakorlatközösség* fogalmát Wenger (1998) használta először, ugyanakkor azt az Eckert és McConnell-Ginet (1998) szerzőpáros „töké-

letesítette” és tette alkalmazhatóvá mind a szociopragmatikai, mind a genderidentitás vizsgálatát célul kitűző kutatások számára. Eszerint a feminista nyelvészetnek nem az egyéni (nemi vonatkozással is rendelkező) beszélők nyelvi aktusainak elemzésével kell foglalkoznia, hanem a gender és a nyelvi performancia közösségalapú szemléletének vizsgálatával, ami az udvariasság és az udvariatlanság esetében magában foglal bizonyos érzéket az udvariasságra/udvariatlanságra, ami különböző embercsoportok számára különböző funkcióval és jelentéssel bír (Mills 2011 [2002]: 75). A gyakorlatközösség fogalma alatt tehát egyének csoportját értik, amelyek közös „beszédmódok, hiedelmek, értékek és hatalmi viszonyok” mentén szerveződő közös tevékenységek során jönnek létre, és ezáltal sajátos – más gyakorlatközösségekhez képest eltérő – nyelvi viselkedéskészlettel rendelkeznek (Mills 2011 [2002]: 75–76, 2011b: 31–32). A gyakorlatközösség legfontosabb dimenziója a közös tevékenység, a közösen megfogalmazott cél, amely egyúttal azt is jelenti, hogy a közösség kialakítja a saját nyelvi viselkedéskészletét, amit a tagok többé-kevésbé együttesen elfogadhatónak ítélnek meg. Ugyanakkor az értelmezés szempontjából jelentős szerepet játszhat, hogy adott tagok mit tekintenek elfogadhatónak, hiszen ami helyes nyelvi viselkedésnek értelmezhető egy munkaszabálybeli fehér bőrű heteroszexuális magyar nő számára, az korántsem bizonyos, hogy ugyanúgy elfogadható nyelvi viselkedésnek számít egy társaival beszélgető középosztálybeli portugál vagy egy angol heteroszexuális nő számára. Egy adott szituációban előforduló viselkedés udvariassági vagy udvariatlansági fokának megítéléséhez tehát az adott gyakorlatközösségben vagy tevékenység típusban (Culpeper 2011a) érvényes társadalmi elvárások, normák és egyéb preferenciák helyénvalósága a mérvadó az elemző szubjektív értékítéletei helyett.

Udvariasság és hatalom

Bár sem az offenzív viselkedés, sem a hatalom esetében nem beszélhetünk egy közmegegyezéssel álláspontról arra vonatkozóan, mit értünk pontosan a fogalmak alatt, a kurrens szakirodalomban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az udvariatlanság és az interakciós hatalom között (lásd: Bousfield és Locher 2008). Culpeper (2008) szerint a hatalom definiálására vállalkozó szakirodalom leginkább egy ezernyi karral rendelkező poliphoz hasonlítható, ezért óva int a fogalom egységként való kezelésétől. Bousfield (2008) ugyanakkor megjegyzi, hogy a konceptualizációs nehézségek ellenére sem szabad elhanyagolni az udvariatlanság hatalmi aspektusból való tanulmányozását. A két fogalom közötti korrelációt tanulmányozó kutatások ugyanis, ha nem is egységesek, abban egyetértenek, hogy nincs és nem is létezik interakció hatalom nélkül, az udvariatlanság pedig a hatalom egyik interakciós gyakorlata, hiszen az vitathatatlanul mindig valamilyen hatással van az üzenet címzettjére, vagyis megváltoztatja a jövőbeni cselekvéskörnyezetet a beszédpartnerek között (Bousfield 2008: 8). Az udvariatlanság tehát – függetlenül attól, hogy azt arculatfenyegető aktusként határozzuk meg vagy sem – elválaszthatatlanul összefonódott a hatalom fogalmával, mivel az offenzív viselkedés célpontjának arculata elkerülhetetlenül sérül az interakció során, ez pedig nagymértékben korlátozza a válaszában lehetséges opcióit.

Az udvariatlanság definiálásának sokáig megkerülhetetlen eleme volt a goffmani eredetű arculatfogalom. Culpeper (2005) egy korábbi tanulmánya szerint akkor beszélhetünk udva-

riatlanságról, ha (1) a beszélő szándékosan arculattámadást (*face-attack*) követ el, vagy ha (2) a hallgató szándékos arculattámadásnak érzi és/vagy konstruál egy adott viselkedést, vagy ha az (1) és a (2) kombinációja áll fenn (2005: 38). Egy másik meghatározás szerint – amely kiválóan ráértett a prozódiai eszközök udvariatlanságban betöltött szerepére – a durva viselkedés arculatfenyegető aktusként vagy annak egy részeként definiálható. Durvának tekinthető például „az olyan intonáció, amely – az adott szociális kontextusban – megsérti az interakció szociálisan szankcionált normáját” (Beebe, idézi Culpeper 2011a: 18; a prozódia és az udvariatlanság kapcsolatáról lásd bővebben: Tóth 2014). Az utóbbi időben azonban – az előző fejezetben is részletezett elméleti keretek hatására – előtérbe került az offenzív viselkedés *attitűd*ként való, szubjektív-értékelő meghatározása. Ruhi szerint például az udvariasság a (nem) verbális aktusok opcionális metareprezentációja, amely mások szavainak, attitűdjeinek, meggyőződéseinek, hiteinek, tevékenységeinek, valamint kapcsolati és/vagy tranzakciós céljainak reprezentációjára vonatkozik. Amellett érvel továbbá, hogy az udvariasság jobban megragadható az attitűdök mentén, mint nyelvi viselkedésként (hivatkozva Culpeper 2011a: 22–23). Culpeper – az offenzív viselkedést hasonló módon megközelítve – a következő definíciót adja az udvariatlanság jelenségére:

Az udvariatlanság a társas szerveződéssel kapcsolatos elvárásokra, vágyakra és/vagy hiedelmekre irányuló negatív attitűd, amely adott kontextusban adott viselkedésre irányul. [...] a viselkedésformákat negatívnak tekintjük – és így udvariatlannak –, ha azok ellentétesek azzal, ahogyan elvárnánk, akarnánk és/vagy gondolnánk, milyennek kellene lenniük. Az ilyen viselkedésformáknak mindig van érzelmi következményük legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz sértődést okoz(hat)nak. Számos tényező súlyosbíthatja, hogy mennyire tekintünk sértőnek egy udvariatlan viselkedésformát, pl. hogy világos-e számunkra, hogy adott viselkedés erősen szándékos-e, vagy sem (Culpeper 2011a: 23, 2011b: 59).

Előtérbe került tehát az udvariatlanság *társadalmi gyakorlatként* (Kádár és Haugh 2013) való meghatározása, amely a cselekvésben van jelen, nem pedig a beszédaktusban. Az udvariatlanságot tehát csak kontextuális összefüggésben lehet értelmezni, hiszen azt előidézhetheti egy „oda nem illő” megnyilvánulás, egy lapos pillantás, egy szokatlan prozódiai tulajdonság (pl. emelkedő–eső hangmagasság) vagy akár egy „túláságosan” udvarias megjegyzés (szarkazmus) is. Culpeper implikációs udvariatlanságnak nevezi az effajta offenzív viselkedést, amely a nyíltan kimondott szavak (konvencionális udvariatlanság) helyett inkább célozgatásokon, gyanúsítgatásokon, a beszédpartnerek közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok érzékeltetésén vagy akár egy adott helyzetben elvárt viselkedés hiányán keresztül érhető tetten (Culpeper 2011a: 155–193; lásd bővebben magyarul: Tóth 2013). A cselekvéskörnyezet korlátozása kapcsán Wartenberg a következő definíciót adja a hatalomra: egy társadalmi ágens akkor és csakis akkor rendelkezik hatalommal egy másik társadalmi ágens felett, ha előbbi stratégiailag korlátozza utóbbi cselekvéskörnyezetét (hivatkozva Bousfield 2008: 9). A közös nevező tehát az udvariatlanság és a hatalom kapcsolatát a gyakorlatközösségekben vizsgáló kutatók álláspontja között az, hogy az offenzív viselkedés hatása korlátozza a célpont(ok) lehetséges (válasz)cselekvéseit.

Ahogy már fentebb volt róla szó, a pragmatikai szakirodalom – a maszkulin-feminin bináris oppozíció magától értetődősége miatt – az udvariasság alkalmazásának nemek szerinti megkülönböztetőségét egyszerűen abban látta, hogy az együttműködő kommunikációs

stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak (Mills 2003). Ebből – ha nem is egyenesen arányosan, de szinte magától értetődően – következik, hogy sokáig úgy tartották, a nők a férfiaknál kevesebb hatalommal rendelkeznek a társas interakciókban. Az effajta feltételezések azonban nyilvánvalóan túláltalánosítások, a nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban ugyanis nem található határozott válasz a genderkülönbségek kérdéseire vagy a sok kutatás által középpontba állított „női nyelv” attribútumaira. Mindennek ellenére azonban megfigyelhető, hogy bizonyos gyakorlatközösségekben „az általánosított férfi” részéről elkövetett udvariatlanság könnyebben „megbocsátható”, mivel illeszkedik a maskulin interakció sztereotípiáihoz. Az tehát, hogy egy közlést udvariasnak vagy épp udvariatlannak kódolnak-e a résztvevők, nagyban függ attól, milyen viselkedésmintákat és sztereotípiákat aktivizálnak (Mills 2011 [2002]).

Az ilyen jellegű megfogalmazásokkal ugyanakkor óvatosan kell bánnunk, hiszen óhatatlanul ugyanazt a hibát követjük el, mint a nemiség bináris oppozíciójához makacsul ragaszkodó elméletalkotók, vagyis az általánosítás révén kiszorítjuk azokat a csoportokat, amelyek esetében a születésükkor megállapított *biológiai nem* nem azonos a saját maguk által meghatározott nemi identitással vagy társadalmi nemmel. A gyakorlatközösség koncepciójából ugyanis nyilvánvalóan következik, hogy ugyanaz az egyén egyazon időben több, különböző normákkal rendelkező csoporthoz is tartozhat, más-más (domináns-periferikus vagy nemi) pozíciót „betöltve” (Mills 2011 [2002]: 76). Így a genderidentitások egész skálájával kell számolnunk az egyén társadalmi nemének és nyelvhasználatának vizsgálatakor, amelyek a gyakorlatközösségeken belül aktíválódnak, és amelyeket stratégiailag alkalmazunk. Ugyanis előfordulhat, hogy valaki a genderidentitás szerinti meghatározottságát illetően „egyszerűen” nőként jelenik meg egy számára kevésbé központi gyakorlatközösségben (pl. munkahely), míg egy nagyobb involválódást és ragaszkodást kiváltó csoportban (pl. baráti társaság, családi kör) a genderidentitásának része a homoszexualitás is, vagyis *leszbikus nőként* jelenik meg.

Mills (2005) éppen ezért amellet érvel, hogy az udvariatlanságra mint mások viselkedésének értékelésére kell tekintenünk, az értékelés ugyanakkor soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen a beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak (2005: 269). Eckert és McConnell-Ginet (2003) szerint a gender azon számos gyakorlat része, amelyen keresztül az egyének konstruálják az identitásukat, és bár a „genderperformanszok” mindenki számára elérhető, azzal szemben megszorítások fogalmazódnak meg a társadalomban, hogy ezeket az identitásokat ki teheti magáévá „büntetlenül” (Eckert és McConnell-Ginet 2003: 10). A szerzőpáros felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy bár a társadalmi nemre vonatkozó sztereotípiák nem vehetőek készpénznek, szerepük mégsem elhanyagolható a normák konstituálása szempontjából: az előítéletek ugyanis egyfajta orientációs eszközként szolgálnak a társadalmi gyakorlatban, olyan „ideológiai térképként”, amely meghatározza azon lehetőségek tartományát, amelyen belül elhelyezzük magunkat és értékelünk másokat (Eckert és McConnell-Ginet, hivatkozva Mills: 2005: 272).

Hogy a nemi szerepekkel és viselkedési elvárásokkal kapcsolatos sztereotípiák milyen élenek élnek a társadalomban, annak kiváló bizonyítéka, hogy számos hollywoodi kasszasikernek ad témát a női szerepbe (vagy akár testbe) bújó férfi és a férfiszerepbe bújó nő. Az örök klasszikus *Van, aki forrón szereti* című, 1959-ben bemutatott vígjáték is éppen annak

köszönheti a sikerét, ahogy Joe és Jerry, vagyis Josephine és Daphne a női sztereotíp viselkedéseket túlsarkítva, vagy néhol átütő maskulinitással formálják meg. A humor tárgya ebben az esetben a domináns férfi és az alárendelt női megnyilvánulások kontradikciójából származik, ami a mai napig számos nagyjátékfilm alap gondolatát adja. Ennek ellenkezőjére is bősséggel találhatunk példákat (lásd *A vaslady* 2011; *Az ördög Pradát visel* 2006), vagyis a „férfiszerepben” megjelenő nők is rendszeres pillérei a társadalmi diskurzusnak, érdekes módon azonban a maskulin jellemzőkkel bíró nő egyenessége vagy verbális agressziója, illetve udvariatlansága rendszerint pejoratív színezetben van feltüntetve. A nemek közötti – nyelvhasználatban is megnyilvánuló – egyenlőtlenségekre azonban a filmvászonon megjelenő túlsarkított szituációknál sokkal kézzelfoghatóbb példákkal találkozhatunk a hétköznapokban. Schleicher Nóra (2009) például egy osztálytalálkozó középosztályhoz tartozó, középkorú női és férfi résztvevőinek önmaguk életútját bemutató nyilvános felszólalásait vetette kvantitatív vizsgálat alá, amely során azt találta, hogy bár a sztereotípiák szerint a nők átlagosan többet beszélnek a férfiaknál (vö. a nők többet locsognak-fecsegnek, csacsognak típusú sztereotípiákat), a valóságban épp az ellenkezője történik (2009: 273–275). Schleicher emellett arra a megállapításra jutott, hogy további lényeges különbség figyelhető meg a hallgatóság számára konstruált önreprezentáció tematikus felépítésében (a férfiak a karrierjüket helyezték a középpontba, míg a nők inkább a család és a gyerek témáival töltötték meg felszólalásaikat). Egy korábbi kutatásában Schleicher (2002) egy magyar iparvállalat két igazgatóságának férfi–női nyelvhasználati sajátosságait a résztvevő megfigyelői módszerrel tanulmányozva azt tapasztalta, hogy az egyik alany sokak számára ellenszenves, elutasított tagja a munkahelyi közösségnek. A vizsgált nővel készült interjúból kiderült, hogy az tudatosan dönt a „férfias” szerep és ennek kommunikációs megjelenítése mellett, mert úgy érzi, az adott munkahelyi környezetben erre van szükség. Schleicher a közösség tanulmányozásából arra a következtetésre jutott, hogy az elutasított alany versengő, hatalomorientált stílusát valószínűleg jobban elfogadnák kollégái, ha férfi lenne. A vizsgált nő stratégiája azonban részben sikeres, hiszen a szociometriai felmérésekből kiderült, kollégái viszonylag sikeres vezetőnek tekintik, ugyanakkor férfias, domináns stílusa miatt rendkívül népszerűtlen (Schleicher 2002: 57).

Általánosságban tehát elmondható, hogy a hegemon társadalmi diskurzusban az offenzív viselkedés vagy az élcélődés mint közéleti nyelvi játék rendszerint az a műfaj, amelyet a társadalmi sztereotípiákkal összhangban maskulin interakcióként kódolnak. Persze ez nem azt jelenti, hogy a nők ki vannak zárva az effajta társadalmi gyakorlatból – mint azt Schleicher (2007) fent idézett kutatása is bizonyítja –, ugyanakkor (ahogy arra Clare Walsh rámutatott) a nők, amikor férfiasnak kódolt beszédstílusokat alkalmaznak, kockáztatják, hogy vétkesnek vagy normaszegőnek tekintik őket (Walsh, hivatkozva Mills 2011 [2002]: 81). A gyakorlatközösségeken belül is előfordulhat tehát, hogy bizonyos tevékenységeket sztereotipikusan maskulinnak vagy femininnek kódolnak, ezekről a nyelvi tevékenységekről az egész csoport dönt. Ezek alapján megállapítható, hogy a női és a férfi nyelvi viselkedésre vonatkozóan is vannak bizonyos elvárások a gyakorlatközösségeken belül, és bár ez csoportonként és a résztvevők közötti hatalmi viszonyoktól függően változhat, annyi bizonyos, hogy az interakciós hatalommal korreláló udvariatlanság tipikusan maskulinnak tulajdonított viselkedésként jelenik meg a társadalmi interakciókban.

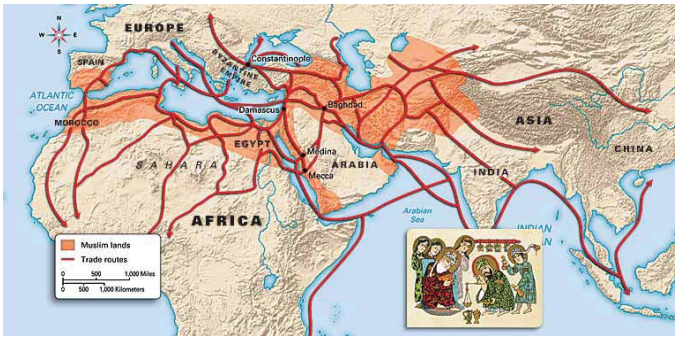
Összegzés

A genderidentitás és a nyelvhasználat, valamint az offenzív viselkedés és a hatalom közötti interdependens viszonyok ismertetésével a jelen dolgozat azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa: az udvariatlanság nem a nyelvtani formák vagy beszédaktusok inherens tulajdonsága, hanem olyan diskurzív fogalom, amelyben a befogadói megítélés is része a vizsgált megnyilatkozás vagy viselkedés értelmezésének. Láthattuk, hogy egy adott megnyilatkozás udvariatlanként való értékelése soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen a beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak, ami azt bizonyítja, hogy a társadalmi normák és konvenciók által termelt sztereotípiák – minden feminista ambíció ellenére – továbbra is jelen vannak. A férfi-női kategóriák bináris oppozíciójára makacsul rátapadt, alá- és fölérendeltségi viszonyt feltételező előítéletek ugyanakkor nem azt jelentik, hogy a nők a férfiaknál kevésbé hajlamosak nyíltan offenzív nyelvi stratégiák használatára, hiszen a lényeg éppen az, hogy ez mindig a beszédpartnerek közötti kapcsolattól és a kontextuális tényezőktől függ. Mivel azonban elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy interakció nem létezhet hatalom nélkül, az offenzív viselkedés pedig a hatalom interakciós gyakorlata, illetve az is nyilvánvaló, hogy a sztereotípiák szerint az udvariatlanság tipikusan maskulin nyelvi viselkedésként van számon tartva, megállapítható, hogy a társadalmi elvárások és a valós gyakorlatok közötti kontradikció gyakran azt eredményezheti, hogy az udvariatlan nyelvi eszközök használata egy nő esetében offenzívabb hatást vált ki, mint egy férfiban.

Hivatkozott irodalom

- Beauvoir, Simone de (1969 [1949]): *A második nem*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1994 [1990]): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bousfield, Derek és Miriam Locher (2008): *Impoliteness in Language. Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Brown, Penelope és Stephen Levinson (1978): Universals in Language Usage. Politeness Phenomena. In *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. Esther N. Goody (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 56–289. [Magyarul: Univerzálisok a nyelvhasználatban. Az udvariasság jelenségei. In *Szóbeli Befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Síklaki István (szerk.). Budapest: Typotex, 37–118.]
- Brown, Penelope és Stephen Levinson (1987): *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Cameron, Deborah (2011 [2006]): Elmélet a nők nyilvános beszédhelyzetben való megszólalásáról. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 118–133.
- Culpeper, Jonathan (2005): Impoliteness and Entertainment in the Television Quiz Show. The Weakest Link. *Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Culture* 1(1): 35–72.
- Culpeper, Jonathan (2011a): *Impoliteness. Using language to Cause offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan (2011b): „It’s Not What He Said, it’s How He Said it!”. Prosody and Impoliteness. In *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 57–84.
- Eckert, Penelope és Sally McConnell-Ginet (1998): Communities of Practice. Where Language, Gender and Power All Live. In *Language and Gender*. Jennifer Coates (szerk.). Oxford: Blackwell, 484–494.

- Foucault, Michel (1991 [1970]): A diskurzus rendje. *Holmi* (7): 898–889. Interneten: <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1991-07.pdf>.
- Foucault, Michel (1996 [1984]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 307–330.
- Foucault, Michel (2002 [1983]): A szubjektum és a hatalom. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*. Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrúd és Sári László (szerk.). Budapest: Osiris, 396–409.
- Goffman, Erving (1955): On Face-Work. *Psychiatry* 18: 213–231. [Magyarul: A homlokzatról. In *Szöbeli befolyásolás II. Nyelv és situáció*. Síklaki István (szerk.). Budapest: Typotex, 2008, 11–36.]
- Goffman, Erving (1967): *Interaction Ritual. Essays on Face-to-face Behavior*. New York: Anchor.
- Griffin, Em (2003 [1991]): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat
- Hadas Mikós (2002): A libido academica narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika* (47–48): 175–193.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- Huszár Ágnes (2009): *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta.
- Kádár Zoltán Dániel (2007): *Terms of (Im)politeness a Study of the Communicational Properties of Traditional Chinese (Im)polite Terms of Address*. Budapest: Department of East Asian Studies, Eötvös Loránd University.
- Kádár Zoltán Dániel (2011): Postscript. In *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 245–262.
- Kádár Zoltán Dániel és Michael Haugh (2013): *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, Robin (1973): The Logic of Politeness. Or, Minding Your P's and Q's. In *Proceedings of the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Claudia Corum, T. Cedric Smith-Stark és Ann Weiser (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 292–305.
- Lakoff, Robin (1975): *Language and Women's Place*. New York: Harper & Row.
- Mead, George Herbert (1973 [1934]): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mills, Sara (2003): *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara (2005): Gender and Impoliteness. *Journal of Politeness Research* 1(2): 263–280.
- Mills, Sara (2011 [2002]): Az udvariasság, udvariatlanság és a genderidentitás újraértelmezése. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 74–88.
- Mills, Sara (2011b): Discursive Approaches to Politeness and Impoliteness. *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 19–56.
- Nemesi Attila László (2004): Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In *A kommunikáció útjai*. Ivaskó Livia (szerk.). Budapest: Gondolat – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 157–179.
- Nemesi Attila László (2011): Az udvariasság elméletei. In *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Nemesi Attila László (szerk.). Budapest: Loisir, 67–86.
- Nemesi Attila László (2013): A pragmatika mint kommunikációtudomány. *Magyar Nyelv* 109(2): 177–184.
- Schleicher Nóra (2002): Kommunikációs stratégiák a munkahelyi alkalmazkodásban. Másképp beszélnek-e a nők és a férfiak? In *Kötő-Jelek*. Budapest: ELTE Szociológia Doktori Iskola, 31–60.
- Schleicher Nóra (2009): Egy osztálytalálkozó tanulságai. In *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas, 263–275.
- Szili Katalin (2007): Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131(1), 1–17.
- Talbot, Mary (2011 [2003]): A nemi sztereotípiák újratermelődése kritikai szemszögből. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 89–105.
- Tannen, Deborah (2001 [1987]): *Miért értjük félre egymást?* Budapest: Tinta.
- Tóth Loretta (2013): Hogyan szórakoztat az udvariatlanság? Az offenzív viselkedés megjelenése a Magyar Televízió kvízműsoraiban. *Médiakutató* 14(1): 7–17.
- Tóth Loretta (2014): Prozódia és udvariatlanság az „X-faktor” interakcióiban. *Médiakutató* 15(4): 51–67.
- Tóth Loretta (2016): Arculat és udvariatlanság a társalgási interakciókban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71(3): 497–511.
- Wenger, Etienne (1998): *Community of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weber földrajza

Ginelli Zoltán

A Nyugaton, és csakis a Nyugaton

A kapitalizmus szellemének földrajza¹

Az iskolában és azon kívül arra tanítottak bennünket, hogy van egy Nyugatnak nevezett entitás, és ezt a Nyugatot olyan társadalomként és civilizációként foghatjuk fel, amely független a többi társadalomtól és civilizációtól, sőt ellentétben is áll velük. Mi több, sokan úgy nőttünk fel, hogy azt hittük, ennek a Nyugatnak genealógiája van, amely szerint az ókori Görögország nemzette Rómát, Róma a keresztény Európát, a keresztény Európa a reneszánszot, a reneszánsz a felvilágosodást, a felvilágosodás a politikai demokráciát és az ipari forradalmat. A demokráciával keresztezett ipar pedig életre hívta az Egyesült Államokat, az élethez, a szabadsághoz és a boldogság eléréséhez való jog megtestesítőjét.

Az effajta fejlődési séma azonban félrevezető. Félrevezető elsősorban azért, mert a történelmet erkölcsi sikertörténetévé változtatja, egy olyan történelmi váltófutássá, amelyben minden egyes versenyző átnyújtja a szabadság fáklóját a maga váltótársának. A történelem így módon az érely érvényesüléséről szóló mesévé válik, amely elmondja, hogy az érelyek miként győzik le a rossz fiúkat. És ebből nem egy esetben olyan történet kerekedik, amelyben a győztesek éppen győzelmük révén bizonyítják be, hogy érelyesek és jók. ... Ha ugyanis a történelem nem egyéb, mint a morális cél kibontakozásának legendája, akkor a történelmi váltó minden egyes futója csak a végső megdicsőülés előfutára, nem pedig a meghatározott időben és helyen lezajló sokrétű társadalmi és kulturális folyamatok terméke (Wolf 1995 [1986]: 17).

A Nyugaton, és csakis a Nyugaton

A 20. század elején a neves német tudós, Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1904–1905) című művében arra kívánt választ adni, hogy vajon mivel magyarázható a Nyugat (*Okzident*) különleges fejlődése, amely során a Kelethez (*Orient*) képest a világon egyedülálló és vitathatatlanul egyetemes jelentőségű teljesítményeket ért el? Vallásszociológiai munkáihoz 1920-ban írt előszavában végül úgy foglalta össze kérdésfeltevését, hogy

¹ Hálás köszönettel tartozom Lakatos Zoltánnak a munkám egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéséiért és javaslataiért.

„a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján (*auf dem Boden des Okzidents*), és csakis itt keletkeztek olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek... egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak” (Weber 1995 [1904–1905], 2007 [1920]: 9).² Ugyanis, amint folytatja, „csak a Nyugaton létezik »tudomány« azon a fejlődési fokon, amelyet ma »érvényesnek« tartunk”, hiszen „a babilóniai és minden más asztronómiának hiányzott ez a matematikai megalapozása... amelyet először a hellének teremtetek meg neki”, „az indiai geometriából hiányzott a racionális »bizonyítás«, az „indiai természettudományokból hiányzott a racionális kísérletezés módszere” és a „modern laboratórium”. A „kínai történetírásból hiányzik a thuküdidészi pragma”, és „minden ázsiai állambölcsleletből hiányzott az arisztotelészihez hasonló rendszeresség”. Hasonlóképpen „csak Nyugaton van racionálisan harmonikus zene... a három hármashangzat alapján harmonikus terccel, a reneszánsz óta racionális formában”, és „a gótikus boltozat olyan racionális alkalmazása, mint azt a középkor megteremtette a súly elosztásának eszközeként... [és] a kupolaépítés olyan megoldása és az egész művészet »klasszikus« racionalizálásának a módja, aminőt nálunk a reneszánsz hozott létre – a festészetben a vonal- és levegőperspektíva racionális alkalmazásával”. Továbbá „csak a Nyugaton létezett... olyan nyomtatott irodalom – tehát »sajtó« és »folyóiratok« –, amely éppen a [könyv]nyomtatást kívánta meg”. Ugyanígy „csak a Nyugaton találni meg... a tudomány racionális és rendszeres szakmai üzemét, az iskolázott *szakembereket* [*Fachmenschentum*] ... a *szakhivatalnokokat*, a modern nyugati állam és gazdaság főoszlopait”, emellett „a Nyugat hozta létre az időszakonként választott »népképviselőket«, a demagógok parlamentjét s a pártvezéreket”, ahogyan „a politikai *intézmény* értelmében vett [rendi] államot [*Ständestaat*], racionálisan megalkotott alkotmányokkal, racionálisan megalkotott joggal, és a racionálisan létrehozott szabályok, a »törvények« szerinti *szakhivatalnokok* útján történő igazgatást”. Végül, mondja Weber, „ugyanígy mondhatjuk modern életünk leginkább végzettszerű hatalmáról, a *kapitalizmusról*” (Weber 1995 [1904–1905]: 9–11, 2007 [1920]: 9–12). A kapitalizmus *szelleme* ugyanis kulcsfontosságú volt ennek az egyedi fejlődési útnak a megalapozásában.³

A protestantizmustézis és a kapitalizmus szelleme

Weber szerint a modern kapitalizmus kibontakozása *a protestáns vallás aszketikus normáinak* elterjedéséhez köthető, ugyanis jelentősen meghatározta a kapitalista *hivatás-etika* (*Berufsethik, Berufskultur*) kifejlődését, azaz a kapitalizmus *szellemét* (*Geist*).⁴ A kapitaliz-

2 Weber élete végén, 1920-ban állította össze vallásszociológiai esszégyűjteményét (*Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*), amelynek első kötete *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* eredetileg két cikkben megjelent átdolgozását és a fucianizmusról és taoizmusról írt munkáit (1915–1919) tartalmazta. A gyűjtemény második kötete a hinduizmusról és a buddhizmusról, harmadik kötete pedig az ókori zsidó vallásról írt szövegeit tartalmazta, ezeket felesége adta ki halála után változatlan formában.

3 Jelen tanulmányban a kapitalizmus szellemével foglalkozom, míg az itt felsorolt nyugati teljesítmények többségének történeti kontextusba helyezésével egy másik tanulmányomban írtam (Ginelli, *megjelenés alatt*).

4 *A protestáns etika* eredeti címében idézőjelbe tett „szellem” (*Geist*) magatartások és gyakorlatok összességére utalt, de a fordításokból az idézőjel már hiányzott. Máshol Weber „a kapitalista kultúra »eszmejéről«” ír (Weber 1998 [1904]: 48), míg a „szellemet” empirikus vizsgálódásaiban Weber „ideáltípusnak” nevezi (lásd később). Ennek négy történelmi irányzatát vizsgálta: a 17. századi nyugat-európai kálvinizmust, a pietizmust (Anglia, Hollandia, Németország) és az ehhez szorosan kapcsolódó puritanizmust, a metodizmust (a pietizmus angol-amerikai megfelelőjét), illetve a felnötteket keresztelők mozgalmából kifejlődött szektákat (baptisták, mennoniták és kvékerek). Habár az ezek közötti különbségeket is kiemelte, elsősorban a közöttük lévő hasonló vonásokra koncentrált.

mus jövedelmezőségre törekvő rendszerének racionális szervezeti formáit, mint a tőke-számla, a mérleg, és különösen a kettős könyvelés, különféle etikai normák és szellemi vagy morális érzületek hívták életre: a racionalitás, a felelősségteljes felhalmozás, az üzleti érzék, a racionális kalkuláció, a takarékoság, a szabályozottság, az iparosság, a hasznosságra törekvő munka és a hivatás. Ugyanakkor a vallások gazdaságetikájának középpontjában számára nem a vallási vagy dogmatikus tanok vagy teológiai elméletek, hanem elsősorban „a vallások pszichológiai és pragmatikai összefüggéseiben gyökerező *gyakorlati cselekvési indítékok*” (Weber 2007 [1915–1919]: 52), tehát az *egyéni* viselkedést megszervező vallási gyakorlatok és pszichikai motivációk álltak.

Azokat a pszichológiai *önzéseket* kell kiderítenünk, melyeket a vallásos hit és a vallásos élet gyakorlata teremtett meg, melyek az életvezetéshez irányt adtak, s az egyént ebben az irányban tartották meg (Weber 1995 [1904–1905]: 96).

Hipotézisében a protestánsok „más felekezeteknél nagyobb mértékben segítették elő a kapitalista szellem fejlődését”, azaz a „munkára való beállítottság szellemét”, a „haladás szellemét” (Weber 1995 [1904–1905]: 35, 36). A protestáns etika ugyanis a munka szentségesítésével a termelést, az evilági javak értékelésével a fogyasztást, a felhalmozás morális céljával pedig a tőkeberuházási szándékot mozdította elő. A predestináció (eleve elrendelés) tanából következően Isten mindenki számára előkészített egy egyénileg felismerendő és betöltendő *hivatást* (*Beruf*), és ezzel a világra vonatkozó aktív gondviselést alakított ki, szemben a katolikus üdvözülés tanával (Weber 1995 [1904–1905]: 191). Az ebből fakadó racionális és utilitarista hivatástudat olyan kötelességérzést jelent, amely a környező világ birtokbavételére és hasznossá tételére irányul a *dologi-személytelen társadalmi hasznosság* céljából, és ezért nem a tradicionális személyi tekintélyen alapul. Az ennek nevében végzett munka Isten akarata szerint való, és „a bennünket körülvevő társadalmi világ racionális alakításában való szolgálat jellemzi”, ugyanis „e világot csodálatos célszerűséggel alakították ki... szemlátomást arra teremtették, hogy az emberi nem hasznára legyen” (Weber 1995 [1904–1905]: 113–114).

A kapitalizmus szempontjából ez az *aszkézis* serkentette a tőkebefektetést és a tőkefelhalmozást, a fogyasztás korlátozásának és a szerzésvágy felszabeditásának együttes eredménye pedig „az *aszketikus takarékosági kényszer* által végbevitt *tőkeképzés*. A nyereségnek a fogyasztással való felemésztését akadályozó gátak a produktív felhasználásnak, a *tőkebefektetésnek* kedveztek” (Weber 1995 [1904–1905]: 213). Ugyanis:

...az evilági protestáns aszkézis teljes erejével ellene működött a birtoklás természetes *élvezetének*, leszűkítette a *fogyasztást* s főként a luxusfogyasztást. Ezzel szemben olyan lélektani hatása volt, hogy *megszabadította a javak szerzését* a tradicionalista etika gátlásaitól, s úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta azt, hanem... kifejezetten az isteni akaratot láttatta benne. ... Ez az aszkézis *nem önsanyargatást* kívánt a birtokosoktól, hanem azt, hogy birtoktárgyaikat szükséges és *gyakorlati módon hasznos* javakra fordítsák (Weber 1995 [1904–1905]: 211).

Azzal, hogy a protestantizmus rendszerré emelte a tettek általi üdvözülést (*Werkheiligkeit*) (Weber 1995 [1904–1905]: 127, 140, 156, 196), megteremtette a polgári osztály és a munkásosztály hivatásetikáját is, és rögzítette a fennálló *egyenlőtlenségek* vallási legitimitását, mivel „legalizálta e sajátos munkakedv kizsákmányolását” (Weber 1995 [1904–1905]: 221). Weber szerint a kálvini tanokból levezethető a kapitalista gazdaságban az alacsony bérek

termelékenységeinek elmélete, hiszen a javak egyenlőtlen elosztása Isten előrelátásának a műve, ami „józan, lelkiismeretes” munkásokat biztosít, a „népet” tehát viszonylagos szegénységben kell tartani, hogy Istennek engedelmes szolgálói maradhassanak (Weber 1995 [1904–1905]: 219–220).

A kapitalizmus szellemét továbbá a *mágia* visszaszorítása avagy a *varázstalanítás* (*Entzauberung*) jellemzi a vallás racionálissá és hivatásossá válásával (szekularizáció, felvilágosodás) (Weber 2005 [1922]: 9–41). Habár Weber szerint az életvitel gyakorlati-racionális metodikája gyökeresen különbözik a tudományos racionalizmus mint *eszmerendszer* vagy a racionális *technika* fejlődésétől, mégis a protestáns hivatásetikának nagy szerepe volt a modern tudomány kialakulásában is.⁵ Míg elismeri, hogy „a modern természet-tudomány alapjai *katolikus* vidékeken és katolikus elmékben születtek meg, és csak a tudomány *gyakorlati* célokra való módszeres alkalmazása az, ami különösen »protestáns«” (Weber 2007 [1915–1919]: 46), addig ezt a gyakorlatiasságot meghatározónak tartja a természettudomány módszeres gazdasági alkalmazásának megteremtésében.

A mágiával szorosan összefonódott továbbá a *tradicionalizmus*, amely a racionalitás és a modernitás ellentétéként a mágikus-rituális hiedelmeket, a mindennaposan megszokott cselekvés normáját elfogadó lelki beállítottságot (hagyományalapúságot), a természeti alapú társadalmi viszonyokat (naturálgazdálkodás) és a nemzeti alapú, tekintélyelvű uralmi rendszert takarja (születési előjogok) (Weber 1967 [1922]: 92–95, 2007 [1915–1919]: 81).

A kapitalizmus „szellemének” – mint „etikai” mezben fellépő, normához kötött, meghatározott életstílusnak – elsősorban azzal a fajta érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie, amelyet tradicionalizmusnak nevezhetnénk (Weber 2007 [1915–1919]: 51).

A tradicionalizmus ugyanis az anyagi szerzésvágy hiánya, amennyiben „az ember »természet-től fogva« nem pénzt és még több pénzt akar, hanem egyszerűen csak élni akar, úgy, ahogyan megszokta, és annyit akar keresni, amennyi ehhez szükséges” (Weber 1995 [1904–1905]: 52). A protestáns etika a társadalmi hasznosságra törekvés és a racionális tervezés révén viszont eleve kizárta az érzéki és szubjektív elemeket. A modern bürokrácia hivatalnokai a dologi-személytelen társadalmi hasznosság céljából hivatali hűségre kötelezte magát (pl. állam, egyház, gyülekezet, község, párt, üzem), nem pedig egy személyhez fűződő kapcsolatára alapozta tevékenységét, mely utóbbit Weber „karizmatikus autoritásnak” nevezte (Weber 2009: 99). A protestantizmus tekintély- és hagyományellenessége a katolicizmussal szemben megtagadta az egyházi kegyelemadás, a gyónás és a szent üdvözülés intézményét, ami radikálisan szembement a tradicionalitáson alapuló patriarchális és tekintélyelvű kötöttségekkel azzal, hogy az emberek (papok) tisztelete helyett Isten tiszteletét hirdette, és az egyéni üdvözülés kialakíthatta az individualizmust, a modern polgárság ethoszának alapjait (Weber 1995 [1904–1905]: 107, 128, 261–262).

Weber szerint tehát „»a modern kapitalizmus szelleme«... hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre törekszik... ez a beállítottság a modern tőkés

5 Weber a „racionális” tudomány fejlődéséről meglepő módon csak igen keveset írt. Ezt a tézist legismertebben Robert K. Merton amerikai szociológus bontakoztatta ki „pietizmustézisben”, mely alapján a modern kísérleti tudomány kialakulását a pietizmus normáihoz kötötte (Merton 1936, 1938; lásd erről bővebben Cohen 1990; Merton kritikai értelmezéséről pedig lásd Becker 1984; Shapin 1988). Troeltsch, Tawney és Weber nyomán a 17. századi tudományban részt vevő puritánok nagy arányára a tudománytörténész, Hill (1965) is felfigyelt (a reformáció és a tudomány kapcsolatáról lásd még: Westfall 1958; Dillenberger 1961; Kemsley 1968; Morgan 1979).

vállalkozásban lelte meg legmegfelelőbb formáját” (Weber 1979 [1923]: 57). Az újkori kapitalizmus racionálisan *üzemszerű* működésének kulcsfontosságú feltétele a racionális tőkeelszámolás normájának érvényesülése, amely a *kettős könyvelés* révén lehetővé tette a kalkuláció, a mérlegkészítés, illetve a hozam és a kockázatok tervezését a vállalkozásokban (Weiss 2011).⁶ Azonban a protestáns etikával foglalkozó vallásszociológiai munkájában szándékosan csak az „összefüggési láncolat” egyik elemével, a gazdaságetikával foglalkozott, míg a modern, üzemszerű kapitalizmusnak egy sor egyéb előfeltételét is megállapította (Weber 1979 [1923]: 224):

1. a termelőeszközök szabad *magántulajdonban* legyenek;
2. *szabadpiac* „irracionális korlátoktól” mentesen (pl. szabad munkapiaccal szembeni rendi kötöttségek);
3. racionális, azaz kiszámítható és így mechanikussá tehető *technika* a termelésben és a kereskedelemben;
4. racionális és áttekinthető *jogrendszer* és ezen alapuló racionális állami *bürokrácia*;
5. *szabad munkaerő*, amely jogilag eladhatja, gazdaságilag pedig rákényszerül eladni (hiszen vagyontalan) saját munkaerejét a piacon (bérmunkások);
6. a gazdasági élet kommercializálódása, ahol a vállalkozásokból eredő részesedés és a magánvagyon alapvető formája az átruházható értékpapír (*pénzpiac*).

Ahhoz azonban, hogy Weber modern kapitalizmusról alkotott földrajzi következtetéseit megértsük, szükséges áttekintenünk a szakirodalomban már „tankönyvszerűen” ismert összehasonlító állításait.

A kapitalizmus szellemének földrajza

Vajon miért nem eredményezték a kapitalista érdekek ugyanezt Kínában vagy Indiában? Egyáltalán, miért nem terelődött ott a *racionalizálás* pályájára sem a tudományos, sem a művészi, sem az állami, sem a gazdasági fejlődés úgy, ahogyan nyugaton történt (Weber 1995 [1904–1905]: 18, 2007 [1920]: 18)?

6 Weber ebben az érvelésében Werner Sombart *Der moderne Kapitalismus* (1902–1927) című magnum opusát követte. Sombart egyenesen felmagasztalta az itáliai kapitalista életvitel fő technikáját, a *partita doppiát*: „A kettős könyvelés abban a szellemben született, mint Galileo és Newton rendszerei, a fizika és kémia modern iskolái...” (Sombart, idézi: Braudel 1992: 573). A „racionális” vagy „tudományos” kettős könyvelésre sokan, így H. M. Robertson vagy Schumpeter is meghatározó tényezőként tekintettek a modern kapitalizmus kialakulásában a nyereség és veszteség számítása, a vállalati viselkedés racionalizálása és az üzlet személytelenítése miatt. Weber továbbá a Sombarttól átvett „üzemiség” fogalmát a termelési környezeten kívül a mindennapi élet különböző területeire is kiterjesztette: „az üzem meghatározott fajtájú folyamatos cselekvés valamilyen cél érdekében... Az üzem fogalmához tartozik természetesen a politikai és a hierurgikus ügyletek ... lebonyolítása is, amennyiben célszerű folytonossággal jellemezhető” (Weber 1967 [1922]: 76). Azonban míg Weber számára a 16. századi reformáció, addig Sombart számára a 15. századi reneszánsz Firenzeje volt a kapitalizmus gyújtópontja (Braudel 1992: 578). Sombart *A protestáns etikára* válaszul írt munkájában a zsidó vallásban látta a kapitalizmus szellemét, és fröcsögve marasztalta el a zsidók „racionális” pénzrahátságát és antikommunitárius tevékenységeit, amelyek meghatározták a késő kapitalizmusba való átmenetet. A Marx által inspirált „vörös professzort” egyébként diszkreditálták a nyílt antiszemita nézetei és a náci pártban való korai részvétele (melyből 1938-ban kiábrándult), valamint a német történeti gazdaságtani iskolával – melyhez Weber is tartozott – szembeni neoklasszikus és marxista kritikák (avagy az amerikai és szovjet hegemon ideológiák), így jelentősége és Weberre való hatása is sokáig feledésbe merült (Erdélyi 1993; Gioia és Nardis 2015).

Míg az előzőekben vázlatosan bemutatott weberi érvelés számtalan elemzés tárgya, addig a hazai szociológiai szakirodalom szinte alig foglalkozik annak földrajzi aspektusaival, melyek többnyire lábjegyzetekben bukkannak fel (Némedi 2005: 201–276). Bár szinte közhelyként szokás kezelni, mégis rendkívül fontos érdemben is foglalkozni azzal, hogy a kapitalizmus fentiekben elemzett szelleme Webernél egy földrajzilag jól lehatárolható jelenség, hiszen eredendően a Nyugat terméke, tökélyre *csakis* a Nyugat racionális szelleme révén fejlődhetett. Weber a *nyugati* civilizáció fejlődését és a *nyugati* kapitalizmus kialakulását kívánta megmagyarázni, és ennek nyomán a kapitalizmus szelleme kifejezetten a *modern* (újkori, elsősorban pedig a 19. századi) kapitalizmus kialakulását lehetővé tevő nyugat-európai racionális életfelfogást és gyakorlatot jelölte (Weber 1979 [1923]: 224; Boatócá 2015: 142). Összehasonlítható vallásszociológiájában ezek után arra igyekezett rámutatni, hogy a nem európai kultúrákban a kapitalista szellem kialakulatlansága elsősorban azok eltérő vallási gazdaságtikájával magyarázható. Bár gyakran tesz a nyugati vagy európai országok és régiók közötti összehasonlításokat is, a „Nyugat” (*Okzident*) egyedisége alapvetően a „Kelettel” (*Orient*) szemben, vagyis történelmileg az európaiak és a nem európaiak közötti kapcsolatban teljesedett ki. Az aszketikus protestáns hivatás-etika nyugati fejlődésben betöltött szerepére vonatkozó tudományos hipotézise tehát egy *globális* érvényű állításba ágyazódott, és ennek a történeti földrajzi igazolását a hazai társadalomtudományi irodalom meglehetősen reflektálatlanul fogadta el. Ahhoz azonban, hogy Weber világtörténeti elemzéseinek földrajzi narratíváit és következtetéseit megértsük, tekintsük át történeti módszerét és a szakirodalomban már „tankönyvszerűen” ismert összehasonlításait.

Weber világtörténet-elemzési módszere

A vallásszociológia és a történeti gazdaszociológia egyik alapító alakjaként a megértő (*verstehen*) tudományok gondolkodását az oksági mechanizmusokat magyarázó (*erklären*) tudományos megközelítéssel vegyítette „megértő magyarázataiban” (*verstehende Erklärung*). Ahogyan megfogalmazta: a „társadalmi-gazdasági megismerés célja: a *valóság*nak a maga kulturális *jelentőségében* és oksági összefüggésében való megismerése”, amelyben „az emberi cselekvést nemcsak *megállapítani*, de *megérteni* is akarjuk és tudjuk” (Weber 1998 [1904]: 32, 41). Ezzel a mechanisztikus ok-okozatiság és az organikus funkcionalizmus mellett a tisztán idealista (szellemtörténeti) („spirituális kauzalitás”, Weber 1995 [1904–1905]: 289) és materialista érvelésekkel is szembehelyezkedett (Roth és Wittich 1968; Ringer 1990: 327–334; Allen 2004).⁷ A marxista érveléssel szemben a nyugati teljesítményeket nem a kapitalizmus gazdasági folyamatai hívták elő, hanem sok egyéb tényező hatása mellett elsősorban a bizonyos eszméket követő emberi magatartá-

⁷ A 19. század végére a marxizmus terjedése egyre inkább kihívást jelentett a német liberális elit számára. Bár nem a marxizmus volt Weber kritikáinak fő célpontja (ezt *A protestáns etikában* is több ponton kiemeli), sőt korai munkáiban annak fogalmát és előfeltevését konzekvensen alkalmazta (Wiener 1982), mégis a Kommunista kiáltványt proféciónak nevezte (Weber 1994 [1918a]: 288), „a marxizmus evolucionista dogmatizmusát” elvetette (Weber 1966: 297), és ahogyan a Német Szociológiai Társaság konferenciáján tartott vitában megfogalmazta 1910-ben: „Véleményem szerint a történelmi materializmus nézete, ahogyan gyakran hangoztatják, miszerint az okozatok láncolatának végső pontja a gazdaság, tudományos szempontból teljesen megbukott” (Weber 1911: 101). Ám munkájában *nem* a marxista alap-felépítmény egyszerű megfordítását célozta (Marx tótárgast állítása), hanem egy sajátos, neokantianus alapokon nyugvó megismerésmód kialakítását (Weber és a marxizmus kapcsolatáról lásd még: Roth 1971; Mommsen 1977; Tribe 1980, 2009; Kilker 1984).

sok. Többféle tényezőt is figyelembe vevő, óvatos megközelítésével a történelem bonyolult szövevényében meg akarta állapítani a nyugat-európai fejlődés teljesen *egyedi* jellegét, és neokantiánus ihletésű terminológiájában ezt a racionalizálási folyamatot *ideáltipikusként* kezelve hozzárendelte a történeti valóságban felfejlődő, egyedi kapitalista formák kombinációit (Weber 1967 [1922]: 119–120, 1995 [1904–1905]: 43, 2007 [1910]: 26, 1998 [1904]: 47–67; Erdélyi 2003). A szellemtörténeti és empirikus-kauzális megközelítést egyesítő ideáltípus Webernél egy heurisztikus és szemléltető szerepű, nem hipotézis rangú módszertani eszköz, amely a történelmileg adott, különböző módokon kombinálható jelenségek sokaságát egységes gondolati képpé alakító „eszmeként” elvontan ábrázol egy összefüggést vagy hozzárendelő ítéletet (Weber 1998 [1904]), és – ahogyan a kapitalizmus „szelleme” esetében – genetikusan is lehet (Weber 1995 [1904–1905], 2007 [1915–1919]). Az ideáltípus mint gondolati konstrukció egy adott nézőpontot emel ki, amely alapján empirikus összehasonlítások képezhetők (pl. patrimonális állam), és amely olykor „tisztá” történeti formákban jelenik meg (pl. a feudalizmus, a kapitalizmus vagy a nyugati város „tisztá” formája, lásd Erdélyi 2003). Ám Weber a protestáns etikáról szóló művében csak az ok-okozati láncolat egyik végét tárgyalta, míg összehasonlító vallásszociológiájában egyfajta – nem eszmevezérelt – világtörténeti összefüggésben kívánt írni a gazdasági élet *egészéről* (Wiener 1982; Némedi 2005: 218):

Világossá kellene válnia azonban annak is, hogyan befolyásolta a társadalmi, főként pedig a *gazdasági* kultúrfeltételek egésze a maga sorsában és jellegében a protestáns aszkézist. ... Könnyű lenne továbbhaladni egy formális „konstrukció” felé, mely a modern kultúra összes „jellegzetességét” logikailag dedukálná a protestáns racionalizmusból. Ezt azonban meghagyjuk azoknak a dilettánsoknak, akik hisznek a „társadalmi psziché” „egységességében” és egyetlen formulára való redukálhatóságában (Weber 1995 [1904–1905]: 289, 290).

Míndezek nyomán Weber a kapitalizmus különböző formái és annak ideáltipikus protestáns lelkülete, valamint a protestáns és a kapitalista etika közötti „rokonlelkűség” vagy „elektív affinitás” (*Wahlverwandtschaft*) történeti folyamatát vizsgálta (Weber 1995 [1904–1905]: 116–117; Némedi 2005: 216). Ez egy többtényezős, pusztán oksági viszonyokkal nem összeegyeztethető „választó vonzódást” vagy kölcsönhatást fejezett ki, amit a szakirodalomban gyakran multikauszalitásként is értelmeznek. Ahogyan Lakatos (2011: 112) kifejti, az „elektív affinitás” során két elem egy immanens logika szerinti hasonlósága – „szimpátiája”, „vonzása” – alapján kapcsolódik össze és egészíti ki egymást. Tehát nem az alkotóelemek közötti *kauszalitás* érvényesül, és a létrejött képződmény tulajdonságai sem vezethetők vissza eredeti alkotóelemekre (az emergenciához hasonlóan) (vö. Némedi 2005: 216–217). Ennek megfelelően kritikusaival szemben Weber határozottan nyomatékosította:

...a legkevésbé sem fogunk védelmezni olyan balga-doktriner tézist, mint például azt, hogy a „kapitalista szellem”... *csakis* a reformáció bizonyos hatásainak következtében *jöhett* létre, vagy akár azt, hogy a kapitalizmus, mint *gazdasági rendszer*, a reformáció terméke. Pusztán az a tény is érvénytelenítené ezt a véleményt, hogy a kapitalista üzleti vállalkozások egyes fontos *formái* a köztudomány szerint jóval *régebbiek*, mint a reformáció. Nekünk azt kell megállapítanunk, hogy *részesedett-e*, s ha igen, mennyire erős vallásos befolyás részesedett e „szellem” minőségi kiművelésében és mennyiségi elterjedésében szerte a világon, s a kapitalista alapon kiépülő *kultúrának* milyen konkrét *oldalai* származnak e vallásos befolyásból (Weber 1995 [1904–1905]: 93).

A protestáns vallászetika tehát nem *okozta* a kapitalizmust: a „protestantizmustézis” *nem* a „kapitalizmus” kialakulásának *okára* kívánt választ keresni, hiszen annak különböző formái máshol is jelentkeztek, hanem összehasonlító elemzései nyomán azt igyekezett megmagyarázni, hogy *miért csakis a Nyugaton érhető el modern formáját* (Lakatos 2011: 112; ezzel szemben vö. Weiss 2011). Lakatos (2011) helyesen mutatott rá, hogy a fentiekhez képest a kultúrának „oksági” magyarázóerőt tulajdonító szerzők sora leegyszerűsített formában hivatkozott a weberi tézisére a „tradicionalitás” és a gazdasági „elmaradottság” oksági kapcsolatának kimutatása érdekében, gyakran olyan fejlődési elméletek vagy modernizációs programok nevében, amelyeket Weber tudományos hipotézisében soha nem fogalmazott meg. Hasonlóképpen elfedték Weber történelmi elemzésének mélységét és történeti kontextusba ágyazott morális és politikai metanarratíváját is, és olykor egyenesen a „racionalizálás” apostolává emelték (Szelényi 2014). Mindezek dacára egyfelől Weber érveit éppen azért mozgósították, mert ezek végső soron a Nyugat kiemelkedését és felsőbbrendű fejlődését igazolták, másfelől viszont Weber maga is gyakran ellentmondásosan kezelte az oksági kapcsolatokat (Némedi 2005: 216–217), például: „a hivatás *gondolatán* alapuló racionális életvezetés a *keresztény aszkézis* szelleméből született” (Weber 1995 [1904–1905]: 285). Weber történeti módszerének ismeretében most térjünk rá összehasonlító vallásszociológiájának földrajzi szempontú elemzésére.

Vallás

A „keleti” vallási gyakorlatok belső, lelki gátját képezte a mágiához és irracionális szokásokhoz való ragaszkodás. A mágikus hiedelmekkel szemben a világ varázstól való feloldozását (*Entzauberung der Welt*) „az ókori zsidó próféciák indították el a hellenisztikus tudományos gondolkodással egyesülve” (1995 [1904–1905]: 106). Továbbá, az irracionális ösztönökkel szembeni aktív önuralom és az állandó etikai önellenőrzés gyakorlata, amely már a nyugati szerzeteseknél megfigyelhető, volt a puritanizmus fő életeszmenye is (1995 [1904–1905]: 131). Ezt a szerzetesi aszketizmust inkorporálta VII. Gergely pápa ún. gregoriánus reformja (1046–1122), amely egységes egyházat hozott létre a *kánonjog* és a papi hivatal racionális szervezetének megteremtésével, leválasztva azt a szekuláris hatalmak karizmatikus vezetőinek befolyásától, míg végül a protestáns egyéni üdvözülés individualizmusa felszabadította a kapitalista felhalmozás racionális üzemét (Weber 1995 [1922]: 149–152; Schluchter 1996: 4. fejezet; Allen 2004: 125–126). Habár hosszasan elemzi a sok szempontból „racionálisként” kvalifikált kínai konfucianizmust a protestáns etikával való összevetésében (lásd erről Love 2000), végső ítélete szerint „a *világ* tökéletes *varázstalanítását* csak a puritánok hajtották végre teljes következetességgel” (Weber 2007 [1915–1919]: 179, 178–200).

A keleti „vallásokban”, mint például a hinduizmusban vagy a konfucianizmusban a prófécia hiánya nem sarkallta az ázsiai embert az „erkölcsös gyarapodásra”, ugyanis nincsen számára feszültség az evilági élet és a túlvilági, transzcendens cél között (Weber 2005 [1922]: 180).⁸ Az egyéni ima helyett csak rituális formulák léteztek, míg a vallási etika eleve csak egy szűk elitre korlátozódott, ezzel szemben a zsidóság és kereszténység „plebejusvallás” volt (Weber 1979 [1923]: 257, 287, 2005 [1922]: 31, 2007 [1915–1919]: 53, 103, 436). Keleten

⁸ A „vallás” kifejezés azért félrevezető, mert a konfucianizmus, taoizmus és hinduizmus nem tekinthető nyugati értelemben vett vallásnak (Némedi 2005: 221), lásd például: „a konfucianizmus, akárcsak a buddhizmus, csupán etika volt” (Weber 2007 [1915–1919]: 162).

továbbá nem volt önálló politikai hatalommal bíró papi hivatás, és az uralkodó egyben főpap is volt (cezaropápiszmus). Nem létezett továbbá realismereteken alapuló természettudományos képzés és racionális-matematikai megalapozottságú filozófia a hivatalnokképzésben, a kínai és indiai hivatalnokok pedig nem voltak képzett jogászok, avagy „szakértők”, inkább csak „művelt emberek” (Weber 1979 [1923]: 197, 199, 338, 1995 [1922]: 139). Érdekes megjegyezni, hogy az ókori egyiptomi, római és bizánci hivatalnokot sokkal inkább „tisztá” (szak)bürokratának gondolta el, mint a „gentleman” műveltségű kínai mandarint (Weber 1994 [1918b]: 156, 2007 [1915–1919]: 182). A konfucianizmus úgymond kívülről befelé, nem pedig belülről kifelé meghatározott életvitele miatt nem alakulhattak ki „a hivatás emberének... fölényes racionális képességei”, és habár a konfucianizmus és a protestantizmus is tartalmazott racionalizmust, addig „a kínai képzés javadaloméredekereket szolgált” (Weber 2007 [1915–1919]: 139), illetve:

A[z ideál]tipikus konfuciánus saját és családja megtakarításait irodalmi képzésére és a vizsgára való fölkészülésre költötte, hogy ezáltal a rendileg előkelő élet alapjait megteremtse. A tipikus puritán sokat keresett, keveset költött, és javait az aszketikus takarékosági kényszer következményeként pénzszerzés érdekében racionális kapitalista üzemekbe tőkeként fektette be (Weber 2005 [1922]: 198).

A konfucianizmus tehát racionális és evilági volt, de nem aszketikus; a buddhizmus racionális, de egyáltalán nem aszketikus, és az evilági aktív beavatkozást tagadta; a hinduizmus, bár aszketikus volt, de nem evilági; míg a városias dzsainizmus minden kedvező sajátossággal bírt, addig az indiaiak kereskedelmi tevékenységüket a kasztalapú munkamegosztás miatt iparosításba nem fordíthatták. Az indiaiak esetében tehát a *dharma* elvein nyugvó kasztrendszer gátolta a polgárosodást, a rendi állam és az osztálytársadalom kialakulását (Weber 2007 [1915–1919]; Gellner 2011).

Weber iszlámról tervezett, átfogó munkája végül nem készült el, így az iszlámról csak töredékekben írt. Mindenesetre a kereszténységgel szoros rokonságban álló monoteista, profetikus és aszketikus iszlám vallást két fő érveléssel diszkreditálta a modern kapitalizmus kialakításának képessége szempontjából (Weber 2007 [1915–1919]). Egyrészt a vallás társadalmi „hordozói” arab harcosok voltak, akik az eszkatológiát „politikai vallásra”, a megváltást hódításra fordították (a muszlimok „eredendő harcossága” a mai diskurzusokban is rendre előkerül). Másrészt a magántulajdon hiányával és a hadseregnek alárendelt adózással központosított, patrimonialis állam jött létre, leginkább totális önkényuralommal jellemezhető szultánatus, ami nem tette lehetővé a városi aszketizmus kialakulását. Weber az iszlámot a 7. századi Mekka és Medina, annak patrimonializmusát pedig a Omajjád Kalifátus és az Oszmán Birodalom katonai bürokráciájával azonosította, holott már a Korán gazdag kereskedelmi fogalmaiban is szembevetendő a városi és kereskedelmi környezet jelenléte (Turner 1974a, 1974b, 1978, 1994, 1996, Schluchter 1996: 105–178).

Állam

„Az állam mint *racionális* képződmény csak a Nyugaton létezett” (Weber 1979 [1923]: 269). Ennek alapjait a racionális, kiszámítható jogrendszer, az erre épülő racionális bürokrácia és a dologi-személytelen kapcsolatokon alapuló szakhivatalnokok rendszere, valamint – Montesquieu alapján – a politikai szuverenitás elve és a hatalmi ágak (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás) megosztása biztosította, mely utóbbi a rendi állam (*Ständestaat*) alapja.

Ezzel szemben a rituális-mágikus tradicionalizmuson, az úri háztartáson és előjogon, a nemzeti viszonyokon, a természetben nyújtott szolgálatokon és adókon alapuló *patrimoniális állam* klasszikus formában „az ókor, Ázsia és a középkor” államaiban alakult ki, „a nagy kontinentális birodalmak többségükben egészen az újkor kezdetéig, sőt még az újkorban is meglehetősen erősen patrimoniális jellegűek voltak”⁹ (Weber 2009: 174, 1996 [1922]: 100–204). Weber a patrimoniális birodalmakat földrajzilag nem határolta le szigorúan, de ilyenek jelölte meg az iráni (perzsa) Szafavida Birodalmat, az ókori Egyiptomot (különösen az Újbirodalmat), az Asszír, a Babiloni, a Hükszosi, a Hettita és az Akkád Birodalmakat, a kínai Ming-dinasztia uralmát, a japán Tokugawa Sógunátust, az indiai Mogul Birodalmat, a Mongol, az Abbászida, a muszlim Mamlúk Birodalmakat, a korai germán és sláv törzseket, a késői Római, a Bizánci és Ottomán Birodalmakat (Curtis 2009: 273).

Nyugaton a formalizált-rationális jogrendszer lehetővé tette a kapitalista üzemek kiszámítható igazgatását és a magángazdaságok kockázatcsökkentő kalkulációit (Weber 1995: 18), „sőt mind a modern »állam«, mind a nyugati »egyház« jelentős részben *jogászok* műve volt” (Weber 2007 [1915–1919]: 83). A rationális, modern jogrendszer – amely megteremtette a formális jogi gondolkodás és a polgári per intézménye mellett a modern államhoz szükséges alkotmányt (*gesetzter Verfassung*) és a *magántulajdon* fogalmát a „római génusz művének eredményeként rendelkezésre álló jogi formák tökéletesen kiművelt rendszere” alapján – a rationális római jogból és részben az individualista lelkületű germán szóbeli pertartás hagyományaiából származik (Weber 1979 [1923]: 273, 270–273). Kínában viszont a jogi gyakorlatot rituális-vallási és mágikus elemek befolyásolták, sőt „maga a »szabadság« szó is ismeretlen volt a nyelvben”, mert hiányzott a személyes szabadságszféra természetjogi szentesítése (Weber 2007 [1915–1919]: 157). A magántulajdon kialakulásának feltétele márpedig a „közjog” és a „magánjog” elválasztása, miközben a földközösség (mezszye, közlegelő) fogalma és „a nyájtulajdon »individualizmusa« is hiányzik a kelet-ázsiai népeknél” (Weber 1979 [1924]: 297).

Ami az állami működés tágabb területét illeti, rationális állami *gazdaságpolitika* is csak a modern korban és a Nyugaton alakulhatott ki, először a merkantilizmus formájában. Bár megemlékezik a Han-dinasztiabeli Sze-ma Csien (i. e. 145/135–86) kínai fiskális és *laissez faire* szabályozásokból álló gazdaságtanáról (sőt a nyugati reneszánszhoz hasonlítja), mégis megállapítja, hogy „*gazdaságpolitikával* nem lehet kapitalista gazdasági *érzületet* teremteni” (Weber 2007 [1915–1919]: 188). Keleten ezt rituális okok – Indiában a kasztrendszer, Kínában a nemzeti szervezeti kötöttségei – akadályozták, és az állam alapvetően csak katonai vagy katonai-pénzügyi okokból avatkozott be – legfeljebb részben merkantilista módon, részben rendi szabályozással – a gazdasági életbe (Weber 2007 [1915–1919]: 147–148). Ennek nyomán ezek a gazdaságok ki voltak téve a külső hatásoknak és a ciklikus politikai változásoknak. Weber gazdaságtörténeti művében mindössze egyetlen mondat erejéig

9 Weber a tradicionális uralom négy „tisztá” típusát különbözteti el: patriarchizmus, szultanizmus, prebendalizmus és patrimonializmus (lásd bővebben: Szelényi 2016: 13–15). A patriarchális államszervezet alapvetően az úri előjog tekintélyén (önkény, kegy) alapul (ezt a kifejezést használja Marx is), míg az ezen belül értelmezett patrimonialis állam esetében az udvari házon (*oikosz*) belüli hatalom decentralizálódik (feudalizmus), ám ezt még a tradíció ingatag, de stabil rendszere „szentesíti” (Weber 1996: 100–109). „*Patrimoniálisnak* nevezünk minden elsődlegesen tradicionális beállítottságú, de az úr teljesen kibontakoztatott előjoga alapján gyakorolt uralmat. *Szultanizmusról* pedig olyan patrimonialis uralom kapcsán beszélünk, amely az igazgatás mikéntjét tekintve elsődlegesen a tradíciókhoz nem kötődő szabad önkény szférájában mozog” (Weber 1967 [1922]: 238).

megjegyzni ugyan, hogy Kína bizonyos időszakokban nagy külkereskedelmet bonyolított le, de ennek a feltételeiről nem ír, ahogyan a kínai gazdaságpolitikát sem részletezi. Elsősorban azt emeli ki, hogy egyrészt Kína később kifelé elzárkózott, másrészt a teljes külkereskedelme csak Kantonban és összesen tizenhárom cég (kifejezetten a Ko-hong vállalat) monopóliuma alatt bonyolódott le egészen a britekkel szembeni vereséget lezáró nankingi békéig (1842) (Weber 1979 [1923]: 190, 217, lásd még Weber 2007 [1915–1919]: 113, 1958 [1916]: 340). Ezt az egészségtelen állapotot Weber szerint az érintett hivatali javadalmazások nem változtatták meg a monopóliumból fakadó nyereségvágyuk miatt – több száz éven keresztül, egészen a „nyugati nyitásig”.

Város

Csakis a Nyugaton jöhetett létre a város és a városi *polgár* (*civis romanis, citoyen, bourgeois*). A város a nyugat-európai történetírás talán legfontosabb történeti földrajzi fogalma a nyugati civilizáció kifejlődésének magyarázataiban – Weber szerint az ókortól a középkoron át egészen az újkori pietizmusig és metodizmusig tartó fejlődés eredménye. A polgárság előzményei, írja Weber, ugyan már léteztek az ókori és a középkori városokban is, de „minél keletebbre megyünk, annál ritkábbak az ilyen nyomok: az iszlám világában, Indiában és Kínában ismeretlen az »állampolgár« fogalma” (Weber 1979 [1923]: 253, 1996 [1922]: 81). Ezzel szemben a kereszténység „kezdettől fogva egészen sajátosan városi, mindenekelőtt polgári vallás volt... fő színtere a minden más várossal szemben egyedülálló vonásokat mutató nyugati város volt” (Weber 2007 [1915–1919]: 54). Nyugaton a kapitalizmus szellemének előfeltétele az európai ókori, de elsősorban középkori városok polgárainak jogi közössége, autonómiája és szabadsága volt – „a városi levegő szabadabbá tesz” („*Stadtluft macht frei*”) (Weber 1979 [1923]: 252–269, 1999 [1917]: 86–110). Az ázsiai városoktól leginkább a középkor óta tért el a Nyugat, főleg „az Alpoktól északra fekvő területeken, ahol a város fejlődése ideáltipikusan tiszta formában ment végbe” (Weber 1999 [1917]: 86). A nyugati város maga intézte pénzügyeit (vö. kettős könyvelés), a polgárok szabadon elidegeníthető földtulajdonnal rendelkeztek, és a „polisz” vagy a „kommün” közös joga szerint rendi értelemben „egyenlő jogállású társak” voltak. Ez a genealógiai különbség főleg a nyugati védőerőben rejtett: nyugaton ugyanis az önfelfegyverezés révén egybeesett a közösség politikai és gazdasági hatalma: az ókori hoplitasereg és a középkori céhes hadsereg „fegyvelmezt gyalogságának” „vallási színezetű testvérisége” teremtették meg a demokratikus szervezet alapjait, és ezzel „bebizonyosodott, hogy a katonai fegyvelmezt többet ér az egyéni vitézségnél” (Weber 1979 [1923]: 259, 256–260). Nyugaton kívül a központosított birodalom királyi monopóliumán alapuló fejedelmi hadsereg viszont gátolta a városok kialakulását, és ha modern, szervezett hadsereget ki is állítottak (Kína, India), mégis „megmaradt a hősök küzdelmének jelentősége” (Weber 1979 [1923]: 259).

Az államhoz kapcsolódik, hogy a *politikai szuverenitás* nemcsak az ókori vagy középkori városállamok, hanem a későbbi nemzetállamok esetében is meghatározó volt a Nyugat fejlődésében. Habár a szabad antik városállamot a Római Birodalom, a középkori céh városállamát pedig az újkori központosított nemzetállamok haladták meg, ez utóbbiaknak a mozgó tőkékért folyó szüntelen *versengése* a kapitalizmus kialakulását segítette elő (Weber 1979 [1923]: 269). Weber itt többek között a szuverén, modern államok közötti versengést lehetővé tevő, ún. vesztfáliai államközi rendszerre utal, amely a harmincéves háborút

lezáró békeszerződések (1644–48) eredményeként az államhatalom jogkörének kiteljesítésével megerősítette a németalföldi és német kisállamokat a pápai és császári hatalommal szemben, míg a vallásszabadság kihirdetésével megalapozta a szekularizált állam alapjait, és egy viszonylag kiegyensúlyozott hatalmi egyensúlyt hozott létre. Ezzel szemben Weber szerint az indiai és a kínai fejedelmek versengésének megszűnésével a Kelet nagy birodalmi nem fejlődhetek tovább, ráadásul a „nemzet” fogalma is idegen volt az ázsiai kultúrától, ezért nem alakulhattak ki nemzetállamok (Weber 1958 [1916]: 341).

„Külső” földrajzi feltételek

Végül, míg Weber a protestáns etikával foglalkozó művében a vallási gazdaságetikára koncentrált, addig gazdaságtörténeti és keleti vallásokkal foglalkozó munkáiban „környezetük gazdaságához és társadalmi rétegződéséhez fűződő viszonyait”, tehát „mindkét kauzális viszonyt” vizsgálja (Weber 2007 [1920]: 19, 2007 [1915–1919]: 52). Ebben kiemeli, hogy a protestáns hivatásatika említett *belső* sajátosságai mellett nagymértékben *külső* földrajzi és történelmi tényezők is meghatározták a modern kapitalizmus kialakulását (Weber 2007 [1915–1919]: 52), sőt „az európai kapitalizmus fejlődésének *külső* feltételei inkább *földrajzi* természetűek” (Weber 1979 [1923]: 281). Határozott kijelentése ellenére a társadalomtudományok – kiváltképp a szociológia – Weber gondolatainak értelmezésében jellemzően figyelmen kívül hagyták földrajzi előfeltevéseit, holott ezek az előzőekben ismertetett „*belső*” értékek, magatartások és társadalmi jellemzők „preszociológiai” magyarázatainak, a Nyugat és a Kelet közötti összehasonlításainak fontos alapját képezik.

A kortársai között igen népszerű faji és természetföldrajzi magyarázatokat illetően Weber általában véve viszonylag óvatos és relativista szemléletet képviselt, ám bizonyos tekintetben meglepően erős földrajzi determinista érveket is hangoztatott a Kelet elmaradásának okairól.¹⁰ Például azt állítja, hogy a hatalmas Kínában és Indiában magasak voltak a szállítási költségek, hiszen a kereskedelmi forgalom „szinte kizárólag a szárazföldön bonyolódott”, ellenben Nyugaton „a beltengerjellegű Földközi-tenger és az egyes területeket összekötő számtalan folyó nagyon is kedvezett a fejlődésnek” (Weber 1979 [1923]: 281, 1996 [1922]: 19–20). Máshol mégis kiemelte, hogy a Nyugaton tapasztalható kedvező természeti viszonyok önmagukban még nem eredményezték a kapitalizmus kialakulását sem a tengerre nyitott antik korban, sem a belkultúrajellegű „kontinentális középkorban”, sőt „az újkorban is sokkal intenzívebb volt a kapitalista fejlődés Firenzében, mint mondjuk Genovában vagy Velencében”, tehát „a nyugati kapitalizmus *nem* a tengeri kereskedelem központjaiban, hanem a szárazföld belsejében levő iparvárosokban született meg” (ebben ismét Sombart érvelését követi; Weber 1979 [1923]: 281). Érdemes megjegyezni, hogy Európa – a délnyugati államok – fekvésének azt az előnyét, ami végül Amerika felfedezéséhez vezetett, valószínűleg azért sem emelte ki, mert a gyarmati tőkefelhalmozást eleve nem tartotta elengedhetetlennek a modern kapitalizmus kialakulásában (Weber 1979 [1923]: 239–242). Ugyanakkor világtörténelmi jelentőségűnek tekinti, hogy „a nyugati kultúra mindvégig az átvezető és külkereskedelmen alapult: Babilónia, a Nílus-delta, az antik polisz, az izraelita konföderáció

10 Érdekes megjegyezni, hogy Izrael és Palesztina esetében inkább földrajzi possibilizmust fogalmazott meg, és a bürokráciát kevésbé kötötte össze az öntözéses mezőgazdasággal (szemben Egyiptommal, Mezopotámiával és Kínával), emellett inkább a Nyugattal való affinitásukat emeli ki a „keleti” sajátosságok helyett, például a görög polisszal való hasonlóságokat (Weber 2007 [1915–1919]: 454–457; Radkau 2009: 441–443).

is a szíriai karavánforgalomtól függött” (Weber 1958 [1916]: 340), miközben a gazdaságilag stagnáló „Ázsiában ez másképpen volt”, mert „a gazdasági racionalizációt és a hagyományos életmetodológiát Ázsiában, bármennyire is játszottak benne szerepet pszichés történeti tényezők, elsősorban a földrajzi szerkezeten alapuló társadalmi rend *kontinentális* jelleme alakította” (Weber 1958 [1916]: 340). Ázsiában alapvetően elhatárolódtak vagy végletesen korlátozták a külkereskedelmet tradicionalista (prebendalista vagy patrimonialis) berendezkedésük és a pénzéhes hivatalnokrétegük nyomása miatt. Weber szerint a keleti patrimonialis államok kialakulásának földrajzi oka a kiterjedt folyóvölgyi síkvidékből és a száraz éghajlatból fakadó öntözéses gazdálkodás, amely központosított állami bürokráciát, rabszolga- és robotmunkát, hadigazdaságot, kizsákmányoló adókat és öntömjénező luxust, egyszóval *orientális despotizmust* eredményezett (Weber 1979 [1923]: 63–64, 1979 [1924]: 297, 2007 [1915–1919]: 109–110; az orientális despotizmusról lásd: Ginelli 2016a). Ezzel szemben nyugaton a mérsékelt égövi, csapadékos, erdős környezet intenzív mezőgazdálkodást és a közlegelők individualizmusát alakította ki. A történelmi stagnálást igazoló földrajzi sajátosság kiegészült a viselkedést meghatározó faji sajátosságokkal is, például azzal, hogy a brahmanizmus fejtegetésekor „az indiaiaknak a hisztériára és az autohipnózisra való vélhetően erős hajlamának örökletes neuralgiájáról” írjon (Weber 1967 [1922]: 387, lásd még Weber 1958 [1916]), vagy a konfucianizmus értékelésénél a kínai néppel azonosított faji tünetek sorozatát állapítsa meg, például „az »idegek« föltűnő hiánya... a határtalan türelem és kontrollált udvariasság, a megszokotthoz való makacs ragaszkodás, a monotonia iránti abszolút érzéketlenség és a fáradhatatlan munkaképesség, a szokatlan ingerekre való lassú reakció, speciálisan az intellektuális szférában is” (Weber 2007 [1915–1919]: 182–183).

Weber világtörténeti szemléletének problémái

Weber morális és politikai metanarratívája

A polgári osztály tagja vagyok, így is érzek, és ezen osztályok szemléletében és ideáljainak megfelelően neveltetem (Weber 1988: 20).

Azonban Weber fenti, a szakirodalomban többnyire jól ismert tudományos érveit egy *morális metanarratíva* hatotta át (Lyotard 1993): a kapitalizmus fejlődésének mozgatórugói mögött egy erkölcsi és politikai fejlődési utat is keresett (Weber 1995 [1904–1905]: 217, 224–225). Olykor „objektív” tudományos hipotézisén túllépve lelkendezett a „tisztá” protestáns lelkület *világtörténeti* jelentőségéről és visszaállításának szükségességéről, avagy – a Wolf-idézetre visszautalva – a fejlődés erényes „jó fiúiról”:

És éppen ezért általában nem a gazdaságtörténet minden korszakában tevékenykedő vakmerő és gátlástalan spekulánsok, közgazdasági kalandorok, és nem is egyszerűen „nagy pénzemberek” voltak azok, akik ezt a külsőleg alig észrevehető, de a gazdasági életnek az új szellemmel való átítatása szempontjából döntő fordulatot végrehajtották, hanem az élet kemény iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket és „alapelveket” valló emberek, akik egyszerre óvatosan és merészen, főleg azonban józanul és állhatatosan, tántoríthatatlanul és fenntartás nélkül szentelték magukat az ügynek (1995 [1904–1905]: 60–61).

Webert, ahogyan Marxot és a korabeli német társadalomtudományi hagyományt, egyszerre lenyűgözte és aggodalommal is töltötte el a nyugati városokban dübörgő kapitalista iparosodás és szekularizált *modernitás* lendülete, hatékonysága, társadalmi szervezőereje és átható racionális folyamatai, az üzleti-jogi kiszámíthatóság, a személytelen bürokrácia és az elidegenült individualizmus terjedése – de mindezt elkerülhetetlennek tartotta, és a korabeli vitákban inkább a „modernista” oldalra állt (Némedi 2005: 208).

Az 1890-es évek végén családi életének és politikai pályafutásának kudarcaihoz köthető kifáradása és meghasonlottsága után viszont a „kétségek által gyötört liberális” már tartott attól, hogy a megvalósult kapitalizmus hatékonyságelvű és bürokratikus formái, avagy a „varázstalanító” dologi-személytelen racionalitás „acélkemény épülete” (*stahlhartes Gehäuse*) gúzsba köti a kapitalizmus szellemét (Szelényi 2014).¹¹ Úgy látta, hogy a modern kapitalizmust *eredetileg* megszervező aszketikus ethosz a történelem során fokozatosan kivész, mivel a racionális modernitás varázstalanítja a mindennapi életnek értelmet adó jelentést, értéket és politikai szenvedélyt (Némedi 2005; ez kiegészül az erotikával is, lásd Szelényi 2014).¹² Habár a kortársai között népszerű, a Nyugat nietzschei dekadenciáját és spengleri civilizációs hanyatlásképét elvetette (Kolegar 1964; Ringer 1990; Roth 2000: 127), mégis a korabeli német historicizmus kulturális pesszimizmusának és a polgári liberalizmus válságának hangnemét jól ragadja meg egyik drámai passzusa:

Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – ellillant ebből az épületből. A győzedelmes kapitalizmusnak, mióta a gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá mint támaszra. Végérvényesen halványodni látszik nevető örökösének, a felvilágosodásnak rózsás kedve is mai életünkben, és a „hivatásszerű kötelesség” gondolata mint egy valaha volt vallásos hittartalom kísértetének árnya él csupán (Weber 1995 [1904–1905]: 224).

A protestáns hivatás-etika tehát csak a modern kapitalizmus kulcsfontosságú lendületét adta, ám a későbbiekben azt a bürokratikus intézmények fenntartják (Anter 2014: 195–215). A kapitalista racionalizálódás kitermeli annak válságát: weberi terminológiában az értékracionalitás (*Wertrationalität*) alávétődik a cél- vagy eszközracionalitásnak (*Zweckrationalität*, Habermas fordításában instrumentális racionalitás), amint a vallási erkölcs és hit *rutinizálódott*, evilági kalkulációs gyakorlattá alakul. A racionalizáló modernitás paradoxonja (Schluchter 1979a), hogy habár a célok és eszközök racionális összehangolása lehetővé teszi a szabad akarat kiteljesedését és az előrelátható, felelős cselekvés etikáját, mégis ez a racionalizálás az emberre visszahatva öncélúvá válik és kiüresedik (Kolegar 1964).¹³ Ez a dialektikus feszültség érezhető

11 Parsons 1930-as fordításában „iron cage”, vagyis „vasketrec”, míg Némedinél „acélkemény héjazat” (Némedi 2005: 217). Ami az életrajzi háttérrel illeti, Weber 1899-ben kilépett az igen befolyásos Pángermán Ligából (amihez 1893-ban kapcsolódott), mivel azt agrárérdekltségei miatt túl konzervatívnak tartotta, és a kelet-poroszországi lengyel bevándorlás megállítását illetően nem tartotta elég radikálisnak, a későbbiekben pedig a szervezett antiszemitizmusának erősödését és a német nagyhatalmi törekvések támogatásának a hiányát kifogásolta (Zimmerman 2006: 63). 1897-ben édesapjával való éles konfliktusa és hirtelen halála miatt idegösszeomlást kapott, ennek folytán heidelbergi egyetemi katedrájáról lemondott (1918-ig az oktatáshoz sem tért vissza), érdemi munkája nem készült ebben az időszakban, és öt évig utazott és szanatóriumban kezelte magát (Allen 2004).

12 Szkeptikus volt többek között a demokrácia és a fejlett kapitalizmus kapcsolatát illetően, míg a tekintélyelvű kormányzás és a kapitalizmus kompatibilitását is kiemelte (Weber 1989; Roth 2000: 127).

13 Weber ebben a tekintetben szembehelyezkedett egyrészt a *Gemeinschaft* iparvárosi léttel szembeszálló romantikus nézetével (pl. Tönnies), másrészt a felvilágosodás pozitívista programjával is (pl. Comte, Durkheim). Durkheimmel ellentétben nem tartotta érvényesnek a tudomány végső felszabadító szerepét, hiszen az a világ birtokba vételén túl nem képes az emberi orientációk normáit és ideáit meghatározni (Gane 2002).

a karizmatikus személyiség és a bürokrácia személytelensége között is (Mommsen 1974; vö. Schluchter 1979a: 37, 1979b). A protestáns etikában megfogalmazott hipotézise egyrészt az európai liberalizmus 19. század végi politikai válságára reagált: Weber szerint a „tömegtársadalom”, a bürokrácia hivatalnokai és a „lélektelen szakemberek” (Weber 1995 [1904–1905]: 288) helyett a karizmatikus és kötelességtudatos vezetők egyéni döntésképesége vezethet csak politikai megújodáshoz; másrészt ez az „új szellem” – a világpolitikai helyzetre adott reakcióként – a német nagyhatalmi ambíciókkal kapcsolódott össze különböző földrajzi léptékeken.

Míg Weber kétségtelenül a kapitalizmust tartotta az emberi fejlődés csúcspontjának, addig a „kapitalizmus” általános történeti fejlődésének levezetési elfedik, hogy ennek konkrétan mely változatai és politikái voltak a fejében.¹⁴ A klasszikus *laissez faire* politikákat elnevezte, ám korai munkáiban elsősorban a brit és az amerikai kapitalizmust dicsérte, szemben a porosz állampolitikával (Szelenyi 2014), míg protestantizmustézisét is alapvetően brit és amerikai esetekre alapozta.¹⁵ A szabad versenyt éltető szociáldarwinista megfogalmazásaival ellentétben erős ellenérzései voltak a „járadékkapitalizmussal” (*Rentenkapitalismus*) (lásd pl. Weber 1994 [1918a]: 292, 1994 [1906]: 84) és a későbbiekben a két világháború közötti nacionalista, fasiszta és kommunista politikai rezsimek alatt kiteljesedő ún. „gazdaságállammal” (*Wirtschaftsstaat*) szemben, amelynek korai előzményeit – az állam növekvő tulajdonlását és szabályozó szerepét – aggódva szemlélte az első világháború alatt (Roth 2000: 120). A protestantizmustézis a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korabeli vitájába ágyazódott, amely részben a „megkésétt” német kapitalista ipari forradalom és a szocialista történetelmélet növekvő jelentősége miatt is éleződött ki, és Weber tézise ennek a vitának a kontextusában nemcsak a nyugati kapitalizmus globális kivételességét és imperialista ambícióit igazolta sajátosan német szemszögből, hanem ennek elérése érdekében a német nagybirtokos *junker* agrárelit feudális tradicionalizmusával szemben egy új liberális moralitás megteremtésének a lehetősége felé is mutatott (Berman 1987; Allen 2004). Míg a német egység (1871) előtti liberális gondolkodás alapvetően az állam csökként szerepkörét támogatta, addig a 19. század végétől a liberális elit fő diskurzusa már a szabadság és individualizmus helyett az állam hatalmi szerepe és a világpolitika körül folyt. Ebben a kontextusban Weber a 19. század végére kibontakozó „új imperializmus” expanzív világpolitikájának (*Weltpolitik*), a német érdekeket érvényesítő világháborúnak és keleti-európai terjeszkedésnek, illetve az ehhez kapcsolódó német nacionalizmusnak, protekcionizmusnak és a „hatalomállamnak” (*Machtstaat*) „kötelességtudatos” híve volt (Mommsen 1984; Allen 2004; Anter 2014: 102–148).

Liberálisként viszont kifejezetten az iparosításon és kereskedelmen alapuló, profitorientált kapitalista piacot támogatta, mondván: „az antikapitalista szlogenek helyett... a polgári-iparos (*bürgerlich-gewerbliche*) fejlődésünk támogatása az egyetlen járható, hosszú távú gazdaságpolitika a kapitalizmus korában, akár tetszik, akár nem” (Weber 1993 [1897a]: 672–673; Abraham 1991). Weber „liberális imperializmusa” ekképpen a belföldi piacok védelmét és a külpiacok háborún keresztüli felnyitását képviselte, a német ipar fejlődését pedig a gyarmatbirodalom kiszélesítésétől várta, többek között a kultúra nélküli (*kulturlos*) Afrika mihama-

14 Tribe (1980) kiemeli, hogy Weber politikai írásaival egészen Giddens (1972) könyvéig szinte alig foglalkoztak az angol nyelvű szakirodalomban, a bibliográfiája szerint sokáig nagyon kevés ilyen írás volt hozzáférhető. Ezt erősíti az a körülmény is, hogy a „tudós Weber” alakját és gondolatait Marxszal szemben használták fel, míg a „politika” az „ideológiával” lett egyenlő (lásd még Allen 2004).

15 Az angol kultúra iránti kötődését rokonai kapcsolatai is erősítették. Anyai ágon a 19. századi hugenotta Souchay brit–német kereskedőcsaládok leszármazottja volt, így gazdasági információit és kutatási terepeit is részben nagyvállalkozói rokonai hálózatából szerezte (Roth 1993a, 1997, 2000, 2002; Némedi 2005).

rabbi felosztása révén, és ennek megfelelően Tirpitz flottaépítési tervei és egy agresszív tengeri politika folytatása mellett foglalt állást (Beetham 1974: 128; Mommsen 1984: 137–139; Allen 2004: 19–21; Anter 2014: 124–126; lásd Weber 1993 [1897a]: 671, 1984 [1916]: 166). A modern szabadság elérését a brit tengeri terjeszkedés és az USA széles vidékei meghódításának példáin keresztül a tág terek fölötti rendelkezéshez kötötte (Weber 1994 [1906]: 69; Radkau 2009: 332–333), illetve állítása szerint a protestáns hivatásetikában megjelenő „tisztá” racionalizálódást a világalalomra (*Weltbeherrschung*) törekvés vezérelte (Schluchter 1980; Némédi 2005: 208). Habár Weber és az imperializmus kapcsolata sok szempontból ellentmondásos volt, a kultúrákat összehasonlító világtörténet-írásának a német imperializmus és orientalizmus volt a strukturális feltétele (Boatcă és Costa 2010; Boatcă 2015; Ginelli *megjelenés alatt*).

Ugyanakkor a globális térre kivetített kozmopolitizmusa és a modern kapitalizmus „kalkulatív” törvényszerűségei olykor ellentétbe kerültek a németiség (*Deutschtum*) védelmét zászlajára tűző nacionalista törekvéseivel (Roth 1993b; Némédi 2005: 205–208; Zimmerman 2006; Boatcă 2013). Míg protestantizmustézise elsősorban a 17. és 18. századi fejlődést magyarázta, addig a 19. századi globális munkaerő-áramláson alapuló, egyre inkább multietnikussá váló kapitalizmusban már feloldódni látszottak a katolikusok és protestánsok közötti vallási különbségek is, ahogyan erről egy bilbaói vasércbányánál tett látogatása kapcsán is beszámolt:

a modern ipari munkaerő tekintetében a vallás (*Konfession*) már nem alakít ki olyan különbségeket, mint a kapitalizmus korai időszakának polgársága esetében. ... A jelenlegi katolicizmus, amely már nagyon különbözik a középkori katolicizmustól, ma ugyanannyira hasznos elsajátítási módot képvisel, mint bármely „protestáns aszketizmus” (Weber 1995 [1908–1909]: 362).

A vallási jegyek relatív jelentéktelenségével szemben Weber számára a kapitalizmus által gerjesztett gazdasági ellentétek közepette csak egy homogén kultúrával bíró *Kulturstaat* morális egysége teremthette meg a modern állam alapjait. A globális, multietnikus kapitalista munkamegosztásban felerősödő munkaerő-migráció, a dél- és kelet-európai idénymunkások (olaszok, lengyelek, magyarok) jelenléte viszont ellentmondott ennek az ideálnak. Kelet-Porosországban az olcsó lengyel munkaerő a német parasztság elvándorlásával és az asszimilációra képtelen, „alsórendűbb” kultúrák túlnépesedésével, egyszóval etnikai-demográfiai katasztrófával fenyegetett (Weber 1988; Roth 2000). 1880 és 1893 között a német földművesek tömegesen hagyták el a keleti régiót főleg az USA és részben a nyugatnémet területek felé (Zimmerman 2006). A *Verein für Sozialpolitik* számára készített korai kelet-elbai empirikus kutatásaira (1890–1892) alapozva a „tisztá” piaci viszonyokkal össze nem férő nemzeti szempontú politikát javasolt: állami beavatkozást, földreformot és a németek letelepítését (Weber 1923; Némédi 2005: 206). Míg 1894-ben megtartott freiburgi... székfoglaló beszédében is ezeknek a politikáknak a szükségessége mellett érvelt a lengyelek kiszorítása érdekében, addig 1897-ben Karlsruheban elhangzott beszédében még ennél is erősebb politikai retorikával nyilatkozott a kérdésben:

Aki megengedi egy idegen faj – lengyel vagy olasz – számára, hogy alacsony bérekhez idomuljon Németországban, s ezzel a német munkásoknak a német elvárásoknak megfelelő megélhetés iránti jogos követelése ellen tesz, az a németiség (*Deutschtum*) ellensége. Mindig harcolni fogunk ellene, akár professzor, újságíró vagy miniszter – nem professzorokként, hanem németekként, egészen a halálunkig (*bis aufs Messer*) (Weber 1993 [1897b]: 833).

Weber 1894-es freiburgi beszédében a „létért folytatott gazdasági harc” *irracionalis* szociáldarwinista érveivel a nacionalista *Kulturkampf* hirdetése keretében a *junkerek* által alkalmazott igénytelen és olcsó lengyel munkások kiszorításáért agitált, ütközve a kapitalista gazdaság *racionalis* elveivel (Weber 1988): „a létfenntartás tekintetében az alacsonyabb igényszint... amely a szláv fajnak vagy természeti sajátossága, vagy múltja során tenyésztődött ki benne...” (Weber 1988: 6; Némedi 2005: 207).¹⁶ A már említett politikai kudarcai után viszont ezt az ellentmondást vallásszociológiai munkáiban és az ipari munka pszichofizikájáról folytatott kutatásaiban feloldotta azzal, hogy az irracionalis értékeket az etikai normákból fakadó racionalitás révén a racionalitás *belső* tulajdonságává alakította: a „tiszta” gazdasági elvek helyett az irracionalis pénzszerzési vágy „megzabolázása”, a kötelességteljes hivatástudat szabályozhatta megfelelően a munkások kívánatos termelékenységét. A kulturálisan meghatározott gazdasági racionalitás tehát megfelelő megoldást nyújtott a szabad munka problémájára, amely a *Verein* egyik fő ügye volt (Zimmerman 2006, 2012; lásd még Némedi 2005: 205–208). A Nyugathoz való viszonyítás regionális léptékét nézve Weber imperialista érvelésében nemcsak a világháború, a gyarmati expanzió és Afrika felosztásának német joga mellett foglalt állást, hanem a német kelet-európai terjeszkedés fontos támogatója is volt. A világháború alatt az oroszokkal szemben *Mitteleuropa* német védnökség alatti összefogása, az „autonóm államok” katonai megszállása és vámuniója révén kapcsolta volna Lengyelország mellett Litvánia, Lettország és Ukrajna területét is a német birodalomhoz.¹⁷ Ennek szellemében csatlakozott 1916 februárjában a Friedrich Naumann által alapított *Arbeitsausschuss für Mitteleuropa* társaságába (Mommsen 1984; Némedi 2005: 202). A német felvilágosodásból fakadó kelet-európai kulturális alsórendűség földrajzi képzetét mutatja Webernél (vö. Wolff 1994), amikor arról ír, hogy a Keletre a „nyugati eszmék beáramlása” jellemző (Weber 1989 [1906]: 273), míg a keleti „népességi gyűjtömedencéből” az „Európa» műveletlen« (*unkultívierten*) régióiból érkező bevándorlás” a Nyugatra (Weber 1984 [1918]: 748: 128; Ginelli 2016b). Összefoglalva, Weber morális és politikai motivációit elengedhetetlen figyelembe vennünk világtörténet-írásának értelmezése szempontjából.

Racionális és nem racionalis kapitalizmusok

...már magából a megállapításból is kézenfekvő, hogy itt csak a nyugat-európai és amerikai kapitalizmusról van szó. „Kapitalizmus” Kínában, Indiában, Babilóniában, az ókorban és a középkorban is volt. Mint azonban látni fogjuk, éppen ez a sajátos ethosz hiányzott belőle (Weber 1995 [1904–1905]: 41).

Weber a kapitalizmus kifejlődésének hosszú és összetett történeti földrajzi folyamatának tudatában a kapitalizmusnak különféle „*válffajait*” állapítja meg: az ókori és a középkori kapitalizmusok eltérnek egymástól, és a „nem racionalis kapitalizmus” különböző fajtáival is találkozhatunk (Weber 1979 [1923]: 266). Ám mivel a „racionalis” kapitalizmus sajátosságait és a kapitalizmus szellemének feltételeit egészen az ókorig visszavetíti, ez súlyos ellentmondásokat, anakronizmusokat hordoz a „kapitalizmus” értelmezése szempontjából. Míg például a 16. századig máshol is jelen voltak a helyi és a távolsági kereskedelem,

¹⁶ A „lengyelkérdés” tekintetében párhuzamot vont az amerikai utazásai alatt megismert „négerkérdéssel” (Zimmerman 2006, 2012; vö. Weber 1979 [1923]: 82, 240).

¹⁷ A *Mitteleuropa* fogalom történetéhez lásd Meyer (2013[1955]) és Irinyi (1973). Webernek egy lengyel protektorátus kialakításáról az első világháború alatt vallott gondolatairól lásd az életrajzát (M. Weber 1988 [1926]: 554–555).

a kölcsönügyletek, a bankok, az üzemszerű társulások, a pénzkölcsönzők, addig Weber szavaival élve ezek ekkoriban még csupán az irracionális-spekulatív esélyeket latolgató, vállalkozó „kapitalista kalandor”, a zsákmányszerzést célzó, „háborúra orientált kapitalizmus”, az „imperialista kapitalizmus” (Weber 1996 [1922]: 18–26; ezeket a gondolatokat főleg Sombarttól veszi át) vagy a rabszolgamunkán alapuló nyereségszerzés formáiban működtek, és mint több helyen írja, elsősorban a korai és nem a modern kapitalizmus történetében voltak jelentősek. Olykor tehát Weber történetileg a „kapitalizmus” alatt általában a piacgazdasági viszonyokat érti, míg a „racionális” kapitalizmus egy bizonyos üzemi-nagyvállalati kapitalizmust jelöl, és ez utóbbihoz képest minden *más* kapitalizmust negatív morális jelzőkkel illet – különösen a „keleti” kapitalizmusokat (vö. Weiss 2011). Összefoglalva négy ilyen típust említ: az adóbérlésre, a háborúk finanszírozására, a kereskedelmi spekulációra és az uzsorakölcsönre épülő kapitalizmust. Weber tehát a „tradicionális” elemeket a mindenkori kapitalizmus szerves részének tartotta, míg számára a „racionális” kapitalizmus inkább a szervezett, bürokratizált nagyvállalatok rendszerét takarta (Roth 2000: 120).

Webernél a „politikai” vagy „kalandorkapitalizmus” alapvetően az állami és politikai lehetőségek kihasználására irányult, és nem a termelés és fogyasztás racionális rendszerén és az ezekkel összefonódó társadalmi osztályok (polgárság, proletariátus) megszerveződésén nyugodott. Csak az újkori Nyugaton kezdett kialakulni a „szabad” munkán (bérmunkásokon) és a tőkéseken (burzsoázián) alapuló racionális és üzemszerű kapitalista munkaszervezés, amely a „kalandorkapitalizmus és a spekulációs kereskedelmi kapitalizmus, valamint mindenfajta, politikától függő kapitalizmus” szervezetétől eltért (Weber 1995 [1904–1905]: 18). A kapitalizmus hasonló „váltfajainak” értelmezi az egyes vallási életviteltek – konfucianizmus, hinduizmus – alapján szerveződő „keleti” gazdaságokat, így például Indiában inkább „kereskedelmi kapitalizmus” működött. Kínában és Indiában viszont azért nem indult meg a modern kapitalista fejlődés, mert a tradíciók megőrzése, a kereskedelemben eluralkodó mágikus hiedelmek vagy a féktelen anyagi szerzésvágy miatti szabályozatlan gazdaság ennek gátat szabtak (Weber 1979 [1923]: 283).

Weber világtörténeti narratívájában a racionális kapitalista fejlődés egyenlő „az alkalmi gazdasági profittól a gazdasági rendszer felé tartó fejlődéssel; a kapitalista »szellem« születése pedig... a gazdasági kaland romantikájától a racionális gazdasági életmetodika felé tartó fejlődéssel” (Weber 2007 [1915–1919]: 45). Habár expliciten nem emeli ki, de lényeges, hogy a kapitalizmus különböző váltfajait elsősorban a „nem racionális” kapitalizmus(ok)ra érti, míg a „racionális” kapitalizmusnak igazából csak egyetlen útja létezik, és „a Nyugatra hárult az a feladat, hogy a középkor utáni modern időkben ezt a kapitalizmust rendszerré fejlessze” (Weber 1979 [1923]: 267). Ezen történeti földrajzi szempontból részrehajlóan egyközpontú és egyvonalú fejlődés mentén a modern kapitalizmus ethoszát minden olyan korábbi gazdaságra visszavetíti, amely az európai fejlődés történelmi menetének valamiféle állomását képezi, és ebbe ágyazva ír „ókori kapitalizmusról” vagy „középkori kapitalizmusról”, amelyek különböző társadalomtörténeti viszonyok között kialakult „kapitalista” formákat hagyományoztak egymásra a nyugati kapitalista szellem genealógiájában (Ginelli, *megjelenés alatt*). Alapvetően a racionális munkaszervezet jelenlétének a mértéke – deduktív módon – határozza meg a globális fejlettségi viszonyokat:

Az egyéni érdekek a pénzszerzésben való teljesen gátlástalan érvényesítése éppen olyan országokban jutott egyetemes uralomra és vált a magatartás sajátos jellemvonásává, amelyeknek polgári kapitalista fejlődése a Nyugathoz mérve „visszamaradt” (Weber 1995 [1904–1905]: 49).

Weber szelektív világtörténeti módszerét érhetjük tetten abban, hogy számára a vallási gazdaságetika révén a (keleti) „kapitalizmus” végső soron nem lehet egyenlő a (nyugati) kapitalizmussal, és így a gazdaság(politika)i hasonlóságokat jellemzően nem is elemzi, illetve hasonlóképpen a kapitalizmus említett történeti földrajzi formái sem egyeznek a modern kapitalizmus ethoszával, tehát az azt éretté növesztő, tökélyre emelő értékrendszerrel, amely esszenciálisan csakis nyugati sajátosságokból fakadhatott. Eurocentrikus megközelítésében Weber a „pénzszerzési vágynak” a nyugati kapitalizmusra való alkalmazását (vö. pl. imperializmus, gyarmatosítás) azért veti el, mert ezzel „annak lehetősége vész el, hogy a nyugati kapitalizmus sajátzerűségét más formákkal szemben kidolgozhassuk” (Weber 2007 [1920]: 13), miközben ezt a pénzszerzési vágyat a Kelet esetében történelmileg állandóan mutatkozó morális, kulturális és etnikai sajátosságokhoz köti.

Magabiztos érvelése ellenére Weber történeti levezetéseit a Nyugat kiemelkedéséről komoly ellentmondások árnyékolják be. Ezeket nem elégséges pusztán az ideáltípusainak elméleti absztrakciói és a történelem valóságának formái közti természetes diszkrepanciával vagy a „választó vonzódás” módszerének sajátosságaival magyarázni, ugyanis ezeken a pontokon érhetjük tetten eurocentrikus világtörténetének részrehajlásait, miközben gazdaságtörténeti ellentmondásait csak kelletlen moralizálással tudja feloldani. Több helyen magyarázkodásra szorul, hogy habár a kapitalizmus különböző formái és elemei tulajdonképpen már máshol is léteztek, sőt „csírájában” vagy „kezdetleges formában” még modern változatai is megfigyelhetők, mégis „a Nyugat különleges jelentőséget adott a kapitalizmusnak” (Weber 1995 [1904–1905]: 14).

„Kapitalizmus” e vallások mindegyikének a talaján létezett. Pontosan olyan, amilyen[nel] nyugaton az ókorban és a középkorban is találkozunk. De nem beszélhetünk a *modern* kapitalizmushoz vezető fejlődésről – még csak annak *kezdeteiről sem* –, és mindenekelőtt nem beszélhetünk „kapitalista szellemről” abban az értelemben, ahogy arról az aszketikus protestantizmusban beszélhetünk. A tények arcucsapása volna azt állítani, hogy az indiai vagy kínai vagy iszlám kereskedőnek, szatócsnak, kézművesnek, kulinak kisebb „hajlama van a haszonszerzésre”, mint mondjuk a protestánsnak. Szinte az ellenkezője az igaz: éppen a „nyerészkedési vágy” racionális, etikai megzabolázása a protestantizmus sajátos jellemzője (Weber 1979 [1923]: 319).

Hasonlóan beismeri, hogy a várost meghatározó fő sajátosságok, mint az erődítmény, a piac, a földtulajdon szabad adásvétele, az önálló bíraskodás és jogalkotás, a választott politikai testület és a legalább részleges politikai autonómia a „Nyugaton” és a „Keleten” egyaránt léteztek, de csak a nyugati polgár volt igazán „szabad” (Weber 1999 [1917]: 86–87). Mivel nem tagadja, hogy a kapitalizmushoz kapcsolódó magatartások és technikák már más kultúrákban is régóta jelen voltak (pl. a matematikai módszereket hosszan ecseteli, hiszen az indiaiak „találták fel a helyi értékek rendszerét”), szinte apologizálóan megjegyzi, hogy ezek mindegyike mégis „először a nyugaton kifejlődő kapitalizmusban lépett szolgálatba”, így például „Indiában nem jött létre modern üzleti kalkuláció és mérlegkészítés” (Weber 1995 [1904–1905]: 17–18).

Alapvetően mégiscsak a nyugati kapitalizmus hozta létre a racionális munkaszervezeten alapuló üzemi rendszert és az ehhez kapcsolódó társadalmi osztályokat (polgárság, bérmunkások). A „gazdasági értelemben vett »polgárság« csak a Nyugat sajátja”, amennyiben egy egységes társadalmi osztályt képeznek, és míg *politikai* értelemben az ókorban és a középkorban is találkozunk polgársággal, addig „a nyugati fejlődésen kívül ennek csak nyomaival találkozunk” (Weber 1979 [1923]: 252). Ugyanakkor még ebben az állításában is saját maga ébreszt kételyt, amikor egy lábjegyzet erejéig a már említett „kalandorkapitalizmus” és „politikailag orientált kapitalizmus” relativitásáról ír a kapitalizmus szellemével szemben:

Természetesen ezt az ellentétet nem szabad abszolútnak tekinteni. A politikailag orientált kapitalizmusból (elsősorban az adóbérleti kapitalizmusból) már a Földközi-tenger melléki és keleti antikvitásban, de alighanem Kínában és Indiában is kinőttek racionális *tartós* üzemek, melyeknek könyvvitele – amit csak néhány fennmaradt töredékből ismerünk – „racionális” jellegű lehetett. A politikailag orientált „kalandor”-kapitalizmus a legszorosabban érintkezett továbbá a racionális üzemi kapitalizmussal abban az időszakban, amikor többnyire *politikai*, háborús szándékú üzletekből kifejlődtek a modern *bankok*, ide számítva még az Angol Bankot is (Weber 1995 [1904–1905]: 15–16).

Egyszóval Weber a bevezetőben ismertetett, teljes frontvonalon érvényesülő kultúrtörténeti elmarasztalásai után rögtön egy lábjegyzetben bevallja, hogy tulajdonképpen a nyugati kapitalizmus racionális szervezetei is „a legszorosabban érintkeztek” a „politikai kapitalizmussal” (a háborúról és a gyarmatosításról van szó; Weber 1979 [1923]: 180–181), míg valójában a „politikai kapitalizmus” által uralt Keleten (Kína, India) is léteztek racionális üzemek. Mégis, akárhol is találkozunk a kapitalizmus különböző formáival és válfajaival, Nyugat-Európán kívül azért nem alakulhatott ki modern kapitalista társadalmi berendezkedés, mert ezt minden esetben és végső soron „lelki természetű gátak akadályozták” (1995 [1904–1905]: 19).

Hasonlóképpen, a korábban említett „racionális-irracionális” dichotómiának ellentmond, amit Weber 1920-ban a korábbi kritikáira adott válaszaként megjegyzett: „valami sohasem magánvalósága szerint »irracionális«, hanem mindig egy bizonyos »racionális« szempontból. ... az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és a legkülönbözőbb irányokban lehet »racionalizálni«” (Weber 1995 [1904–1905]: 51, 86). Ugyanígy kijelentette, hogy ez a „legkülönfélébb dolgokat” takarhatja, hiszen a különböző életterületek (politika, gazdaság, jog, művészet) „mindegyike igen eltérő végső szempontok és célok szerint »racionalizálható«, s ami az egyik szempontjából »racionális«, máshonnan tekintve »irracionális« lehet. Ezért minden egyes kultúrkörben a legkülönfélébb jellegű racionalizációk fordultak elő az élet különböző területein” (Weber 2007 [1920]: 18–19). Míg tehát a „racionalizációt” az oksági hozzárendelés szempontjából összehasonlításra alkalmas ideáltípusnak tekintette, és annak folyamatait viszonylagosnak tartotta, *mindeközben* a nyugati modern kapitalizmust életre hívó „formális racionalitástól” (előretétektől, rendszeres, üzemszerű, személytelen-dologi társadalmi hasznosságú stb.) eltérő, sajátos racionalitásokat az adott vallási életmetodikák (magatartások) kulturális esszenciáiban *internalizálta*, és ugyanebben az etnocentrikus szellemben fogalmazta meg tautologikus állítását, miszerint más kultúrák eleve *azért* nem terelődtek a Nyugatra jellemző racionalizálási pályájára, „mert... a nyugati kultúra sajátos »racionalizmusáról« van szó” (Weber 2007 [1920]: 18).

Kritikai következtetések

A fenti ellentmondások egyrészt rámutatnak, hogy ideáltípusainak látszólagos koherenciája ellenére Weber nem feltétlenül követte konzisztens módon saját *módszertanát*. Másrészt nem pusztán arról van szó, hogy az ideáltípus és az elektív affinitás módszere megengedik az absztrakt szociológiai kategóriák és a történelmi valóság közti eltéréseket, ugyanis ezek egy rendszerszerű eurocentrizmusban mutatkoznak meg – tehát sem sajátos módszere, sem pedig tudományos körültekintése nem menti fel világtörténetének szelektív, részrehajló és esszencializáló eurocentrizmusa alól (Blaut 2000; Zimmerman 2006, 2012; Boatcă és Costa 2010; Boatcă 2015; Ginelli, *megjelenés alatt*). Míg Weber elismeri, hogy a vagyonszerző tevékenységek, a tőkés vállalkozások, tehát az idézőjelbe tett „kapitalizmus” már az emberi civilizáció hajnalán és földrajzilag elterjedt formákban is létezett, addig a fejlődés „sikertörténetét” számára kizárólag (nyugat-)európai ideáltipikus magatartások teremtették meg. Elismeri, hogy az eszméket és magatartásokat *érdekek* határozták meg, ám a Nyugattal szemben a racionális „keleti” embernek „nyereségvágyból” vagy „politikai” okokból nem volt érdeke fejlődni. Holott sokféle tényező kapcsolatát vizsgálta, ezeket olykor ad hoc módon emelte ki vagy éppen hallgatta el: az „elektív affinitás” így egy olyan *eurocentrikus szelekciós módszerré* vált, amelyben a „nyugati” fejlődés elemeit „tisztá” ideáltípusa alatt egyfajta történelmi szintézisként értékeli, a „keleti” elmaradottságot pedig az éppen figyelembe vett tényezők *hiányával* magyarázza (Bhambra 2011). Végso soron pedig a kapitalizmus minden olyan jellemzőjét vagy fejlődési irányát, amely „a” fejlődés szempontjából nem kívánatos vagy hátráltató, a nem európaiakra olvasta („irracionális”, „kalandor”, „politikai”, „háborús” stb.).

A hazai társadalomtudományi szakirodalom alig foglalkozik érdemben Weber földrajzi szempontjaival, orientalista és eurocentrikus nézőpontjával pedig szinte egyáltalán nem. Itt most terjedelmi okokból csak néhány kritikai elemzési szempontot emelnék ki (a részletekbe menő elemzésről lásd Ginelli 2016a, *megjelenés alatt*). Az orientális despotizmus lényegében az eurocentrikus historiográfia történeti mítosza: a 19. századi nyugat-európai imperialista terjeszkedés lelkülete konstruálta a „keleti” bezárkózás mítoszáét (főleg Kína esetében, hiszen a kínai piacok megszerzéséért folyt a harc), és egy ciklikus visszaesésekkel párosuló, stagnáló, változatlan és „varázslat” által uralt „Kelet” képét konstruálta meg, elfedve ezzel az ázsiai államok sokféleségét, a kínai és indiai merkantilista gazdaságpolitikák funkcióit és az ázsiai gazdaságok hosszan tartó globális kereskedelmi hegemóniáját az európaiakkal szemben. Weber a korabeli globális gazdaság kölcsönkapcsolati viszonyainak elemzése helyett kompartmentalizáló módon, egymástól izolált kultúrtérségek regionális jellemzését adja, és hasonló szellemben Amerika felfedezésének és a gyarmati-imperialista kizsákmányolásnak a nyugati fejlődésre gyakorolt hatását teljesen háttérbe szorítja. A „Kelet” történelmi állandóságát azzal az eurocentrikus mítosszal is igazolja, hogy az európaiak számára kedvező „méréselt” klímához kapcsolódó szabadság és kezdeményezőkézség (vitalitás) szemben állt az öntözőkultúrákhoz kötött despotikus birodalmak tespedtségével. Azonban ez nemcsak eurocentrikus földrajzi mítoszokon alapult, hiszen Weber lényegében az egyiptomi öntözéses bürokrácia képzetét terjesztette ki egészen más földrajzú és agrárszervezetű régiókra (különösen Kína esetében), hanem az ázsiaiak faji és kulturális sztereotípiái is erősítették.

Továbbá Webernek a német historicizmus hagyományát követő hellenizmusa többnyire szemet hunyt a főníciaiak, az egyiptomiak vagy az Indiai-óceán és a Dél-kínai-tenger partvidékének kereskedővárosai fölött is. Emellett meglepő módon Japánról alig írt, és annak korabeli, modern felemelkedésére a konfucianizmus jelenléte ellenére semmiféle magyarázattal nem szolgált (Radkau 2009: 651; Morishima 1982). Az orientális despotizmus egyik lényeges eleme, az ún. „vesztfáliei államközi rendszer” a 19. századi német jogtörténészek által konstruált narratíva, amely eredetileg a német kisállamok szuverenitásának igazolása mellett a „nyugati” pluralizmust és szabadságképet mozgósította a „keleti birodalmak” despotizmusával szemben. Weber összehasonlító kultúrtörténeti elemzése nagyrészt nyugati sztereotípiákon alapuló sajátosságokból állt, míg orientalista episztemológiája végső soron az erényes „nyugatiak” és az erénytelen vagy „varázskertben” ragadt ázsiaiak dichotómiájára egyszerűsödött le.

A jellemző interpretációkkal szemben Weber *politikai és morális motivációi* számos okból rendkívül fontosak tudományos hipotéziseinek és világtörténet-írásának értelmezése szempontjából. Egyrészt időben is változó politikai nézeteit, történelmi kontextusát és földrajzi kijelentéseit elengedhetetlen szembeállítani egy „homogén” kapitalizmus feltételezésével. Az üzemszerű-bürokratikus, ipari nagyvállalatok irányította kapitalizmust támogatta, szemben az agráreliten alapuló, központosított (despotikus) állam uralta kapitalizmussal (ami a bismarcki Német Birodalom mellett a „Keletre” leginkább jellemző volt), miközben a *laissez faire* („politikai”, „kalandor-”) kapitalizmussal szemben a német nacionalista-imperialista terjeszkedést szolgálta. A „kapitalista” fejlődés magyarázatainak absztrakt interpretációi helyett érdemes a globális kapitalizmus és az *állam* aktív etnikai, katonai és kereskedelmi politikája közötti kapcsolatok és érdekellentétek szempontjából értelmezni Weber nézeteit. Másrészt Webernél komoly módszertani probléma, hogy az objektív-semleges tudományos megismerés elvei mellett vallott értékrelativizmusa – amelyet pozitivista és konstruktivista értelmezői egyaránt felkaroltak (Weber 1998 [1904], 1998 [1917]; lásd Erdélyi 1993; Wessely 2011) – felmenti őt a történeti megismerésének vezérlőelvét képező értékválasztás: a racionalitás és a protestáns aszketizmus kiindulópontjának megmagyarázásától (Allen 2004). Márpedig a protestantizmus és a kapitalizmus ethosza közötti kapcsolat tudományos hipotézisével az előbbi *morális felelősségét* kívánta igazolni, azaz a bürokratizálódás és rutinizálódás szükségességével szemben egy új politikai és morális magatartás irányvonalát jelölte ki a liberalizmus válságára reagálva. Harmadrészt, ahogyan Lukács György (1972: 389) is írta, gazdaságtalanította, spiritualizálta és romantizálta a kapitalizmus természetét. A munkásfegyelem „hivatás” és nem elnyomás kérdésévé vált, míg a kapitalista felhalmozás gyarmatbirodalmi alapjait morális tartózkodása mellett vezette ki analitikus keretéből, sőt az önmegtartóztató protestáns aszketizis morálisan purifikálta és individualizálta az imperializmust, a Nyugat önálló dicsőségévé emelve a kapitalizmus „szellemét”, annak sötét oldala nélkül: a nyugati ember azért fejlődött, mert racionálisan úgy *döntött* (Allen 2004: 45–46; Ginelli 2016b). Ez az individualizmus jól rezonált osztályhelyzetével és a felelős politikai vezetésről alkotott nézeteivel is. Negyedrészt, Marxszal szemben elsősorban nem a „kapitalizmus” megmagyarázása érdekelte, hanem a nyugati *modernitás* tágabb problematikájába ágyazódó kapitalizmus „szelleme”. Ötödészt, ambivalens modernitásfelfogásában kapitalista kozmopolitizmusa és német nacionalizmusa viaskodott egymással: a modern kapitalizmus *globális* terjesztését propagálta, miközben *helyi* kontextusában mély kritikával is illette azt; állításait tehát azok földrajzi vonatkozásaival és eltérő léptékeivel együtt kell értelmeznünk.

Végül, a tradíció és szekuláris varázstanítás, valamint a racionális bürokratizálódás és karizmatikus individualizáció egy olyan kettősséget takart, amely mintegy dialektikusan váltakozva dinamizálta a Nyugat fejlődését. Ennek az ambivalens modernitásnak a kettős dinamikája jelenik meg globális összehasonlító vallásszociológiájában és gazdaságtörténetében. Egyfelől a Kelet – mint a varázslatos-romantikus Másik orientalista képzelete – a nyugati modernitás ellentétéként annak *definícióját* adta (vö. Said 2000), és a despotikus állam és feudális tradicionalizmus *európai* kritikáját (porosz állam, keresztény-konzervatív elit, lengyelkérdés) részben a Kelet képén keresztül kívánta globálisan és egyetemesen igazolni (vö. Szelényi 2014). Másfelől ez a morális különbségtétel igazolja, hogy habár a gazdasági fejlettség Weber szerint többféleképpen is elérhető (lásd India, Kína), mégis a nyugati kapitalizmus *benső* nyereségvágya különbözik a *külső* „kalandorkapitalizmus” nyereségvágyától, tehát csak a nyugati, modern, ipari kapitalizmus lehet járható út a világ számára (a kritika folytatását lásd Ginelli, *megjelenés alatt*).

Hivatkozott irodalom

- Abraham, Gary A. (1991): Max Weber. Modernist Anti-Pluralism and the Polish Question. *New German Critique* 53: 33–66.
- Allen, Kieran (2004): *Max Weber. A Critical Introduction*. London – Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- Anter, Andreas (2014): *Max Weber's Theory of the Modern State. Origins, Structure and Significance*. York: Palgrave Macmillan.
- Becker, George (1984): Pietism and Science. A Critique of Robert K. Merton's Hypothesis. *American Journal of Sociology* 89(5): 1065–1090.
- Beetham, David (1974): *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. London: Allen and Unwin.
- Berman, Harold J. (1987): Some False Premises of Max Weber's Sociology of Law. *Washington University Law Review* 65(4): 758–770.
- Bhambra, Gurminder K. (2007): Sociology and Postcolonialism. Another „Missing” Revolution? *Sociology* 41(5): 871–884.
- Blaut, J. M. (2000): *Eight Eurocentric Historians*. New York: The Guilford Press.
- Boatcă, Manuela (2013): „From the Standpoint of Germanism”. A Postcolonial Critique of Weber's Theory of Race and Ethnicity. In *Postcolonial Sociology*. Julian Go (szerk.). Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 55–80.
- Boatcă, Manuela (2015): *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Farnham – Burlington, UK: Ashgate.
- Boatcă, Manuela és Sérgio Costa (2010): Postcolonial Sociology. A Research Agenda. In *Decolonizing European Sociology*. Ercarnación G. Rodríguez, Manuela Boatcă és Sérgio Costa (szerk.). Farnham – Burlington, UK: Ashgate, 13–32.
- Braudel, Fernand (1992): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. Volume II. The Wheels of Commerce*. London: Book Club Associates.
- Cohen, Bernard I. (szerk.) (1990): *Puritanism and the Rise of Modern Science. The Merton Thesis*. New Brunswick – New Jersey: Rutgers University Press.
- Curtis, Michael (2009): *Orientalism and Islam. European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dillenberger, John (1961): *Protestant Thought and Natural Science. A Historical Interpretation*. London: Collins.
- Erdélyi, Ágnes (1993): *Max Weber Amerikában. Weber hatása és fogadtatása az angol-amerikai filozófiában és társadalomtudományban*. Budapest: Scientia Humana.
- Erdélyi, Ágnes (2003): *A társadalmi világ ideáltípus felépítése*. Budapest: Typotex.
- Gane, Nicholas (2002): *Max Weber and Postmodern Theory. Rationalization versus Re-enchantment*. New York: Palgrave.
- Gellner, David N. (2011): The Uses of Max Weber. Legitimation and Amnesia in Buddhism, South Asian History, and Anthropological Practice Theory. In *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Peter B. Clarke (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 48–62.
- Giddens, Anthony (1972): *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber*. London: Macmillan.

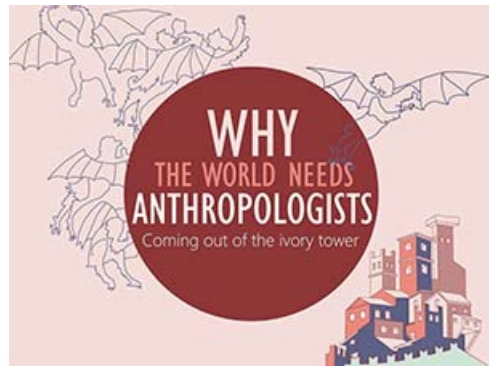
- Ginelli Zoltán (2016a): *Az orientális despotizmus diskurzusa Max Webernél*. Kézirat.
- Ginelli Zoltán (2016b): *Max Weber rasszizmusa*. Kézirat.
- Ginelli Zoltán (megjelenés alatt): Max Weber eurocentrizmusa: A „klasszikus” szociológia dekolonizálása. *Szociológiai Szemle*.
- Gioia, Vitantonio és Fabio de Antonio L. P. Nardis (2015): Sombart's Der Bourgeois. Economy and Politics in the Spätkapitalismus. *DADA Rivista di Antropologia post-globale* 5(1): 95–116.
- Hill, Christopher (1965): *The Intellectual Origins of the English Revolution*. Oxford: Clarendon Press.
- Irinyi Károly (1973): *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó.
- Kemsley, Douglas S. (1968): Religious Influences in the Rise of Modern Science. A Review and Criticism, Particularly of the „Protestant-Puritan Ethic” Theory. *Annals of Science* 24: 199–226.
- Kilker, Ernest (1984): Weber on Socialism, Bureaucracy, and Freedom. *State, Culture, and Society* 1(1): 76–95.
- Kolegar, Ferdinand (1964): The Concept of „Rationalization” and Cultural Pessimism in Max Weber's Sociology. *The Sociological Quarterly* 5(4): 355–372.
- Lakatos Zoltán (2011): Az elektív affinitás. A fogalmat övező homály okai és következményei a társadalomtudományokban. *Elpis* 8(1): 102–119.
- Love, John (2000): Max Weber's Orient. In *The Cambridge Companion to Weber*. Stephen A. Turner (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 172–199.
- Lukács György (1972): Max Weber and German Sociology. *Economy and Society* 1(4): 386–398.
- Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard és Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7–145.
- Merton, Robert K. (1936): Puritanism, Pietism and Science. *The Sociological Review* 28(1): 1–30.
- Merton, Robert K. (1938): Science, Technology and Society in Seventeenth Century England. *Osiris* 4: 360–362.
- Meyer, Henry C. (2013[1955]): *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*. 2. kiadás. Hága: Springer.
- Mommsen, Wolfgang, J. (1974): *Age of Bureaucracy. Perspectives on the Political Sociology of Max Weber*. Oxford: Blackwell.
- Mommsen, Wolfgang J. (1977): Max Weber as a Critic of Marxism. *Canadian Journal of Sociology* 2: 373–398.
- Mommsen, Wolfgang J. (1984): *Max Weber and German Politics 1890–1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morgan, John (1979): Puritanism and Science. A Reinterpretation. *The Historical Journal* 22: 535–560.
- Morishima, M. (1982): *Why Has Japan Succeeded? Western Technology and the Japanese Ethos*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Ringer, Fritz K. (1990): *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890–1933*. Hanover – London: University Press of New England.
- Roth, Günther (1971): The Historical Relationship to Marxism. In *Scholarship and Partisanship. Essays on Max Weber*. Reinhard Bendix és Günther Roth (szerk.). Berkeley – Los Angeles – Longon: University of California Press, 227–252.
- Roth, Günther (1993a): Weber the Would-be Englishman. Anglophilia and Family History. In *Weber's 'Protestant Ethic'. Origins, Evidence, Contexts*. Harmut Lehmann és Günther Roth (szerk.). Washington, DC: German Historical Institute.
- Roth, Günther (1993b): Between Cosmopolitanism and Eurocentrism. Max Weber in the Nineties. *Telos* 96: 148–162.
- Roth, Günther (1997): The Young Max Weber. Anglo-American Religious Influences and Protestant Social Reform in Germany. *International Journal of Politics, Culture and Society* 10: 659–671.
- Roth, Günther (2000): Global Capitalism and Multi-Ethnicity. Max Weber Then and Now. In *The Cambridge Companion to Weber*. Stephen Turner (szerk.). Cambridge – New York: Cambridge University Press, 117–130.
- Roth, Günther (2002): Max Weber. Family History, Economic Policy, Exchange Reform. *International Journal of Politics, Culture and Society* 15: 509–520.
- Roth, Günther és Claus Wittich (1968) Introduction. In *Max Weber: Economy and Society*. Günther Roth és Claus Wittich (szerk.). Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, XXXIII–CX.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa.
- Schluchter, Wolfgang (1979a): The Paradox of Rationalization. On the Relation of Ethics and World. In *Max Weber's Vision of History. Ethics and Methods*. Günther Roth és Wolfgang Schluchter (szerk.). Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 11–64.
- Schluchter, Wolfgang (1979b): *The Rise of Western Rationalism. Max Weber's Developmental History*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

- Schluchter, Wolfgang (1980): *Rationalismus der Weltbeherrschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schluchter, Wolfgang (1996): *Paradoxes of Modernity. Culture and Conduct in the Theory of Max Weber*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Shapin, Steven (1988): Understanding the Merton Thesis. *Isis* 79(4): 594–605.
- Sombart, Werner (1902–1927): *Der moderne Kapitalismus*. Lipsce: Duncker und Humblot.
- Szelényi Iván (2014): Varázstanalítás – Jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. *Holmi* 26(11): 1395–1405.
- Szelényi Iván (2016): Weber's Theory of Domination and Post-Communist Capitalisms. *Theory and Society* 45(1): 1–24.
- Tribe, Keith (1980): Introduction to Weber. *Economy and Society* 9(4): 420–427.
- Tribe, Keith (2009): A megszakadt kapcsolat. Max Weber és a gazdaságtudományok. *BUKSZ* 2: 56–62.
- Turner, Bryan S. (1974a): *Weber and Islam. A Critical Study*. London: Routledge – Kegan Paul.
- Turner, Bryan S. (1974b): Islam, Capitalism and the Weber Theses. *The British Journal of Sociology* 25(2): 230–243.
- Turner, Bryan S. (1978): Orientalism, Islam and Capitalism. *Social Compass* 25(3–4): 371–394.
- Turner, Bryan S. (1994): *Orientalism, Postmodernism and Globalism*. London – New York: Routledge.
- Turner, Bryan S. (1996): *For Weber. Essays on the Sociology of Fate*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Weber, Marianne (1988 [1926]): *Max Weber. A Biography*. New Brunswick, NJ: Transactions.
- Weber, Max (1911): *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentages vom 19–22 Oktober 1910 in Frankfurt a. M.* Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr.
- Weber, Max (1923 [1894]): Entwicklungstendenzen in der Lage der ostelbischen Landarbeiter. In uő *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Marianne Weber (szerk.)*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 470–507.
- Weber, Max (1958 [1916]): *The Religion of India. The Sociology of Hinduism and Buddhism*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Weber, Max (1966): *Max Weber on Law in Economy and Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weber, Max (1967 [1922]): *Gazdaság és társadalom*. 1. kötet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1979 [1923]): Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlata. In uő *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bertalan László (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 7–293.
- Weber, Max (1979 [1924]): Az antik társadalmak gazdasági elmélete. In uő *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bertalan László (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 297–335.
- Weber, Max (1984 [1916]): Deutschland unter den europäischen Weltmächten. In uő *Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914–1918*. Max Weber-Gesamtausgabe. Band I/15. Wolfgang J. Mommsen és Gangolf Hübinger (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 161–194.
- Weber, Max (1984 [1918]): Demokratie und Aristokratie im amerikanischen Leben. In uő *Zur Politik im Weltkrieg. Schriften und Reden 1914–1918*. Max Weber-Gesamtausgabe. Band I/15. Wolfgang J. Mommsen és Gangolf Hübinger (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 742–749.
- Weber, Max (1988 [1895]): *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*. In *Gesammelte Politische Schriften*. Johannes Winckelmann (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr, 1–25.
- Weber, Max (1989 [1906]): Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland. In uő *Zur Russischen Revolution von 1905. Schriften und Reden 1905–1912*. Max Weber-Gesamtausgabe. Band I/10. Wolfgang J. Mommsen és Dittman Dahlmann (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 86–279.
- Weber, Max (1993 [1897a]): Stellungnahme zu der von der Allgemeinen Zeitung im Dezember 1897 veranstalteten Flottenumfrage. In uő *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik. Schriften und Reden, 1892–1899*. Max Weber-Gesamtausgabe, Band I/4. Wolfgang J. Mommsen és Rita Aldenhoff (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr, 671–673.
- Weber, Max (1993 [1897]): Agrarpolitik (Vortragsreihe vom 4. bis 8. Oktober 1897 in Karlsruhe). In uő *Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik. Schriften und Reden, 1892–1899*. Max Weber-Gesamtausgabe, Band I/4. Wolfgang J. Mommsen és Rita Aldenhoff (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr, 830–840.
- Weber, Max (1994 [1906]): On the Situation of Constitutional Democracy on Russia. In uő: *Political Writings*. Peter Lassman és Ronald Speirs (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 29–74.
- Weber, Max (1994 [1918a]): Socialism. In uő *Political Writings*. Peter Lassman és Ronald Speirs (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 272–303.
- Weber, Max (1994 [1918b]): Parliament and Government in Germany under a New Political Order. Towards a Political Critique of Officialdom and the Party System. In uő: *Political Writings*. Peter Lassman és Ronald Speirs (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 130–271.
- Weber, Max (1995 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi.
- Weber, Max (1995 [1908–1909]): Zur Psychophysik der industriellen Arbeit. In uő *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit. Schriften und Reden 1908–1912*. Max Weber-Gesamtausgabe, Band I/11. Wolfgang Schluchter és Sabine Frommer (szerk.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 162–380.

- Weber, Max (1995 [1922]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Jogszociológia.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1996 [1922]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (1998 [1917]): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In uő *Tanulmányok*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris, 70–126.
- Weber, Max (1999 [1922]): *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/4. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája II.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (2005 [1922]): *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. Helmich Dezső és Szántó Zoltán (szerk.) Budapest: Helikon.
- Weber, Max (2007 [1920]): Előzetes megjegyzés. In uő *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Gondolat, 7–22.
- Weber, Max (2007 [1915–1919]): Világvallások gazdasági etikája. In uő *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Gondolat, 50–691.
- Weber, Max (2007 [1910]): Antikritikai zárszó a „Protestáns etika”-hoz. Összefoglalás. In uő *Világvallások gazdasági etikája. Vallásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 25–47.
- Weber, Max (2009): *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Helmich Dezső (szerk.). Budapest: Helikon.
- Weiss János (2011): Mi a kapitalizmus? *Szociológiai Szemle* 21(2): 76–86.
- Wessely Anna (2011): Weber démona. *Szociológiai Szemle* 21(2): 8–17.
- Westfall, Rochard S. (1958): *Science and Religion in Seventeenth-Century England*. New Haven: Yale University Press.
- Wiener, J. M. (1982): Max Weber's Marxism. Theory and Method in *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations. Theory and Society* 11(3): 389–401.
- Wolf, Eric R. (1995 [1986]): *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Osiris.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zimmerman, Andrew (2006): Decolonizing Weber. *Postcolonial Studies* 9(1): 53–79.
- Zimmerman, Andrew (2012): *Alabama in Africa. Booker T. Washington, the German Empire, and the Globalization of the New South*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.

Gyakorlati értékű tudás és kulturális antropológia

failures
insights
experiences
growing
flexibility
interactions
observations
adaptability
value
opportunities
triumphs
reflections
practice
learning

Carole E. Hill és Marietta L. Baba

Globális összefüggések és a praxisantropológia a 21. században

A jelen tanulmánykötet a szerkesztőknek [ti. a jelen írás szerzőinek – *a ford.*] a globális antropológiai gyakorlat módszeres megértésére tett tizenöt éves erőfeszítését tükrözi.¹ Ez egyben a legfrissebb terméke az első világméretű, az Antropológiai és Etnológiai Tudományok Nemzetközi Egyesülete (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, IUAES) által 1993-ban engedélyezett Praxis- és Szakpolitikai Antropológiai Bizottság (Commission on Anthropology in Policy and Practice) tevékenységének. Az egyesület létrehozása előtt legalább három évig formálódott a praxis- és alkalmazott antropológusokból álló nemzetközi hálózat. A Praxis- és Szakpolitikai Antropológia Brit Szociálandropológiai Társaságának (British Association for Social Anthropology in Policy and Practice, BASAPP) képviselői 1990 tavaszán az angliai Yorkban azzal a céllal találkoztak az amerikai Alkalmazott Antropológiai Társaság (Society for Applied Anthropology, SfAA) képviselőivel, hogy egy olyan nemzetközi hálózat létrehozásáról és bővítéséről tárgyaljanak, amely különböző nemzetekre és régiókra terjeszti ki a praxis- és alkalmazott antropológusok kommunikációját és együttműködését. Ugyanebben az évben később az Amerikai Antropológiai Társaság (AAA) Igazgatótanácsa (American Anthropological Association's Board of Directors) azt javasolta, hogy a praxis- és alkalmazott antropológusoknak alapítsanak egy nemzetközi bizottságot a világ legnagyobb antropológiai szervezetén, a több mint hetven nemzeti tag-egyesülettel rendelkező Antropológiai és Etnológiai Tudományok Nemzetközi Egyesületén

Forrás: Global Connections and Practicing Anthropology in the 21st Century. In Carol E. Hill és Marietta L. Baba (szerk.): *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25(1): 1–13. Copyright © 2006 by the American Anthropological Association. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást lektorálta Fáber Ágoston.

1 A fordítás a 2006-ban Carol E. Hill és Marietta L. Baba szerkesztésében megjelent tanulmánykötetnek a bevezető tanulmánya (1. fejezet). Az írásban a szerzők a tanulmánykötet egyes fejezeteire hivatkoznak. A kötet eredeti címe *Az antropológia globalizációja* (The Globalization of Anthropology), ami a Nemzeti Praxisantropológiai Társaság (National Association for the Practice of Anthropology, NAPA) lektorált sorozatának, a *NAPA Bulletinnek* a 25. száma. A sorozat szerkesztője Tim Wallace. A NAPA célja az antropológiai tudás és módszerek alkalmazása a gyakorlati problémák megoldásában és a különböző szakpolitikai színtereken. (*A ford.*)

belül. Céljuk az állami és magánszféra különböző területein dolgozó praxis- és alkalmazott antropológusok világméretű hálózatának létrehozása volt, egyrészt, hogy ezzel is elősegítsék a nemzeteken átívelő kommunikációt és a tudás megosztását, másrészt, hogy a nemzetközi együttműködésen keresztül fokozzák szakmai erőfeszítéseik sikerét.

Következésképpen felállt egy kis létszámú előkészítő bizottság, ahova eleinte az AAA, az SfAA és a BASAPP is egyaránt delegált képviselőket. Marietta Baba képviselte az AAA-t és a Nemzeti Praxisantropológiai Társaságot (National Association for the Practice of Anthropology, NAPA), Carole Hill az SfAA delegáltja volt, Sue Wright pedig a BASAPP-é. Ez a bizottság felvette a kapcsolatot az IUAES különböző országokban működő tagszervezeteivel annak érdekében, hogy azok vegyenek részt a nagyobb előkészítő munkálatokban. Kanadai, francia, mexikói és orosz (akkoriban szovjet) antropológiai szervezetek fejezték ki érdeklődésüket a törekvés iránt, és képviselőket küldtek a tervek tárgyaló találkozóra az AAA 1991-ben Chicagóban, Illinois államban tartott évi rendes közgyűlésére. A résztvevők ezen a találkozón foglalták meg az IUAES-en belül a Praxis- és Szakpolitikai Antropológiai Bizottság létrehozását célzó előterjesztés első változatát, majd azt népszerűsítették a tagok között és véglegesítették is. Az IUAES 1993-ban hagyta jóvá az előterjesztést (Baba 1999).

Az IUAES Praxis- és Szakpolitikai Antropológiai Bizottságának első gyűlése 1993-ban az IUAES Mexikóvárosban rendezett kongresszusán tartotta első tudományos ülésszakát, ahol tizenkét nemzetből (és az Egyesült Királyságból) érkezett antropológus tartott előadást, melyek közül sok érdeklődőnek. Az előadók Ausztráliából, Kanadából, Costa Ricából, Franciaországból, Nagy-Britanniából, Indiából, Izraelből, Japánból, Mexikóból, Nigériából, az akkori Szovjetunióból és az Amerikai Egyesült Államokból érkeztek. A résztvevők az alkalmazott antropológiának a saját országukban működő szervezeti háttéréről és funkciójáról írtak. A bizottság úgy döntött, hogy megjelenteti az első ülésszakon elhangzott előadásokat; a publikált kötet egyike lett a globális praxis- és alkalmazott antropológia témakörében valaha összegyűjtött tanulmányok legsokrétűbb antológiájának. A tagországok delegáltjai alig várták, hogy kézbe vehessenek egy olyan kiadványt, ami az első, a második és a harmadik világ antropológiai gyakorlatáról nyújt információt. Dr. Mario Zamora, az amerikai College of William and Mary *Harmadik Világ Társadalmi* című sorozatának szerkesztője felajánlotta, hogy az előadásokat a sorozat részeként kiadja egy kötetben. A bizottság elfogadta az ajánlatot, és elkezdődtek a három és fél évig tartó munkálatok, hogy a tanulmányok megjelenhessenek (Baba és Hill 1997). Nagy sajnálatunkra Dr. Zamora a könyv kiadása előtt elhunyt. Noha az amerikai College of William and Mary tiszteletben tartotta a korábban megfogalmazott publikációs kötelezettséget, végül is elállt a sorozat folytatásától. Az 1990-es évek végén a sorozatból el nem adott köteteket Dr. George Appellnek küldték el Maine-be, akik a sorozatban megjelent kötetek újraeladásával bíztak meg, ám azok azóta is ott kallódnak valahol.

A jelen kötet célja és felépítése

A kötetben található tanulmányok a világméretű praxis- és alkalmazott antropológus közösség második törekvését tükrözik, azt, amelyik antropológiai gyakorlatukat kívánja megismertetni másokkal a világ különböző országaiban és régióiban. Mindegyik szöveg a tíz ország egyikéből (Kanadából, Kínából, Ecuadorból, Egyiptomból, Nagy-Britanniából, Indiából, Izraelből, Portugáliából, Oroszországból és az Egyesült Királyságból) származó praxis- és alkalmazott antropológusok nézőpontját mutatja be. Választásunk két okból esett a

felsorolt országokra. Egyrészt azért, hogy biztosítsuk a folyamatosságot és az összehasonlítás lehetőségét az első kötettel (pl. Kanada, Nagy-Britannia, India, Izrael, Oroszország és az Egyesült Államok), másrészt, hogy új hangokat vonjunk be a párbeszédbe (pl. Kína, Ecuador, Egyiptom és Portugália). Az írások az országok nem betűrendet követő sorrendjében következnek egymás után, azokat általában a harmadik, a második és az első világ országainak kategóriájába sorolva.

Mindegyik tanulmány a praxis- és szakpolitikai antropológia (*policy anthropology*) helyzetét mutatja be a szerző saját országában, valamint betekintést nyújt azokba a kritikus kérdésekbe és témákba, amelyekkel a globalizáció kontextusában az alkalmazott antropológusok jelenleg szembesülnek az adott országon belül. A szerzőket arra kértük, hogy munkájuk középpontjába sajátos, időszerű problémaköröket állítsanak, beleértve a következőket is: (1) a praxis-, illetve alkalmazott antropológia története és szervezete, (2) a praxis-, illetve alkalmazott antropológia lényeges pontjai az adott országban (pl. helyi problémák, témák és a munka szakterületei), (3) az antropológia szerepe és hatalma a helyi/globális kapcsolatokban és a szakpolitika kialakításában, beleértve a globalizáció előidézte változásokat is, (4) az akadémiai és praxis-, illetve alkalmazott antropológia közötti kapcsolat természete, (5) a szerzők saját országában jellemző praxis- és alkalmazott antropológiai esettanulmányok.

A szövegeket a fenti témák szerint rendeztük, ezáltal történelmi perspektívába helyeztük a praxis-, illetve alkalmazott antropológia kortárs kontextusában folytatott vitákat. Az írások jól láthatóan demonstrálják, hogy az alkalmazott antropológia bármiféle története kibogozhatatlanul összekapcsolódik a tudományterület egészének a történetével még az olyan országokban is, ahol a praxis-, illetve alkalmazott és akadémiai antropológusok kapcsolata a múltban meglehetősen perlekedő volt. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy több ország esetében a fejezetek éppen a praxis-, illetve alkalmazott és akadémiai antropológia közötti elmosódott határvonalakra (*distinction*) világítanak rá. A tizenegyedik fejezet részletesen tárgyalja, hogy ezek miért nem nemzeteken átívelő kategóriák.²

Minden egyes tanulmány tartalmaz olyan újszerű információkat, amelyek lehetővé teszik a praxis- és alkalmazott antropológia globális perspektívából történő szisztematikus összehasonlítását és szembeállítását. A fejezetek a praxis- és alkalmazott antropológia helyzetét írják le kilenc országban, adatokat szolgáltatva az antropológia változó természetének világméretű elemzéséhez. Az 1990-es évek elejétől kezdve a globalizáció üteme – a kapcsolatok és a kommunikáció új formáival – gyorsan átalakította az antropológia tudományterületét itt az Egyesült Államokban, ahogyan külföldön is.

Az elmúlt évtizedben világszerte bekövetkezett események (*world events*) világossá tették, hogy milyen kicsi a világ, amelyben élünk. A világ egyik részén tapasztalt eseményeknek, még azoknak is, amelyek adott pillanatban lokálisnak tűnhettek, a hatása napjainkban az egész Földön érezhető. A globális és lokális folyamatokat összekötő, egyre inkább nyilvánvalóvá váló komplex dinamika folyamatosan erősödik – a világ sok tekintetben egyre homogénebb helyé válik. A kötetben található írások új információkat tartalmaznak a praxis- és alkalmazott antropológiáról, miközben a diszciplínán belül több változást a globalizáció hatásának tulajdonítanak. A szövegek többé-kevésbé részletesen beszámolnak a praxis- és alkalmazott antropológusok nagyrészt publikálatlan aktuális munkájáról. Emellett sok szerző személyes beszámolókat is közöl saját tevékenységéről, a szakterület általános tendenciáinak kontextusába helyezve azokat.

2 A tizenegyedik fejezet magyarul: Baba és Hill (2012: 97–137).

A kötetbeli szövegeket, az első könyvünkben (1997) kiadott tanulmányokat és egyéb, a globális antropológiáról publikált információkat adatokként használjuk fel ahhoz, hogy általános megállapításokat fogalmazzunk meg a globalizációnak a praxis- és alkalmazott antropológiára kifejtett hatására vonatkozóan. Ezeket jelen kötet tizenegyedik fejezetében tárgyaljuk.

Az egység és sokféleség kulcstémái

A kötetbeli írásokban visszatérő témák kellő alapot biztosítanak ahhoz, hogy felmérhessük az antropológia globális gyakorlatának státuszát. Ezek közül több esetben egyetértés mutatkozik azt illetően, hogy milyen problémák érintik a praxis- és szakpolitikai antropológia 21. századi fejlődését és szerkezetét. A tanulmányok ugyanakkor eltérő nemzeti perspektívákat mutatnak be az antropológia céljáról, szerepéről és státuszáról a világméretű változásfolyamatokban. Ebből következően az egyes kérdéskörökön belül különböző nézőpontokról olvashatunk. A fejezetek főbb pontjainak összehasonlításán és szembeállításán keresztül négy, egymással összefüggő alaptémát vázoltunk fel: (1) lokális/globális átalakulások: a tradicionálist érintő kihívás, (2) a lokális/globális kontextusban működő praxisantropológiában rejlő lehetőségek, (3) az akadémiai gyakorlat és a gyakorlati alkalmazás átalakulása és (4) a gyarmatosított és a gyarmatosító nemzetek közötti távolság csökkenése. A fenti kérdéskörök a globális gyakorlat jövőjét tekintve kiemelkedő jelentőségűek, és kihívást támasztanak az antropológiai vizsgálat megszervezésével és a kutatási eredmények felhasználásával szemben.

Lokális/globális transzformációk: megforduló hatalmi viszonyok

A nemzetek közötti és a nemzeteken belüli politikai és gazdasági kapcsolatok változása a 21. században átalakítja az antropológiai alkalmazás és gyakorlat szerkezetét. Egyre több antropológus dolgozik természetükből adódóan többdimenziós és multidiszciplináris projekteken. A 20. században a legtöbb tudományos munkát egy adott helyre tervezték (gyakran Észak-Amerikába vagy Nyugat-Európába), amit aztán máshová is kiterjesztettek. Ezzel szemben az egyes nemzetek most világszerte egyre növekvő mértékben határozzák meg a saját problémáikat és a helyi szituációhoz illő projektjeiket. A jelen szövegben tárgyalt társadalmi és kulturális kérdések, amelyek közül több is a globális-lokális dinamika és zavarok (*dislocations*) eredménye, figyelemre méltóan hasonló természetűek. Idetartozik a migráció és az áttelepítés kérdése, a szegénység, a környezeti és ökológiai gondok, az egészségre és a munkára vonatkozó problémák, a földhasználat és a tulajdonjog kérdése, a nemzeti, a lokális identitás és a politika, valamint az etnikai kisebbségek/öslakos népek kollektív jogai.

Úgy tűnik, a szerzők egyetértenek abban, hogy a fenti problémák kezelése olyan megközelítéseket követel, amelyek a hatalom és a szervezés új alakzatait egyesítik a lokális szinttől kezdve a nemzeti szakpolitikán át a nemzetközi stratégiáig. Több tanulmányban is példákat olvashatunk arról, hogy a helyi emberek és csoportok hogyan válnak a változás elsődleges hatalmi forrásaivá. Tulajdonképpen úgy tűnik, hogy a helyi csoportok egyre növekvő mértékben fordítják meg a dominancia/erőfölény (*dominance*) hagyományos irányát, amely a tradicionális globális struktúrák felől a helyi szintekre hat. A tudástermelés és a tudás cseréje a helyi csoportok között a gyakorlat olyan új modelljének megjelenését eredményezi, amely ötvözi a világ különböző tájairól és régióiból származó perspektívákat és koncepciókat (Mursic 2005; World Anthropologies Network Collective 2005).

Uquillas és Larreamendy (2. fejezet) az ecuadori innovatív projektjükben használt fejlesztési gyakorlatra vonatkozó új alkalmazott perspektívát tárgyalják.³ A szerzők megmagyarázzák, hogy a projektjük miként mozdítja elő a bennszülöttek és az antropológusok közötti tudáscserét. A Világbank támogatta projekt, a PRODEPINE, a szegényeket segítő társadalmi tőkeformákat szándékozik kiépíteni és a „nép(etno)fejlesztést” támogatni az országban lakó őslakos és afrikai származású ecuadori csoportok között. A projekt 1993-as létrejötté óta különböző bennszülött csoportoknak biztosított hatalmat a helyi források mobilizálásához és ahhoz, hogy új forrásokat irányítsanak a legszegényebb népeiséghez és hagyják, hogy ők maguk kezeljék azokat „annak megfelelően, hogy saját meglátásuk alapján mik a problémáik és mi lehet azok megoldása” (2006: 31). A szerzők azt állítják, hogy ez az új megközelítés újradefiniálja a hagyományos és modern tudás jelentéstartalmát, hiszen mindkettőt a szegény ecuadoriak forrásainak és tőkéjének növelése érdekében használják.

Yamskov (6. fejezet) olyan alapvető társadalmi és politikai kérdéseket vizsgál Oroszországban, amelyek magukban foglalják a hatalom kérdését és a helyi kultúrák megőrzését is.⁴ A szerző részt vett egy etnikai csoportok lakta területen végzett kulturális megőrzést célzó nagyobb projektben, amely célja szerint környezetszennyezéssel kapcsolatos információkkal látta el az orosz kormányt. A múltban a szovjet kormányzat olyan stratégiákat alakított ki, amelyek bizonyos közép-ázsiai etnikai csoportok modernizálását kísérelték meg. Valójában az ezekben a régiókban élő nomád lakosságot gyakran erőszakkal telepítették le gazdasági gyakorlataik „modernizálása” érdekében. Ám az 1990-es évek elején kialakított nemzeti stratégiák a környezeti helyreállítást célozták, és megkísérelték revitalizálni az egyik szennyezett területen élő nomád csoport, a burjátok hagyományos kultúráját. Ez az orosz szakpolitika változását mutatja, amely már antropológusokat is alkalmaz a helyi csoportok cselekvési képességének növelése (*enhance the power*) érdekében.

Jianmin és Young (5. fejezet) ehhez hasonlóan olyan kínai projekteket tekintenek át, amelyeknek legfőbb célja a kulturális megőrzés elősegítése és a globalizáció legfőbb hatásaira fogékony vidéki területek ökológiai, társadalmi és gazdasági fejlesztése.⁵ Az olyan változások, mint a privatizáció és a kapitalizmus bevezetése, még a legtávolibb közösségekben is végbe mennek. A helyi gazdák jelentős szerepet játszanak az új programok meghatározásában és kivitelezésében. A kínai kormány antropológusokat alkalmaz annak érdekében, hogy ellenőrizzék, nyilvántartsa bevégyék ezeket a közösségeket, és megszervezzék felkészülésüket a fenti fő változásokra, vagy hogy meg tudjanak azokkal birkózni.

El-Aswad (3. fejezet) ugyancsak összefoglalja a tudás, a helyi csoportok és a nemzeti fejlesztés közötti hatalom alakzatának változását, megállapítva, hogy „az antropológusok (Egyiptomban) a fejlesztés klasszikus nézőpontjától a helyi és globális erők, illetve a fejlesztési folyamatok közötti kölcsönös kapcsolatok megvitatása felé fordultak” (2006: 47).⁶ El-Aswad tanulmányában azt vizsgálja, hogy az antropológusok miként mozdulnak el egyre

3 2006-ban Jorge E. Uquillas szociológus és Pilar Larreamendy társadalomföldrajzzal foglalkozó szakember a Világbank munkatársaként dolgozott a Környezetileg és Társadalmilag Fenntartható Fejlődés, Latin-Amerika és Karib-térség részlegén. (A tanulmánykötet szerzőiről a kötet végén tömör bemutatkozást olvashatunk. A szerzőkről a jelen lábjegyzeteket a fordító készítette a 2006-os leírások alapján. – a ford.)

4 Anatoly N. Yamskov az Orosz Akadémia Etnológia és Antropológia Intézetének kutatója.

5 Wang Jianmin a kulturális antropológia professzora a pekingi Nemzetiségek Központi Egyetemének Antropológia Tanszékén. John A. Young az Oregoni Állami Egyetemen (USA) a kulturális antropológia professor emeritusa, aki az Antropológia Tanszék vezetője volt 18 éven keresztül.

6 2006-ban El-Sayed el-Aswad a Bahreini Egyetemen a kulturális antropológia professzora, korábban az egyiptomi Tanta Egyetem Szociológia Tanszékének vezetője volt.

inkább a kutatási problémák olyan „praxisként” történő konceptualizációja felé, amit sokkal inkább kettőnél több félre épülő gyakorlatként fognak fel, mintsem úgy, hogy az a nemzetközi szervezetek és kormányok múltbeli hegemon gyakorlatára épülne.

Noha az interdiszciplináris praxis- és alkalmazott antropológiai projektek kutatási módszereiket más tudományterületeken bevett módszerekkel egészítik ki, a kötetben olvasható írások többsége, különösen az ecuadori, kanadai, portugál, brit, orosz és egyiptomi antropológiáról írtak, alternatív és interdiszciplináris módszerek alkalmazását tárgyalják a praxis- és alkalmazott antropológiai munkában. Ezeknek a módszereknek, mint a részvételi akciókutatásnak, a részvételi tanulásnak és az egyéb akciómegközelítéseknek, a használata a tudás és a hatalom átalakuló áramlását tükrözi a lokálistól a globális felé. Noha néhány módszer korántsem új keletű (lásd pl. Peterson 1978; Schensul 1986), ami újszerű, az a globális szinten általánossá vált használatuk. A projektek a helyi csoportokat mindinkább a saját sorsuk alakításában aktívan közreműködő embereknek tekintik, akik saját sorsuk alakításában ezeknek az alternatív módszereknek a felhasználásával vesznek részt. Ez a tendencia elmosza a határokat az akadémiai antropológia, a praxis- és az alkalmazott antropológia valamint a kutatás tárgyai között, és közel hozza egymáshoz a diszciplína korábban egymástól eltérő területeit.

A legtöbb praxis- és alkalmazott antropológus szembesül azokkal a különböző szervek, szervezetek és csoportok közötti globális, nemzeti és helyi szinten érzékelhető feszültségekkel, amelyekről a szerzők az egyes fejezetekben beszámolnak. A konfliktusok általában azon kérdés körül összpontosulnak, hogy kinek van hatalma döntéseket hozni a helyi kultúrák megváltoztatását célzó programok tartalmára és annak folyamatára vonatkozóan. 2005-ben a helyi kultúrák felismerése és megőrzése érdekében tett erőfeszítésként az UNESCO (Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete) jóváhagyott egy kulturális diverzitásról szóló egyezményt, amelynek célja az etnikai hagyományok és kisebbségi nyelvek támogatása volt, valamint a helyi kultúrák védelme a globalizáció negatív hatásaival szemben (az Egyesült Államok nem támogatta az egyezményt). A helyi népek (*local peoples*) és a nemzeti, nemzetközi intézmények és szervezetek közötti tárgyalások általában a tudás, a hatalom, a képviselő hangja és a kulturális határok kérdésére fókuszáltak. Ez a jelen kötetbe válogatott tanulmányokban tárgyalt második témakör.

A praxisantropológia hatalma a lokális/globális kontextusokban

A legtöbb fejezetben a központi probléma magában foglalja a következő kérdéseket: egyrészt vajon mi a szerepük a praxis- és alkalmazott antropológusoknak a globális és lokális erőhatások közötti küzdelem közvetítésében, és ebben a folyamatban milyen hatalommal rendelkeznek, másrészt az antropológusok munkája milyen hatást gyakorol a szakpolitika kidolgozására. Noha a szakirodalom évtizedek óta bővelkedik a fenti témákat tárgyaló írásokban, ezek továbbra is foglalkoztatják a diszciplína gyakorlóinak többségét. Mahapatra (4. fejezet) megállapítja, hogy az antropológusok Indiában „nem voltak képesek jelentősen hozzásegíteni a törzsi népeket azon természetüknél fogva adott képességeik regenerálásához, hogy saját érdekeikért harcoljanak és igényt tartsanak jogos részükre az államigazgatásban és a gazdaságban” (2006: 58).⁷ Afonso (10. fejezet) arról számol be, hogy a Portugáliában alkalma-

⁷ L. K. Mahapatra Hamburgban doktorált szociálintropológus, aki számos indiai egyetemen oktatott. A Világbanknál és az UNESCO szaktanácsadójaként is dolgozott.

zott projektben dolgozó antropológusok erőtlenekek voltak a szakpolitika befolyásolásához.⁸ Több olyan esetet is említ, amikor a megbízók (*contract agency*) az etnográfiai beszámolókat pusztán olyan információforrásoknak tekintették, amelyeket kedvük szerint használhatnak majd fel a különböző társadalmi problémák megoldásakor.

Más munkák a nemzeti és nemzetközi politikai és gazdasági stratégiákkal szemben a helyi emberek változó helyzetére fókuszáltak. Ervin és Holyoak (9. fejezet) rámutatnak arra, hogy szükséges lenne számos alapvető témakörrel foglalkozni a helyi népek helyzetéhez kapcsolódó kérdések megoldása érdekében, beleértve az őslakosok önkormányzatának ügyét, a földhasználat kérdését, a multikulturalizmust, a migrációt, az áttelepítést és az iparfejlesztést.⁹ A gyakorlatlalt foglalkozók számára az egyik kiemelkedő központi kérdéskör, hogy az antropológusok és más társadalomtudósok milyen szerepet töltenek be a bennszülött népek sorsának meghatározásában. Ki dönt a helyi csoportok sorsáról – maguk a csoportok, vagy a „kívülállók” (beleértve az antropológusokat is), kiknek a hangja lesz majd hallható a helyi kultúra és tudás megőrzését taglaló szakpolitikai tanácskozáson?

Mahapatra (4. fejezet), Uquillas és Larreamendy (2. fejezet), Yamskov (6. fejezet) és el-Aswad (3. fejezet) azt állítják, hogy a nemzetközi szervezeteknél dolgozó antropológusok sikert érnek el a társadalompolitika befolyásolásában. Ecuadorban például kétoldalú és nemzetközi együttműködési szervezetek egyre több figyelmet szentelnek a fejlesztés környezeti és társadalmi dimenziójának. Uquillas és Larreamendy szerint ezeknek a szervezeteknek a célja „nemcsak megtalálni a jövedelem újraelosztásának módját, hanem növelni a kedvezményezettek részvételét a döntéshozatalban, és a fejlesztési programokat a helyi viszonyokhoz igazítani a társadalmi, kulturális és ökológiai kérdésekben” (2006: 16). Amellett érvelnek, hogy ez a megközelítés az NGO-k nagyobb szerepéhez vezet a fejlesztésben. Ehhez hasonlóan a nemzetközi szervezetek Egyiptomban is egyre inkább úgy avatkoznak be, hogy közben egyre jobban figyelnek a helyben megfogalmazott véleményekre (*local voices*). El-Aswad megállapítja, hogy Egyiptomban a külföldi ügynökségek nagyobb figyelmet fordítanak az emberek részvételére a projektek megvalósításában, és ebből következően sokkal érdekeltőbbek olyan kis projekteknél, amelyeknek konkrét célja a helyi közösségek segítése. Mindazonáltal el-Aswad a globalizáció drámaibb és kevésbé pozitív következményeire is rámutat az egyiptomi népek esetében. Azokat az eljárásokat vizsgálja, amelyekben az antropológusok és más társadalomtudósok kormányzati szervekkel (*agencies*) dolgoznak együtt annak érdekében, hogy jobbá tegyék a globalizációs hatások némelyikét.

Számos tanulmány teszi nyilvánvalóvá, hogy az antropológia gyakorlata bizonyára nem értéktelen vagy nem kellene annak lennie. Nézeteit Radcliffe-Brownéval összevetve Mahapatra kijelenti:

keserűen értettem meg, hogy kizárólag kutatással nem lehet problémákat megoldani, mivel a szakpolitikai döntéshozók és az adminisztrátorok országunkban nem tulajdonítanak nagy jelentőséget a tudományos eredményeknek és a társadalomtudósok javaslatainak, beleértve az antropológusokat is, még ha ugyanazok az adminisztrátorok és szakpolitikusok szponzorálták is a tárgyhoz tartozó kutatást vagy támogattak társadalomtudományi kutatóintézeteket. Ebből következően rá kellett jönnöm arra is, hogy a jó ügyekért és a rossz programok, illetve döntések

8 Ana Isabel Afonso kulturális antropológus az RCSI-Universidade Nova de Lisboa Antropológia Tanszékének oktatója.

9 Alexander (Sandy) Ervin a kanadai Saskatchewan Egyetem antropológia professzora. Lorne Holyoak kulturális antropológus 2006-ban adjunktusként dolgozott ugyanott.

ellen a társadalmi aktivista szerepét is felvéve kell harcolnunk. A társadalomtudományi kutatók önmagukban már nem elegendők (Mahapatra 1992: 328).

Mahapatra írásában az antropológus aktív szerepeit az emberi jogok keretében tárgyalja. Perspektívájának hangsúlyozása érdekében Bose-t (1974), az elismert antropológust idézi, aki azt állítja, hogy „egy indiai antropológusnak nem kellene értéksemlegesnek lennie, ha elvárják tőle, hogy a tudományosan szerzett antropológiai ismereteket alkalmazza” (Mahapatra 2006: 55).

Ervin és Holyoak (9. fejezet) hasonló eltökéltséggel érvelnek a képviselői antropológia (*advocacy anthropology*) vagy a gyakorlat „értéktelített” dimenziója mellett. Azt állítják, hogy a szakpolitikai antropológusoknak „állást kellene foglalniuk” azon alapvető emberi kérdésekben, amelyekkel minden ország szembenéz. Sőt a szerzők amellett érvelnek, hogy a globalizációs folyamatokban az antropológusok egyedüli helyénvaló szerepe azon tevékenységük szorgalmazása és a mellette való aktivista kiállás, amely olyan egyetemisták képzését tűzte ki célul, akik megfelelő tudással és képességekkel rendelkeznek egyrészt a szakpolitikai kérdésekben történő állásfoglaláshoz, másrészt a jelenlegi mainstream antropológiát uraló extrém relativista pozícióval szembeni kritika megfogalmazásához. Mindkét megoldás az akadémiai és a praxis-, illetve alkalmazott antropológus részéről is cselekvést foglal magában. Valójában a fejezetek nagy része azt mutatja, hogy úgy tűnik, ahol a helyi és a nemzeti/nemzetközi célok között valaha szakadás volt, ott a globalizáció kontextusában elmozdulás történik a törésvonalak egyfajta helyreállításának irányába.

Átalakulások az akadémiai és alkalmazott antropológiában

A múltban sok országban gyakran problematikus volt a kapcsolat a praxisantropológusok és a hagyományos akadémiai közegekben dolgozók között (Hill és Baba 2000). 1997-ben Shore és Wright (Nagy-Britannia) a szakpolitikai antropológusok és a hagyományos, akadémiai antropológusok ambivalens, olykor pedig nyíltan ellenséges viszonyát tárgyalták Nagy-Britanniában. A szerzőpáros felvetette a két felet összekötő híd kiépítésének szükségességét, amelynek segítségével a szakemberek képesek lehetnének a brit antropológiában jelenleg uralkodó dualizmust meghaladni. Shore és Wright (1997), az első globális gyakorlatról szóló kötetünkben szereplő legtöbb szerzővel együtt, arra emlékeztetik az olvasót, hogy az antropológiai tudás hasznosságát magának a diszciplínának a kultúrája tartja túszként fogva. Fiske és Chambers (1997) az Egyesült Államokban működő akadémiai antropológia és praxisantropológia közötti kapcsolatot „az elhatárolódás és az összekapcsolódás táncának” nevezte. Az első világ országaiiban a kettő közötti viszonyt, legalábbis az elmúlt ötven évben, sokkal inkább az elhatárolódás, mintsem az összekapcsolódás jellemezte. A kettő közötti viszony azonban a 21. századba lépve megváltozik, ahogyan azt a kötet tizenegyedik fejezete is tárgyalja.

Másrészt néhány országban az antropológiai munka keretét gyakran alternatív ideológiák és kontextusok adják, egy olyan környezet, ahol az akadémiai és a praxis-, illetve alkalmazott antropológia közötti határvonal halvány vagy egyáltalán nem is létezik. Nahmad (1997) a mexikói antropológiával összefüggésben a kutatási eredmények hasznosításának régi hagyományát vizsgálja. Cikkét Manuel Gamio, a Mexikóban első alkalmazott antropológusnak tekintett személy életének és munkásságának történeti bemutatásával kezdi. Mivel Gamio érdeklődött az indiánok gazdasági és politikai állapota iránt, kormányzati adminisztrátor-

ként és egyetemi professzorként is képviselte jogaikat. Nahmad felismeri Gamio kapcsolatait az amerikai antropológiával, és a boasi elméleti feltevések hatásának tulajdonítja azt a szemléletmódot, ahogyan Gamio közelít a mexikói indiánok problémáinak megoldásához. Gamio mexikói és latin-amerikai indianizmusa nagymértékben hatott a mexikói antropológusok későbbi generációira, akik tanulmányaikat arra a kiinduláspontra alapozva kezdték meg, hogy munkájukat országuk javára kell fordítaniuk.

A jelen kötetben leírt kínai, orosz, mexikói, ecuadori és egyiptomi antropológiatörténet azt bizonyítja, hogy ezekben az országokban az antropológia gyakorlata uralja a tudományterületet, és lényegében a gyakorlat maga a diszciplína. Korábban Bozzoli (1997) azt bizonyította, hogy Costa Ricában az oktatók úgy döntöttek, a hallgatókat a köz szolgálatának etikájára és gyakorlatára tanítják, és tudatosan erre szocializálják őket. Minden Costa Ricán belül végzett társadalomtudományi kutatás célja, hogy alapvető emberi problémákat oldjon meg a kutatási eredmények gyakorlatban történő alkalmazásával. Ez különösen az antropológia esetében igaz, hiszen ennek fókuszában a bennszülött népekkel kapcsolatos témák és kérdések állnak. Bozzoli azt állítja, hogy antropológusnak lenni Costa Ricában annyit tesz, mint praxisantropológusnak lenni. Forline (2004) hasonló pontokat fogalmaz meg a brazil antropológiával kapcsolatban. Azt állítja, hogy az olyan tevékenységek, mint a szakpolitika kialakítása, a közösségfejlesztés és a képviselőlet (*advocacy*), „sohasem képezték különleges alkotóelemét a brazil antropológiának. Ennélfogva anélkül, hogy az alkalmazott antropológiát külön néven nevezték volna, Brazíliában a szakma szerves alkotórésze volt már a kezdetektől fogva” (Forlaine 2004: 2). Ennek következtében ezekben az országokban az egyetemi oktatás ritkán tesz különbséget az akadémiai és az alkalmazott antropológia között, közömbösítve a nyugati (fejlett) országokban a kettő között fennálló feszültséget (lásd még Mursic 2005 és Ntarangwi 2005).

Az antropológia Izraelben viszonylag fiatal tudományterület, és az antropológiai munka nagy része az alkalmazott antropológia körébe sorolható. A praxisantropológusok kivívták munkájuk elismerését, és alkalmazott antropológusokként sikerrel szervezték meg közösségüket. A diszciplínát legnagyobb részét olyan brit antropológusok honosították meg, akik magukkal vitték az akadémiai antropológia modelljét. Mindazonáltal Shabtay és Kalifon (7. fejezet) azt állítják, hogy noha az alkalmazott antropológusoknak problémát jelentett kollégáik elismerése, és hogy az akadémian belül kevés antropológus azonosítja magát alkalmazott szakemberként, az antropológia gyakorlata mindig is jelen volt Izraelben.¹⁰ A szerzők végigvezetnek bennünket az Izraeli bemutató történeti utazáson, és azt szemléltetik, hogy az alkalmazott munka az ország egyedülálló történeti és földrajzi helyzete miatt kezdődött az országban. Csakugyan nehéz megérteni, hogy az izraeli antropológusok hogyan gyakorolják mesterségüket azoknak az összefüggéseknek a megismerése nélkül, melyeknek háttérben az országban tapasztalható sokszínű emberi problémák megoldására vonatkozó aggodalom áll. Néhány évtizedig a bevándorlás, a földosztás, a városi szegények és az egészség kérdése állt az izraeli alkalmazott antropológia középpontjában. Shabtay és Kalifon azzal fejezik be tanulmányukat, hogy jövőbeli tennivalókat terjesztenek elő az izraeli praxisantropológusok számára. Az új kutatási problémák felvázolása mellett azt ajánlják, hogy az

10 Malka Shabtay alkalmazott antropológusként dolgozik Izraelben az Egyiptomi Zsidó Közösséggel évtizedek óta. S. Zev Kalifon alkalmazott antropológus a Bar-Ilan Egyetemen működő Társadalomtudományok Interdiszciplináris Tanszékével áll munkakapcsolatban.

alkalmazott antropológusoknak az újonnan felfedezett erősségeikre kellene építeniük és az egyetemi hallgatók oktatásához több programot kellene létrehozniuk. Továbbá felvetik azt is, hogy szükséges lenne kiépíteni egy szakmai hálózatot az akadémián kívül tevékenykedő és az egyetemi közegben dolgozó antropológusok között.

Afonso (10. fejezet), valamint Shabtay és Kalifon (7. fejezet) azt állítják, hogy országaikban az alkalmazott és akadémiai antropológia közötti szakadék pusztá konstrukció. Afonso például rámutat arra, hogy Portugáliában az alkalmazott antropológiát gyakran kötik a gyarmatosításhoz, és hogy ennek következtében időbe fog telni, amíg a tudományterület úrrá lesz az alkalmazásról alkotott negatív elképzelésen. Afonso azonban úgy találja, hogy az utóbbi időben egyre több antropológus vesz részt alkalmazott kutatásban, ugyanakkor pozitív kapcsolatot tart fenn az akadémiai szférával is. Kijelenti, hogy

noha az alkalmazott antropológia Portugáliában még mindig a kezdeti szakaszában van, fontos megemlíteni, hogy az akadémiai antropológusok fokozatosan egyre nagyobb nyitottságot tanúsítanak az olyan változatos témakörök iránt, amelyeket egyértelműen a kortárs társadalmak gyakorlati problémái motiválnak... még akkor is, ha ezeket elméleti érdeklődés keretezi (2006: 168).

Pink (8. fejezet) hasonló tendenciára mutat rá Nagy-Britanniában nagyrészt a globalizáció generálta társadalmi problémák növekedésének köszönhetően.¹¹ Jelenleg brit kormányzati szervezetek toboroznak antropológusokat ezeknek a társadalmi kérdéseknek és problémáknak a kezelésére. Pink „az antropológusok egészséges jelenlétét” is dokumentálja „az állami és a privát szektorban Nagy-Britanniában” (2006: 126). Mindazonáltal az elmélet és az alkalmazás, illetve praxis közötti határvonal továbbra is sokkal inkább szilárdnak bizonyul, mivel az akadémián túli antropológia továbbra is háttérbe szorul. Ezek a leírások éles ellentétben állnak azoknak az országoknak a praxisantropológia-történetével, amelyekben az antropológia régóta fontos szerepet játszik az országbeli problémák megoldásában.

Valóban nyilvánvaló tehát, hogy az antropológiának az a modellje, amelyben az akadémiai és a praxis-, illetve alkalmazott antropológia elkülönül nem létezett és nem létezik a világ minden országában. Yamskov (6. fejezet) azt állítja, hogy az alkalmazott antropológia Oroszországban is jelen van, csak nem a nyugati értelemben. Azokban az országokban, ahol a nyugati modell működik, az akadémiai és a praxis-, illetve alkalmazott antropológia közötti távolság csökkenni látszik. A közeledés lehetséges okait a tizenegyedik fejezet tárgyalja.

A gyarmatosító és a gyarmatosított nemzetek közötti távolság áthidalása

Az utolsó tendencia, amit a kötetben szereplő tanulmányokból összefoglalóan ismertetünk, a hatalom elosztásában tapasztalható elmozdulást érinti, valamint a hatalom és a tudás áramlásának irányát a gyarmatosítónak és a gyarmatosítottnak nevezett országok között. Az antropológia a nyugati tudomány terméke. Hosszú múltra tekint vissza Európában, Kínában, Oroszországban, Kanadában és az Egyesült Államokban – ezeket az országokat tekintik a legfontosabb szereplőknek a világ más országainak gyarmatosításában (vagy újgyarmatosításában). Ők voltak a gyarmatosítók; hosszú ideig ők uralták vagy ellenőrizték valamilyen módon Afrikát, Indiát, Ázsiát, a Közép-Keletet és Latin-Amerikát (a gyarmatosított országokat)

¹¹ Sarah Pink szociálintropológus tanszékvezető docens a Loughborough Egyetem Társadalomtudományok Tanszékén.

az elmúlt évszázadokban. A gyarmatosított területek az antropológiai kutatások tárgyává váltak; ezekben az országokban a bennszülött antropológusokat a legtöbb esetben az uralkodó nemzetek antropológiája szerint oktatták vagy az onnan származó antropológusok tanították őket. Noha az ebben a kötetben közzétett írások nem reprezentálják a világ minden területét, mégis széles spektrumát tárják elének azoknak a nemzeteknek, amelyek az elmúlt háromszáz évben történetileg a gyarmatosítók vagy a gyarmatosítottak közé tartoztak. A gyarmatosító és gyarmatosított országok közötti különbségek, mind a praxis- és alkalmazott antropológiát foglalkoztató kérdések esetében, mind pedig általában az antropológia szempontjából, úgy tűnik, két területen körvonalazódnak: egyrészt abban, hogy a diszciplína egy adott országban milyen gyökerekkel és érdekérvényesítő képességekkel rendelkezik, másrészt az adott ország nemzetközi érdekeltiségében és más nemzetekkel való kapcsolatában.

A hagyományos akadémiai antropológia azokban a nemzetekben tudott tudományos diszciplínaként gyökeret eresztetni, ahol az antropológiai tudást a 19. században gyarmatosításra és az uralmuk alatt álló országok bennszülött népeinek kormányzására használták. Egészen mostanáig a gyarmatosító nemzetek antropológusainak többsége nem tekintett praxis- és alkalmazott antropológiát végző szakemberként magára; a szakmai elvárások a többnyire más országban élő más népek tanulmányozására és a kutatási eredmények publikálására terjedtek ki. Ha éltek bennszülött népek egy uralkodó országon belül, mint az Egyesült Államokban vagy Kanadában, akkor őket hasonló módon tanulmányozták, mint a bármely más országokban élő bennszülötteket. Ennek a kötetnek és az előzőnek (Baba és Hill 1997) a fejezetei azt mutatják, hogy az antropológia gyakorlati alkalmazása és az akadémiai antropológia leginkább a gyarmatosító nemzeteknél áll gyakran konfliktusban egymással. McDonald nemrég arra mutatott rá, hogy „ahogy az amerikai egyetemi oktatók és kutatók presztízse nőtt, úgy csökkent részvételük a közügyekben” (2002: 1). Nadert idézi (1999), aki azzal a felvetéssel él, hogy a polgárháború óta az amerikai egyetemi oktatók és kutatók eltávolodtak a képviselő vagy alkalmazott kutatás formájában történő részvételtől a közügyekben. Úgy tűnik, hogy a gyarmatosító nemzetekben az akadémiai hagyomány vált domináns modellé, elkülönülve attól, hogy valaki tudását az ország érdekében hasznosítsa. Itt az antropológiai munkát nem tekintették állampolgári kötelezettségnek; ezt inkább a köz javára végzett munkaformától különböztették meg (a II. világháború időszakának kivételével).

Ezzel ellentétben a gyarmati történelemmel rendelkező országok nagy részében, amelyeknek népeit antropológusok tanulmányozták, az uralkodó modell azt feltételezi, hogy a tudományterület fókuszában az antropológia gyakorlati alkalmazása áll. Az antropológia a gyarmatosított országokban gyakran más nemzetek uralma alatt fejlődött. A gyarmatosított nemzetekben a konfliktus egy sarkalatos pontjává vált, hogy a külföldiek, köztük a gyarmatosítók is, az őslakosokat a kutatás tárgyaként használták fel vizsgálataikhoz. Ez a konfliktus végül is egy eltérő típusú antropológiát eredményezett – egy olyan antropológiát, aminek célja nem annyira a publikálás volt (ami még most is igaz a gyarmatosító nemzetek mainstream antropológiája esetében), mint inkább a bennszülött népek megóvása és védelme, vagy amelyben az antropológia a nemzeti állampolgárságot előmozdító tevékenységgé (*act of national citizenship*) vált. A gyarmatosított országokban nyilvánvalóvá vált az antropológiai kutatás hasznossága a kormányok szakpolitikájának előmozdításában. Amikor ezek az országok kivívták függetlenségüket, az antropológia funkciójára továbbra is a használhatóság szemszögéből tekintettek, de immáron azt már nem külső erők szolgálatába állítva. A tudományterületet eltérő módon strukturálták, mint a gyarmatosító nemzetekben.

Az akadémiai és az alkalmazott antropológia közötti konfliktusnak nem sikerült kifejlődni olyan országokban, mint Ecuador, Egyiptom, India, Brazília, Costa Rica és Mexikó.

Miközben Oroszország és Kína története során más nemzeteket gyarmatosított, kormányuk szigorúan ellenőrizte az antropológusok munkáját, beleértve az elméleti perspektívát is, és ezek a kutatók többnyire a saját földrajzi régiójukon belül élő csoportokkal dolgoztak. A cél az volt, hogy az embereket saját közegükben tanulmányozzák és vonják ellenőrzés alá. Ennek következtében az antropológia legnagyobb részt alkalmazott volt, mint a gyarmatosított területeken, még a diszciplína modern értelemben vett megújulása után is. Az elméleti és az alkalmazott antropológia kettéosztásának nyugati modelljét általában nem tették magukévá ezekben az országokban.

A hagyományos tudást és a hatalmat érő kihívások

A tanulmánykötetben elemzett lokális és globális folyamatok tökéletesen láthatóvá teszik a tényt, hogy a tudományterület jelenleg is strukturálódik és újraparendeződik éppen úgy, mint minden más csoport egy teret/időt sűrítő világban. Ha mást nem is, azt mindenképpen megtanultuk külföldi kollégáinktól, hogy minden antropológia gyakorlati az adott nemzeti kontextusban. A nem nyugati nemzetekben működő praxisantropológia tapasztalataiból kiindulva azt találjuk, hogy a diszciplína jelenleg egy egységesebb és kevésbé megosztott modellben fejlődik – amely képes lesz áthidalni a 20. században kialakult árkokat.

A globális antropológiára vonatkozó növekvő számú adatok arra utalnak, hogy az antropológiai gyakorlatnak most egy új modellje van kialakulóban. Mahapatra (4. fejezet) ezt nyilvánvalóvá teszi tanulmányában, amikor azt állítja, hogy az antropológia nyugati modellje többé már nem uralkodó Indiában. Mahapatra, más szerzőkkel együtt, a helyi, „otthon nevelt” problémamegoldási modellek gyakoriságát tárgyalja. Ehhez hasonlóan Ribeiro (2004, 2005) arra emlékeztet, hogy az antropológusok most már nem hagyhatják figyelmen kívül, hogy a hagyományosan hegemon helyzetben lévő központokon kívül is egyre több és jobb minőségű antropológiai tudás halmozódik fel. Hill ezeket a változásokat az alábbi állításával foglalta össze:

A diszciplína változó természete új szövetségeket és együttműködéseket kényszerít a nagyközön-séggel, az iparral, a kormányzati és civil szervezetekkel, valamint az egyetemekkel. A 21. században a túlélés érdekében az antropológia visszanyúl a tudományterület hagyományos vizsgálati „tárgyaihoz”. A döntő jelentőségű megegyezések kialakítása a kisebbségi és külföldi népességgel, más diszciplínákkal, a szakpolitikai döntéshozókkal és a nyilvánossággal nélkülözhetetlen az antropológiai képzőerő fennmaradásához és átalakításához... Az ezen együttműködési erőfeszítésekből származó új formák egyfajta „civil antropológiát” hoznak majd létre (Hill 1999: 278).

A globális átalakulás hatásának a praxis- és alkalmazott antropológiára gyakorolt jellegzetes következményeit a tizenegyedik fejezet fejt ki részletesen.

Végezetül a kötetben szereplő fejezetek egy olyan jövő reményét vetítik elénk, amelyben a praxis-, illetve alkalmazott antropológia és az elméleti, illetve akadémiai antropológia közösen fog osztozni. Tudományterületünk új hibrideket hoz létre és közeledéseket eredményez, ahogy a hagyományos, szervezeti és funkcionális különbségek elmosódnak, megfordítva a tudás és hatalom áramlási irányát a diszciplínán belül, illetve az antropológia és a világ között.

Fordította Lajos Veronika

Hivatkozott irodalom

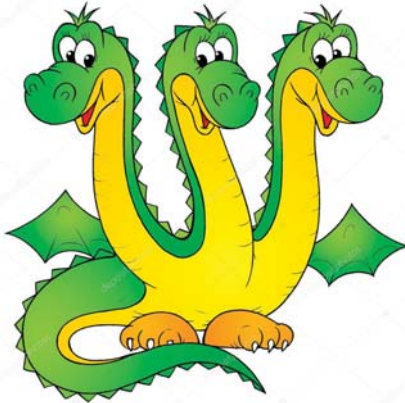
- Afonso, Ana Isabel (2006): Practicing Anthropology in Portugal. In *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Arlington, VA: National Association for the Practice of Anthropology, 156–175.
- Baba, Marietta L. (1999): Creating a New Community of Practicing Anthropologists. *Human Organization* 57(3): 315–318.
- Baba, Marietta L. és Carole E. Hill (2012): Mi áll az „alkalmazott antropológia” elnevezés mögött? Találkozás a globális gyakorlattal. *Néprajzi Látóhatár* 21(4): 97–137.
- Baba, Marietta L. és Carole E. Hill (szerk.) (1997): *The Global Practice of Anthropology*. Studies in Third World Societies, No. 58. Williamsburg, VA: College of William and Mary Press.
- Bose, Nirmal Kumar (1974): Anthropology after Fifty Years. In *Indian Anthropology Today*. Dharani Sen (szerk.). Kalkutta: Calcutta University, Department of Anthropology.
- Bozzoli de Wille és Maria Eugenia (1997): Anthropology of Practice in Costa Rica and Central America. In *The Global Practice of Anthropology*. Studies in Third World Societies, No. 58. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Williamsburg, VA: College of William and Mary Press, 81–95.
- el-Aswad, el-Sayed (2006): Applied Anthropology in Egypt. Practicing Anthropology within Local and Global Contexts. In *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Arlington, VA: National Association for the Practice of Anthropology, 35–51.
- Fisher, Michael M. J. (2003): *Emergent Forms of Life and the Anthropological Voice*. Durham, NC: Duke University Press.
- Fiske, Shirley és Erve Chambers (1997): Status and Trends. Practice and Anthropology in the United States. In *The Global Practice of Anthropology*. Studies in Third World Societies, No. 58. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Williamsburg, VA: College of William and Mary Press, 283–309.
- Forline, Louis (2004): Applying Anthropology in Brazil. Professionalism and the Commitment to Social Action. *Practicing Anthropology* 26(3): 2–5.
- Hackenberg, Robert A. és Beverly H. Hackenberg (2004): Notes Toward a new Future. Applied Anthropology in Century XXI. *Human Organization* 63(4): 385–399.
- Hill, Carole E. (1999): Challenging Assumptions of Human Diversity. The Teaching Imagination in Anthropology. In *The Social World of Higher Education*. Bernice A. Pescosolido és Ronald Aminzade (szerk.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press, 271–279.
- Hill, Carole E. és Marietta L. Baba (szerk.) (2000): *The Unity of Theory and Practice in Anthropology. Rebuilding a Fractured Synthesis*. NAPA Bulletin 18. Washington, DC: American Anthropological Association.
- Mahapatra, L. K. (1992): Professional Reminiscences and Musings. In *Science, Culture and Development: L. K. Mahapatra Felicitation Volume*. Nab Kishore Behura és Krishna Chandra Tripathy (szerk.). Bhubaneswar: Paragon Publishers.
- Mahapatra, L. K. (2006): Anthropology In Policy and Practice in India. In *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Arlington, VA: National Association for the Practice of Anthropology, 52–69.
- McDonald, James H. (2002): *The Applied Anthropology Reader*. Boston: Allyn and Bacon.
- Mursic, Rajko (2005): Between Discursive Fitness and Parochialism. Slovene Ethnologists Standing at the Crossroads. *Anthropology News* 46(9): 8–10.
- Nader, Laura (1999): Thinking Public Interest Anthropology, 1890’s–1990’s. *General Anthropology* 5(2): 1, 7–9.
- Nahmad, Salomon (1997): Mexican Applied Anthropology. From Founder Mario Gamio to Contemporary Movements. In *The Global Practice of Anthropology*. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Studies in Third World Societies, No. 58. Williamsburg, VA: College of William and Mary Press, 229–244.
- Ntarangwi, Mwenda (2005): African Anthropology Struggling Along. *Anthropology News* 46(9): 9–10.
- Peterson, John H., Jr. (1978): The Changing Role of an Applied Anthropologist. In *Applied Anthropology in America*. M. Elizabeth Eddy és William L. Partridge (szerk.). New York: Columbia University Press, 263–281.
- Pink, Sarah (2006): The Practice of Anthropology in Great Britain. In *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Arlington, VA: National Association for the Practice of Anthropology, 123–133.
- Ribeiro, Gustavo (2004): Practicing Anthropology in Brazil. A Retrospective Look at Two Time Periods. *Practicing Anthropology* 26(3): 6–10.
- Ribeiro, Gustavo (2005): A Different Global Scenario in Anthropology. *Anthropology News* 46(7): 5–6.
- Robertson, Roland (1992): *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- Schensul, Stephen L. (1987): Perspectives on Collaboration Research. In *Corroborative Research and Social Change*. Donald Stull és Jean Schensul (szerk.). Boulder, CO: Westview Press, 211–219.

- Shore, Cris és Susan Wright (1997): Colonial Gaze to Critique of Policy. British Anthropology in Policy and Practice. In *The Global Practice of Anthropology*. Studies in Third World Societies, No. 58. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Williamsburg, VA: College of William and Mary Press, 139–154.
- Uquillas, Jorge E. és Pilar Larreamendy (2006): Applied Anthropology in Ecuador. Development, Practice and Discourse. In *The Globalization of Anthropology*. NAPA Bulletin 25. Marietta L. Baba és Carole E. Hill (szerk.). Arlington, VA: National Association for the Practice of Anthropology, 14–34.
- World Anthropologies Network Collective (2005): Establishing Dialogue among International Anthropological Communities. *Anthropology News* 46(8): 8–9.

01010010 01100101 01110000 01101100 01101001 01101011 11000011
10100001 01111010 11000011 10100001 01110011 00100000 01100001
00100000 01000010 01101001 01100111 00100000 01000100 01100001
01110100 01100001 00100000 01101011 01100001 01110000 01100011
01110011 11000011 10100001 01101110 01010010 01100101 01110000
01101100 01101001 01101011 11000011 10100001 01111010 11000011
10100001 01110011 00100000 01100001 00100000 01000010 01101001

Replikázás

01100111 00100000 01000100 01100001 01110100 01100001 00100000
01101011 01100001 01110000 01100011 01110011 11000011 10100001
01101110 01010010 01100101 01110000 01101100 01101001 01101011
11000011 10100001 01111010 11000011 10100001 01110011 00100000
01100001 00100000 01100001 01110100 01100001 01110000
01100001 01110100 01100011 01110011 01010010 01100101
01110000 01101100 10100001 01111010
11000011 10100001 00100000 01000010
01101001 01100111 01110100 01100001
00100000 01101011 01110011 11000011
10100001 01101110 01101100 01101001
01101011 11000011 10100001 01110011
00100000 01100001 01100111 00100000
01000100 01100001 01101011 01100001
01110000 01100011 01110011 11000011 10100001 01101110 01010010
01100101 01110000 01101100 01101001 01101011 11000011 10100001
01111010 11000011 10100001 01110011 00100000 01100001 00100000
01000010 01101001 01100111 00100000 01000100 01100001 01110100

Mehring-Tóth Szilvia

Replikázás a „Big Data és szociológia” kapcsán, avagy a módszertani paradigma és egy PhD-kutatás véletlen találkozása

Bevezetés

A *Replika* 92–93. száma tematikus megközelítéssel több tanulmányt közölt, melyek a Big Data jelenségét, módszertani határait, tudományos alkalmazhatóságát elemzik. A publikációk sorozatában, mint egy jól összeállított SWOT-analízisben, a módszertani paradigma lehetőségeit és gyengeségeit ismerhetjük meg. A pró és kontra megközelítések hangvétele kifejezetten érdekes és olvasmányos, annak ellenére, hogy egy komoly módszertani kérdéskört mutatnak be. Bevallom, akkor a kötet számomra az első találkozás élményét jelentette a Big Data koncepciójával, és nagy lendülettel húztam alá azon részeket, melyek a kétségek oldaláról közelítették meg a kérdéskört. Ezzel egy időben a PhD-kutatásom adatgyűjtésén és módszertanának kialakításán dolgoztam a települési önkormányzatok képviselőinek témakörében, amikor sikerült hozzájutnom a valasztas.hu adatbázisának teljes digitalizált „tartalmához”. E véletlen találkozás nem várt közelségbe hozta a Big Data elméletét, és alaposan felülírta az első olvasás során kialakult álláspontomat. A következő sorokban a téma meghatározó szakértőinek elméleti álláspontját foglalom össze röviden, majd szembesítem azokat a saját gyakorlati tapasztalataimmal. Mivel álláspontom egy speciális adatbázis használata során formálódott, általános érvényű igazságokat meg sem próbálok megfogalmazni, csupán a Big Datával kapcsolatban a munka közben tett tapasztalataimat tudom leírni.

A Big Data optikái

Az idézett *Replika*-szám hét tanulmánya tematikus egységbe szerkesztve, társadalomtudományi szempontból megközelítve gyűjtött össze kutatói véleményeket a napjaink digitális világában „keletkező” adatbázisok tudományos célú felhasználásáról. Az írásokat csoportosítva feltűnik, hogy Dessewffy és Láng vitaindító „tudományos kiáltványa”, valamint Csepeli György tanulmánya a „nagy adatokban” rejlő pozitívumokat, lehetőségeket hangsúlyozza. Mindkét írás szélesebb értelemben fogja fel a Big Datát, amikor a „digitális adatok robbanásszerű mennyiségi növekedése miatt előálló minőségileg is új társadalmi gyakorlatok és megismerési módok együttese”-ként határozza meg (Dessewffy és Láng 2015: 157). Dessewffy és Láng szerint az új ismeretelméleti paradigma nemcsak a 21. században keletkező megnövekedett adatmennyiség következtében alakult ki, a keletkezésnek meghatározó eleme volt a digitális rögzítések általános elterjedése is. E folyamatok által a megfigyelés eszköze változott meg, és eddig a társadalmi valóságból nem ismert mintázatok, rejtett működési elvek megismerése vált lehetővé. Ezek a „keletkező” adathalmazok ugyanis az emberi viselkedés nyomait rögzítik és követik, a „természeti és társadalmi folyamatok korábban elképzelhetetlen kiterjedésű és komplexitású modellezését teszi[k] lehetővé” (Csepeli 2015: 171). Az ilyen Big Data típusú adatbázisok előnyét és jelentőségét Csepeli György a következők szerint foglalta össze (Csepeli 2015: 173–174). (1) A megismerni kívánt aktoroktól származó viselkedés teljeskörűen vizsgálhatóvá válik (azaz $n=all$), (2) az adatok keletkezése és elemzése közötti idő lerövidül, (3) a longitudinális megközelítések alkalmazásának lehetősége szélesedik (a társadalmi folyamatok időbeli alakulását is követni lehet), és (4) a kognitív szűrők, hipotézisek, kérdőívek hiánya miatt közvetlenül a szereplők viselkedését tudjuk megismerni (nem véleményeket). Az információ speciális keletkezési módjának köszönhetően az adatokat nem befolyásolja a kutatásra szánt pénzügyi források mérete, a megkérdezés módja, a kérdezőbiztos személye és a mintavétel esetleges korlátai.

Ha az új lehetőség adta módszer kétségeire vagyunk kíváncsiak, akkor Z. Karvalics László, Németh Renáta és Székely Iván írását feltétlen el kell olvasni. Z. Karvalics (2015: 200) a téma „logikai vakfoltjaként” három olyan pontot fogalmaz meg, melyekre a metaadatokkal dolgozó kutatóknak figyelemmel kell lenniük: a hermeneutizálás (az átcsúszás veszélye a „mi lenne, ha” világába), a metonimizálás (egy kiválasztott rész alapján az egészre levont következtetés pontatlansága) és a dekontextualizálás (az adat-ökoszisztéma szerinti adaptáció fontossága). A szerző szerint a probléma az, hogy láthatjuk például az egyéni viselkedések különbözőségeit, de az okokra nem kapunk magyarázatot, mert az adatokból csak a következmények látszanak. Németh Renáta és Székely Iván tanulmányai már Dessewffy és Láng problémafelvető téziseire adott válaszok. Németh szerint az adatok csupán digitális lábnyomok, melyeknek „önmagukban nincsen jelentésük, a jelentést a kutató alkotja” (Németh 2015: 205). Írásában számos egyéb korlátra (a minta teljes populációval való azonosításának problémáira, a korrelációs minták és az oksági viszonyok tisztázására) hívja fel a figyelmet, melyeket folyamatosan szem előtt kell tartani a „nagy adatok” elemzése során. Székely Iván – tisztázandó kérdésekként – a Big Data gyenge pontjait összegezi. Ilyen például az adatelemzés kizárólagosságának módszertana, melyben Z. Karvaliccsal összhangban a miértekre adható válaszok hiánya a hangsúlyos. Az új típusú adatforrás-felhasználás határainak kijelölése során az adatvédelem szempontja kiemelt területként jelenik meg Székelynél. A tisztázandó

kérdések egyike és a tanulmány második része (adatmentes zónák) szinte teljes terjedelmében ebből a fókuszpontból vizsgálja a témakört.

A *Replika* 92–93. számának tematikus blokkjában egyedi tartalomként olvashatjuk Gayer Zoltán like-olási szokások alapján végzett klaszterelemzését, mely a gyakorlati felhasználhatóság esettanulmányaként értékelhető. Székely írásával annyiban érdemes szembeállítani, hogy Gayer épp az egyének vizsgálatában látja a Big Data által kivitelezhető kutatások jelentőségét, ami új lehetőség a kategóriák viselkedésének tanulmányozása mellett, és nem az analýok személyes életterébe való kérértlen betekintés fóruma.

Találkozás egy „igazi” Big Datával

PhD-kutatásom során folyamatosan kerestem adatokat önkormányzati képviselőkről a valasztas.hu honlapján, mely témánk szempontjából egy „open data” típusú adatbázisként definiálható. Bár az adatok viszonylag jól strukturálva, részletgazdagon, választási évek szerint elkülönítve, település- és sok esetben választókerületi szintig lebontva kereshetők, nagyobb (például több településre vagy évre kiterjedő reprezentatív) országos minta összegyűjtésére nehezen alkalmazható. Az általam vizsgálni kívánt téma, az önkormányzati képviselők arányainak alakulása a rendszerváltás utáni Magyarországon, hét választási évre vonatkozó adatainak összegyűjtése reménytelen küldetésnek tűnt a nyitott adatbázisból, ezért a Nemzeti Választási Iroda Választási Információs Szolgálatától adatigénylés formájában kikértem az önkormányzati választások eredményeit.¹ Kérésem alapján (ZIP fájlba) tömörítve 615 MB-nyi adat érkezett. Az adatok txt kiterjesztésűek, strukturáltak (17 800 file), szerkezetileg a választási jegyzőkönyvek felépítését követik (fej és tétel sor szerinti bontásúak). A txt fájlok változó sor- és mezhosszúságúak, win 1250 kódkészlettel készültek.

Dessewffy és Láng korábbi széles értelmezését használva a kutatás során elemzett választási adatok a hazai közigazgatásban keletkező, Big Data típusú „metaadat” körébe sorolhatók. Tudatos emberi tevékenység nyomán (Dessewffy és Láng 2015: 158) jöttek létre, de nem megfigyelésből és nem kutatói szándékból születtek. Keletkezésük alapja a demokratikus választások alkalmával, négyévente megrendezett önkormányzati megmérettetések „végtermékének” rögzítése, vagyis a választási eredmények digitalizált jegyzőkönyvei. Mivel ezek tartalma az önkormányzati képviselők teljes populációjára vonatkozik, relatív értelemben megvalósul a Big Data sajátossága. A „nagy adat” ugyanis nemcsak a terabájtnyi kiterjedésű adatállományokat jelöli, hanem az elemzés tárgyát képező, a vizsgálni kívánt jelenséggel kapcsolatos összes információ felhasználását is (Mayer-Schönberger és Cukier 2012). Tehát a lényeg nemcsak az adatok mérete, hanem azok teljeskörűsége és a keletkező információ újrahaznosítása. A Big Data koncepciója szerint ugyanis az információ (esetünkben a választási eredmények) értéke jóval nagyobb, mint amire elsődlegesen használjuk (az egyes körzetek nyerteseinek megállapítása). Az adatok opciós értékkel rendelkeznek, mely az új célokra való felhasználás során keletkezik. Estünkben akkor, mikor az önkormányzati képviselők nemi megoszlását és mandátumszerzési sajátosságait vizsgáljuk a választási eredmé-

¹ Ezúton mondok köszönetet témavezetőmnek, Dr. habil. Vámosi Tamásnak a folyamatos támogatásért, valamint a VISZ azon munkatársának, aki segítőkész információval ismeretlenül is hozzájárult a kutatás elindításához.

nyek alapján. A lehetőségek kiaknázásához a szükséges adatok megfelelő kiválasztására és kezelésére van szükség. Egyáltalán nem biztos, hogy minden adatsorra szükség van (Élő és Szármas 2015: 163–164).

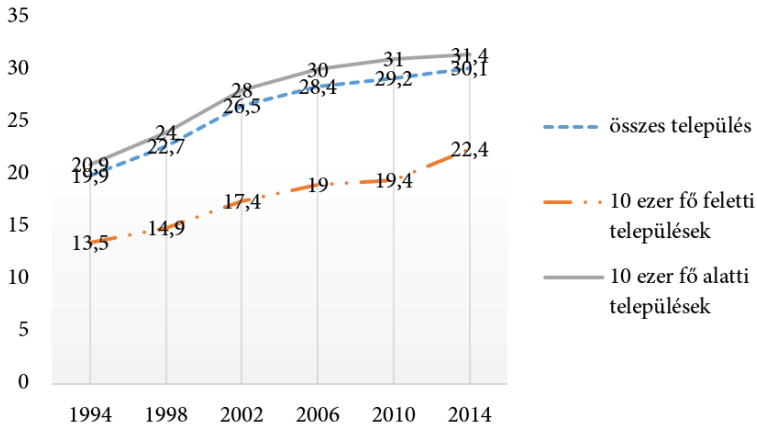
A NISZ által elküldött adatokat változatos tartalom és struktúra jellemzi, ezért az első találkozás velük maradandó kutatói élményt jelentett. A releváns információk kiválasztása a nagy mennyiségű adatokból, szűrésük és elemezhető formába rendezésük, összekapcsolásuk számos kihívást rejtett magában, sokszor választási évenként új megoldási utakat eredményezve. Ez azonban adattisztítással, kreativitással a kisebb problémák körébe tartozik. Az igazi korlátot nem ez jelentette, hanem a rögzített adatok tartalma és a 2-3 választásonként eltérő struktúrája. Mivel az adatgyűjtést, feldolgozást, rögzítést nem egy alaposan átgondolt kutatói szándék vezérelte, az adatok nagymértékben befolyásolják a kivitelezhető kutatás területeit és tematikáját (például a rendszerváltás utáni első önkormányzati választásra vonatkozóan a felhasznált adatbázis nem tartalmaz részletes információkat). Viszont kárpótlásként az eredmények a mandátumot nyert önkormányzati képviselők teljes populációjára vonatkoznak, vagyis a vizsgálandó célcsoport esetében ténylegesen igaz az $n=all$. Ez alapján kutatásom egy statisztikai adatokat ismertető alapkutatásnak tekinthető, mely – a megismerésen túl – alkalmas lehet arra, hogy kiinduló arányokat, ismereteket nyújtson további empirikus vizsgálatokhoz. Ebben a konkrét esetben az adatbázis lehetőségei és a kutatási téma alapján elvégezhető vizsgálat időhorizontja: az 1994–2014 közötti hat önkormányzati választás. Az elemzés célcsoportja: a mandátumot szerzett önkormányzati és megyei közgyűlési képviselők (polgármesterek és kisebbségi képviselők nélkül). A kutatás fókuszja: a helyi képviselők vizsgálata, nemi megoszlásra, mandátumisméltlésekre és területi sajátosságokra való tekintettel. Az eredmények országos összesítésben és különböző területi szinteket összehasonlítva (10 ezer fő alatti településen, 10 ezer fő feletti városokban, egyéni választókerületi és kompenzációs listán mandátumhoz jutott képviselők, megyei közgyűlési tagok) modellezhetik a női részvételi arányok időbeli alakulását.

Kutatói vélemények vs. választási adatbázis

Amit a választási adatok igazoltak

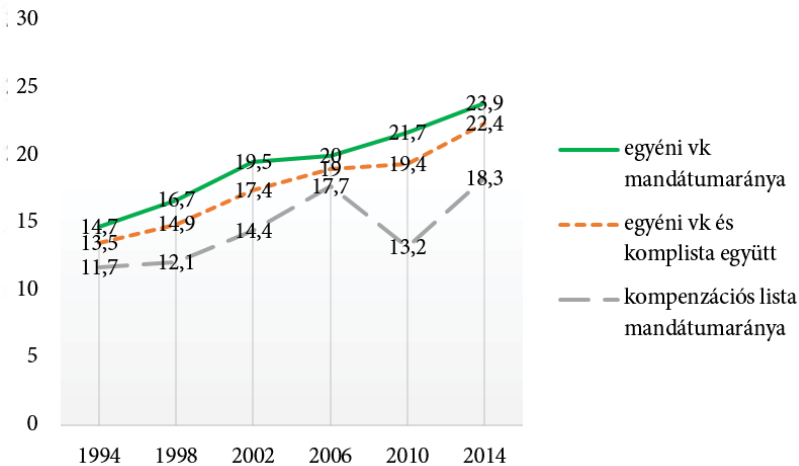
Az idézett *Replika*-tanulmányokban a Big Data definíciója során két fontos mozzanat került előtérbe: a megnövekedett adatmennyiség és a digitális rögzítési forma általánossá válása (Dessewffy és Láng 2015: 157). Ez utóbbi, vagyis az önkormányzati választási eredmények nem csak papíralapú dokumentálása és tárolása vitathatatlanul jellemző a használt adatbázisra. A megnövekedett információ a rögzített adatok részletgazdagságában ragadható meg. Nemcsak eredményeket, átlagokat, időbeli változást vizsgálhatunk a győztesek, mandátumot nyert képviselők kapcsán, hanem a különböző fájlterületek összekapcsolásával összefüggések, egyedi sajátosságok vizsgálhatók. A női képviseleti arányok esetében (az első eredményeim szerint) például a mandátumszerzés módja (2. ábra) és a település mérete (1. ábra) egyértelműen befolyásoló tényező.

1. ábra. Női képviseleti arányok az önkormányzatokban

Forrás: választási adatok (NVI), saját szerkesztés

2. ábra. A képviselők aránya az önkormányzatokban a 10 ezer fő feletti településeken

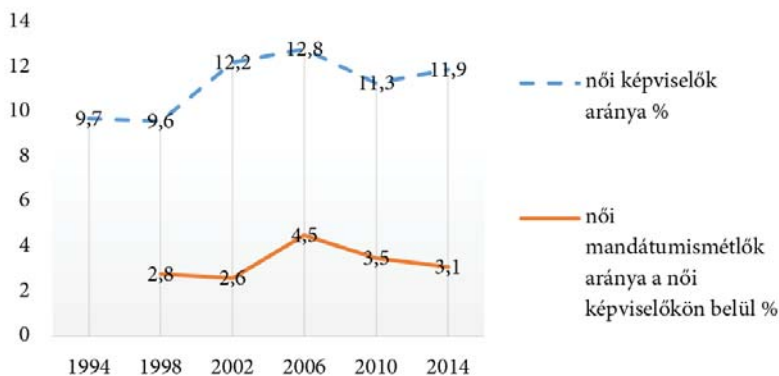

Forrás: választási adatok (NVI), saját szerkesztés

Dessewffy és Láng (2015: 159) Latourra hivatkozva (Latour 2010) a Big Data előnye-ként azt emelik ki, hogy az archivált digitális adatbankok alapján aggregált adatok (lásd Durkheim) és az individuális szint (lásd Tarde) egyaránt vizsgálható, ami érdekes és új kutatási eredményeket hozhat. Az általam használt választási adatokon ez szintén modellezhető. A jelöltek és képviselők név szerint szerepelnek a választási jegyzőkönyvekben, ezáltal például 1-1 képviselő mandátumismétlését (*inkumbens* képviselők vizsgálata, lásd Tóth és Ilonszki 2015: 35) is követni tudjuk, ami például a helyi politikai elit összetételének,

a professzionális politikusi csoportok kialakulásának vizsgálatához jól használható. A kutatás során tehát nem csak országosan vagy megyei szinten összesített arányokat tudok megmutatni, hanem az egy-egy településre vagy önkormányzati képviselőre vonatkozó egyéni információ is nyomon követhető.

3. ábra. A megyei közgyűlések női mandátumai

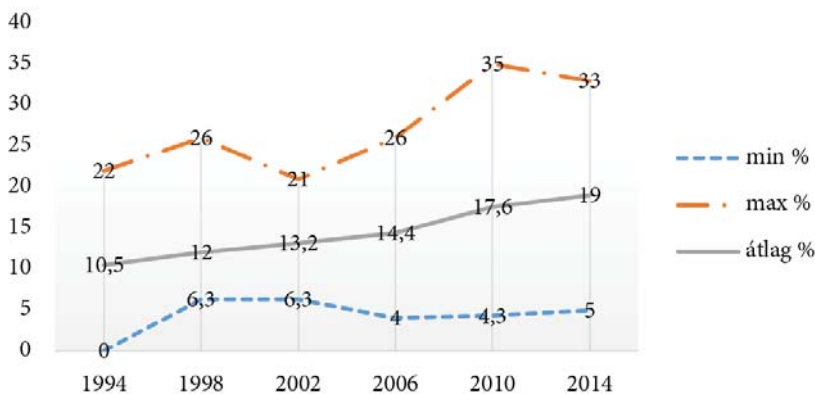

Forrás: választási adatok (NVI), saját szerkesztés

A 3. ábra a megyei közgyűlések női képviselőinek részvételi arányait és ezen belül azon nők százalékát mutatja, akik legalább két egymást követő alkalommal képviselői mandátumot szereztek. Ezen túlmutatóan az is látszik az adatbázisban, hogy 2002-ben 8, 2006-ban 5 olyan képviselőnő vett részt országosan közgyűlési munkában, aki harmadszor (2002) és negyedszer (2006) is részt vállalt a megye életének irányításában (ez már a személyes szint vizsgálata). Egy interjú kutatás (pl. a női politikai elit vizsgálata kapcsán) során érdemes lenne megkeresni őket.

A Big Data használatának egyik legvonzóbb jellemző sajátossága az $n=all$, vagyis a minta méretének egybeesése a populáció nagyságával (Mayer-Schönberger és Cukier 2013). A teljesség összetett kérdés, több irányba mutat, és a tematikus kötet szerzői is eltérő következtetésekre jutottak ezzel összefüggésben. Ezeket követve az első neuralgikus pont a „Tényleg $n=all$?” kérdése. Kutatási eredményeim alapján a választási adatbázis esetében igazolódik a tézis. A választási eredmények alapján kiosztott önkormányzati mandátumok a tényleges képviselői populáció egészét mutatják – szemben a Németh Renáta (2015: 204) által megfogalmazott példával (a Facebook- és Twitter-bejegyzések elemzése), ahol helytálló az az észrevétel, hogy a vizsgálatba a populációnak csak azon köre kerül be, amelyik az adott időintervallumban felhasználója a felületeknek. A „teljesség” kapcsán fogalmazódik meg az is, hogy a „nagy adatok” által a valódi struktúrák és ezek egymáshoz való viszonya is vizsgálható. Csoportok megismerésekor (Csepeli 2015: 174) a csoportképzést nem előzetes kutatói megfontolások alakították, hanem az aktorok tényleges magatartása. A szabályszerűségek megismerése után pedig a kivételek és szokatlan együtt járáások is vizsgálhatók a nagy adattömegben (ahogy ezt a következő ábra is mutatja).

4. ábra. A megyei jogú városok nőimandátum-aránya

Forrás: választási adatok (NVI), saját szerkesztés

A 4. ábrán azt láthatjuk, hogy a megyei jogú városokban megfigyelhető, összességében lassan emelkedő tendenciájú női mandátumarány átlagához képest az adott éveket tekintve mekkora eltérések, szélső értékek tapasztalhatók. Az utolsó két választás alkalmával meglehetősen nagyra nőtt a különbség a minimum és maximum százalékos értékei között (30–31%). Egy okokat feltáró empirikus kutatás során érdemes lehet megvizsgálni a két kiugró eredmény mögött álló folyamatokat.

Végezetül a hagyományos kérdőívekkel, módszerekkel szemben a Big Data-adatbázisok előnyeként fogalmazódik meg (Dessewffy és Láng; Csepeli) a valódi viselkedési minták („digitális lábnyomok”) mérésének lehetősége a vélemények helyett. Adatbázisom esetében a választói aktivitás területi szintjeinek különbségei, a pártpreferenciák vagy a női politikusokkal kapcsolatos attitűdök (például a szavazási hajlandóság) változása is vizsgálható. A nők önkormányzati döntéshozatalba, politikai pozíciókba kerülési esélyeit kutatva kifejezetten előnyösnek tartom, hogy a válaszadókat nem befolyásolta egy esetleges (például a női interjúkészítő személyének címzett) megfelelési vágy.

Ami nem vagy korlátozottan jellemzi a választási adatbázist

Dessewffy és Láng tanulmányukban hivatkoznak Anderson 2007-ben megfogalmazott koncepciójára (*Az elmélet vége*), mely szerint „az elmélet által vezérelt kutatásokból az adatok által vezérelt vizsgálatok felé” (Dessewffy és Láng 2005: 161) tart a tudomány. A vizsgált adatbázis tekintetében nyomokban tapasztalható, hogy az adatok irányítanak (pl. 1990-es választási részletes eredmények hiánya esetében), de összességében egyetértek Dessewffy és Láng megállapításával, akik abszurdnak nevezik az „elmélet végét”. Vizsgálatom esetében az egyéni kutatói érdeklődés inspirálta a téma vizsgálatát (az elméleti koncepció megalkotását), majd a feldolgozás reprezentatív igényű kivitelezési hozzájárulása volt az adatbázis felkutatása és használata. Nem pedig fordítva. Hasonló következtetésre jutottam James C. Scott – szín-

tén a szerzőpáros által idézett – ama véleményének „szembesítése” során is (Dessewffy és Láng 2015: 161), mely szerint a nemzetállamok bürokratikus kontrollfunkciója és a folyamatok adatosisítása (*datafication*) húzódik a standard adatkezelési szokások kialakítása mögött. A választási eredmények, adatok nyilvánossága, folyamatos elérhetősége épp az állampolgári kontrollt és az átláthatóságot biztosítja és nem az orwelli nagy testvért erősíti.

Az időbeliség (Dessewffy és Láng 2015: 166) vagy azonnalóság (Csepeli 2015: 173) érvényessége esetünkben nagyon speciális. A választási eredmények első és döntő része még aznap megszületik, de a közigazgatás egy olyan szintjén, mely nem kutatható azonnal. A Big Data előnyeként számon tartott longitudinalitás (Csepeli 2015: 174) sem feltétlen jellemzi a felhasznált adatbázist. Az önkormányzati szereplők vizsgálatának megközelítési alapját a betöltött funkciójuk képezi, vagyis a mandátumot nyert képviselők mint személyek nem képeznek panelmintát, sok a cserélődés közöttük, mint ahogy a választópolgárok csoportjaiban is nagy a fluktuáció. Tehát a Big Data e két utóbbi sajátossága az általam használt esetben nem igazolható.

Végezetül talán az egyik legizgalmasabb szempont maradt hátra: láthatjuk-e a jövőt az általunk használt választási adatok elemzésével? Megjósolható-e bármi a következő képviselő-testületek összetételére, meg tudjuk-e mondani, hogy ki nyer a következő választáson? Ami tény: önmagában a nagy minta (elemszám) nem garantálja a közvélemény-kutatások előrejelzése alapján megfogalmazott eredménybecslések pontosságát (Rudas 2006: 2). Márpedig a választók szempontjából sosem lesz $n=all$, így erre a perspektívára a felhasznált adatbázis nem szolgáltat jövőbeli információt. A választói magatartás ugyanis elvileg nem előre jelezhető. (A gyakorlatban természetesen vannak választási előrejelzések, becslések, de hogy milyen adatokból – közvélemény-kutatás alapján, korábbi eredmények földrajzi eloszlásának vizsgálatából – és milyen módszerrel kerülnek kiszámításra, az már egy más témakörbe tartozó módszertani probléma (lásd Karácsony és Lakatos 2006: 186–190; Helmich és Szántó 2004). A kutatás női arányokat elemző szempontja alapján viszont a trend megállapítható a felhasznált adatbázisból (mely tulajdonképpen nem más, mint az adatelemzések összefoglaló eredménye). Azaz főszabályként „előre látható”, hogy egy női képviselőjelöltből a 10 ezer fő alatti településeken és a 10 ezer főt meghaladó lakosságszámmal rendelkező városok egyéni választókerületeiben lesz a legnagyobb eséllyel helyi politikus. Ugyanerre a megyei önkormányzatok közgyűlésében sokkal kisebb az esélye. Ebből két fontos dolog következik. Az egyik: a magasabb arányú női képviselet döntően ma már nem a választópolgárokon múlik, a nemzetközi tendenciáknak megfelelően (Tóth és Ilonszki 2015: 30) Magyarországon is változik a szavazási hajlandóság a női jelöltekre vontakozóan. A másik: a helyi, önkormányzati politikában is (elsősorban a 10 ezer fő feletti lakosságszámmal rendelkező városok esetében) megfigyelhető az a pártszelekciós mechanizmus (a szervezetek kapuőrszerepe, lásd Várnagy és Ilonszki 2012), melyet az országgyűlés esetében már korábban megismerhettünk.

Összegzés

„Az internet behatol a társadalom alrendszeribe. Az internet közegébe költözik az üzleti élet, a politika, a kormányzás, az oktatás, a gyógyítás. Az életvilág, mely korábban a magánélet kitüntetetten intim, zárt köre volt, az interneten kinyílik a végtelenbe a megerősítésekre éhes én új terepeként” – írta Csepeli György (2015: 172). Az önkormányzati döntéshozatal

szereplőivel is ez történt, amikor a választási jegyzőkönyvek digitalizálása megkezdődött és egy internetes felületnek köszönhetően bárki számára elérhetővé, megismerhetővé vált. Ha a Big Data kapcsán a pró és a kontra oldal közül kell választani, akkor inkább a „nagy adatok” elemzését üdvözlő kutatókkal értek egyet, de azt ismételten hangsúlyozom, hogy tapasztalataim egyetlen adatbázis használatából származnak. Ha módszertani szempontból közelítjük meg a kérdést, akkor a minta és a populáció egybeesése rendkívül izgalmas és új kutatói perspektívát, eredményeket hoz magával. Az a vélemény viszont tovább is erős maradt bennem, hogy az adatok „vállatása” során a megismerés egy nagyon fontos szintjéig (az alapok feltárásáig, összefüggések megállapításáig) el tudunk jutni, mely után empirikus kutatások válnak szükségessé, lehetőséget biztosítva a tendencia okainak megismerésére. E kettő együttese vihet minket közelebb a társadalmi folyamatok mélyebb értelmezéséhez.

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Chris (2007): The End of Theory. The Data Deluge Makes the Scientific Method Obsolete. *Wired* 16(7).
Interneten: <https://www.wired.com/2008/06/pb-theory/>.
- Csepeli György (2015): A szociológia és a Big Data. *Replika* (92–93): 171–177.
- Desseffy Tibor és Láng László (2015): Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika* (92–93): 157–170.
- Élő Gábor és Szármas Péter (2015): A big data technológia gazdasági és társadalmi jelentősége. In *Metszéspontok. Társadalomtudomány és infokommunikáció az ezredforduló után*. Z. Karvalics László (szerk.). Budapest: Gondolat, 159–216.
- Gayer Zoltán (2015): Ízlélelemzés és Big Data. *Replika* (92–93): 177–189.
- Helmich Dezső és Szántó Zsolt (szerk.) (2004): *Metodológia, társadalom, gazdaság. In memoriam Bertalan László*. Budapest: Educatio. Interneten: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/metodologia-tarsadalom/ch28s02.html> (leöltve: 2017. május 31.).
- Karácsony Gergely és Lakatos Zsuzsa (2006): Választási előrejelzések Magyarországon, 1990–2006. Sikerek, tévedések és tanulságok. In *Mérsről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései, 2006*. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: DKMKA, 185–217. Interneten: http://www.median.hu/kepek/upload/2010-01/karacsony_lakatos_2006.pdf (letöltve: 2017. június 3.).
- Latour, Bruno (2010): Tarde's Idea of Quantification. In *The Social after Gabriel Tarde. Debates and Assessments*. Matei Candea (szerk.). New York: Routledge, 143–163.
- Mayer-Schönberger, Viktor és Kenneth Cukier (2013): *Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work and Think*. London: John Murray.
- Németh Renáta (2015): A számok tényleg magukért beszélnek? *Replika* (92–93): 203–209.
- Rudas Tamás (2006): *Közvélemény-kutatás*. Budapest: Corvina. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_656_kozvelemeny_kutatas/2011_0001_656_kozvelemeny_kutatas.pdf (leöltve: 2017. május 31.).
- Székely Iván (2015): Az adatmentes zónák szükségessége és esélye. *Replika* (92–93): 209–227.
- Tóth Adrienn és Ilonszki Gabriella (2015): Pártok vagy választók? A női jelöltek esélye az egyéni választókerületekben, 1998–2010. *Politikatudományi Szemle* 24(3): 27–50.
- Várnagy Réka és Ilonszki Gabriella (2012): Üvegplafonok. Pártok lent és fent. *Politikatudományi Szemle* 21(4): 7–25.
- Z. Karvalics, László (2015): A Nagy-Adat jelenség társadalomtudományi lehorgonyzásához. *Replika* (92–93): 189–203.
www.valasztas.hu

A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”

Párhuzamos nézőpontok¹

Örvendetes, hogy magyarul is megjelent Szelényi Ivánnak „A szociológia hármass válsága” (Szelényi 2016) címmel írott tömör, gondolatébresztő láttelepe, amely remélhetően reflexióra készíti majd a hazai társadalomkutatókat, tehát nemcsak a szociológusokat, hanem a közgazdaságtannal, valamint a politológiával foglalkozó kutatókat is. Láttelepe ugyanis messze túlnó a szociológia területén, ezért hasznos lenne, ha az utóbbi diszciplínák képviselői is hasonló reflexióra törekednének tudományterületüket illetően.

A szerző három fajta válságot emel ki: politikai, módszertani és elméleti válságot. A szociológiában felmerülő gondokat jelen írás szerzője Szelényi Ivánhoz hasonlóan érzékeli, azonban a válság tartalmának értelmezését részben tágabb keretek közé helyezi, részben pedig más hangsúlyokat is beemel a problémák világából. A tágabb keretek alatt azt értjük, hogy a válságjeleket a társadalmi szisztéma, tehát a *globál* kapitalizmus működésének mint rendszernek az egészébe beágyazva értelmezzük² (Harcsa 2016). A hangsúlyokat illetően pedig az ideo-

1 Az írás a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomstatistikai Kutatóközpont (TKK), a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), valamint a *Replika* szerkesztősége által „Különböző nézőpontok a szociológia válságáról” címmel 2016. november 8-án rendezett közös pódiumvitájára készült.

2 Ezzel kapcsolatosan egy korábbi írásban (Harcsa 2016) a következőket fogalmaztuk meg: „Mindezek alapján talán nem túlzó az a hipotézis, hogy a tömegfogyasztói társadalmak általános működési szabályai alól a társadalomtudományok sem vonhatják ki magukat, hiszen az egyes alrendszerek szigetszerű elkülönülésére egyre kevesebb az esély. Ily módon a szociológiában is jellemzővé válik a „tömeg/fogyasztói tudomány” jelleg, hiszen maga is része a nagyrendszernek. Ezalatt azt értjük, hogy a minőségi szempontokat gyakorta mellőző, tömeges információtermelés kényszere alól a szociológia sem tudja kivonni magát. Ebben a mennyiségi információk káoszban elvesznek a valóban minőségi produktumok, hiszen a szelekcióra nincs erős igény, következképpen a szociológia hozzáidomul a rendszerhez. Ez azt jelenti, hogy a szociológia alapvető problémáit nemcsak a tudományterület határain belül, de kívül is keresni kell. Ez azonban nem elégséges ok a szociológiával – ezen belül is a társadalmi tagolódással – kapcsolatban megfogalmazott problémák esetében az önfelmentésre” (Harcsa 2016: 174).

lógiai, politikai szempontoknak, valamint az egyetemi oktatásban jelentkező problémáknak kisebb jelentőséget, ezzel párhuzamosan a szaktudományi gondolkodásban, sőt tágabban a társadalomtudományok világlátásában megjelenő problémáknak viszont nagyobb szerepet tulajdonítunk. E tekintetben *leginkább a releváns, empirikus alapokra is támaszkodó társadalomképek hiányát emeljük ki. Mindez komoly következményekkel jár, mert az ilyen jellegű társadalomképek hiányában a legkiválóbb társadalomelméletek is szinte csak „tiszavirág-életűek” lehetnek.* Ám e megállapítás nem szorítkozik pusztán a szociológia területére, hiszen a releváns társadalomképek hiányát a közgazdaságtanban és a politológiában is számon lehet kérni.

Válság versus „alapállapot”. A minősítés értékfüggő

Úgy véljük, hogy a szociológia teljesítménye kapcsán megfogalmazható *válság versus „alapállapot”* minősítés kulcskérdésnek tekinthető. Alapállapot alatt azt értjük, hogy az életvilág vagy a tudományos világ minden területén – időről időre – jelentkeznek kisebb-nagyobb problémák, amelyeket válságjelekként lehet tekinteni. Ezek egy része idővel megoldódik, más részük nem, miközben újabb problémák is jelentkezhetnek, amelyekkel szintén szembe kell nézni. *Mindezt hosszabb távon egyfajta alapállapotnak is lehet tekinteni, amelyben a problémamegoldó képesség hullámzik, egyszer fent, egyszer lent.* E nézet képviselői szerint lehetséges, hogy a szociológia bizonyos területein – az utóbbi időszakban – a „lent” állapot a jellemző, amit meg kell vizsgálni, és keresni kell a kivezető utat, ám a kérdést nem kell túldimenzionálni.

E nézet kialakulásában meghatározó lehet a szakmában elfoglalt státusz, így például ha az illető már hosszabb ideje jelentős kutatói, illetve erre alapozott publikációs tevékenységet végzett, ráadásul sokat tett a szociológiai közélet mozgósításáért, akkor szinte természetesnek lehet tekinteni, ha „belülről” így látja a helyzetet. Főleg, ha a szakmán belül is jelentős a reputációja. A bürokráciában ezt a jelenséget úgy nevezik, hogy az „üléspont meghatározza az álláspontot”³. Ez azt jelenti, hogy e nézet képviselői a fennálló helyzetet tényként fogadják el, és érthetően elzárkóznak attól, hogy a helyzetet másképp lássák. A „másképpen látók” érveit már csak azért sem tudják elfogadni, mert azok esetleg önbeteljesítő proféciaiként még lejjebb vihetik a tudományág presztízsét, és akkor inkább maradjon a „pozitív önbeteljesítő profécia”.

Végül, miután a szociológián belül, a burjánzó „apró szigetvilágok” létformája eleve felkínálja a belterjes működési módot, e körülmény miatt számos „szigetvilág” – függetlenül a teljesítményétől – viszonylag „jól elvan”, a saját problémája kellően leköti, és nem is igazán érdekes számára, hogy a többi szigetvilágon mi a helyzet. *Összességében tehát nagyon heterogén lehet azoknak a köre, akik különböző okok miatt nem igazán érzékelnek olyan válságjeleket, ami miatt félre kellene venni a harangokat.*

3 Ennek kapcsán szeretnénk megemlíteni egy analóg példát, amelyet a rendszerváltás időszakában, a KSH-ban kialakult helyzet alkalmával tapasztaltunk. Ekkor jött létre a Statisztikus Kör, zömében a KSH fiatal és középkorú szakembereinek a részvételével. A kör szakmai javaslatokat készített a működő statisztikai rendszer komoly átalakítására, mert úgy vélte, hogy a fennálló tevékenységi rendszer elavult és nem igazán hiteles, ezért sürgette a szakma önreflexióját. Javaslatok közül a későbbiekben néhány elem bekerült a hivatalos statisztika gyakorlatába. A statisztikus szakma „nagyjai”, különösen a vezető beosztásban levők, valamint az idősebb korosztályhoz tartozó munkatársak nagy gyanakvással, sőt időnként ellenségesen kezelték a kör részéről felmerülő javaslatokat, hiszen az a *status quo* megbontásával járt együtt. Kinek az elhivatottsága, kinek a megszokott gyakorlathoz való ragaszkodása és kinek egzisztenciális érdekei diktálták az önreflexiótól való tartózkodását, ezért a kör tevékenységét a szakma „elárulásának” tekintették.

Szelényi Iván szerint – a kutató és az egyetemi tanár nézőpontjából megfogalmazott válsággal kapcsolatos kifejtése alapján – a helyzet ennél súlyosabb, mert (1) a szociológiai kutatások eredményeinek a hasznosíthatósága már hosszabb ideje megkérdőjelezhető, (2) az egyetemi oktatásban pedig – az egyes részterületek túlburjánzása miatt – a tudományág szétesésének a veszélye fenyeget. Ideje lenne tehát az önreflexiónak. Kérdés, hogy e nézetet csak egy-egy „bozótharcos” képviseli-e, vagy a szakma jelentős része is érzékeli, de – különböző okok miatt – nincs abban a helyzetben, hogy erről nyilatkozzon. Jelen írás szerzője még további válságjeleket is megfogalmaz, amire a későbbiekben visszatérünk, ám ettől függetlenül kétségei vannak afelől, hogy a válsággal kapcsolatos nézőpontokat szélesebb körű konszenzus övezhetné, ami természetes.

A fentiek alapján bizonyára *félrevezető az a kérdés, hogy melyik nézőpontnak van igaza.* Miért? Elsősorban azért, mert a nézőpontok jelentős részben értékfüggők, ami alatt azt értjük, hogy a társadalmi problémák különböző szintjein megjelenő kérdésekben a kutatóban – értékrendszere alapján – már előzetesen kialakul egy látens, bár nem teljesen körvonalazott hozzáállás/értékelés, amit nem igazán helyesen preconcepciónak is szokás nevezni. A már említett értékrendszer irányítóként orientálja a kutatót oly mértékben, hogy az meghatározza a valóságra vonatkozó látásmódját, az ehhez kapcsolódó elméletek, módszertan és empirikus apparátus használatát. Az értékrendszer prioritásokat állít fel, amelyek alapján a dolgok „fontossági sorrendbe” kerülnek. Ennek kapcsán azt is érdemes megemlíteni, hogy egymás mellett sokféle „fontossági sorrend” létezik, amelyek akár ki is zárhatják egymást. Előzetes tanulásként *célszerű belenyugodni abba, hogy a szociológia problémáira különböző válaszok lehetnek, és azok együttesen adhatnak viszonylag teljesebb képet a szociológia világáról.*

A válság „indikátorai” az egyetemi tanár szemszögéből. Az ideológiai, politikai „színvilág” szerepe

Úgy véljük, hogy a válsággal kapcsolatos diagnózis megállapításában az egyetemi oktató nézőpontja és példái a valóságosnál nagyobb súllyal szerepelnek. Így érthető a végkicsengés is, nevezetesen, ha majd kellően adaptáljuk a mai helyzetre a klasszikusok nézeteit, megközelítésmódját (Marx, Mannheim stb.), akkor a diákok is lelkesebben fognak érdeklődni a „balra húzó” szociológia iránt. A helyzet az, hogy a diákok érdeklődése fontos indikátor ugyan, de ennél több tényező együttes jelenléte szükséges ahhoz, hogy akár a „balra húzó”, akár a jelző nélküli szociológia teljesítménye kedvezőbb legyen. Célszerű mindezt árnyaltabban kezelni, és *elfogadni, hogy a balra, illetve a jobbra húzó szociológia a plurális értékrend „terméke”. Önmagában bármelyik irányba való „húzás” nem elégséges feltétel a társadalom működésének teljesebb értékű bemutatásához.* Önmagában egyik sem jobb, relevánsabb a másiknál, tekintve, hogy nem az ideológiai mez határozza meg a teljesítményt. Véleményünk szerint *ez az egyik legfontosabb alapvetés, és az ehhez hasonlókra, illetve az ezekre alapozott rendezőelvekre támaszkodva lehet elvégezni részben a szükséges önreflexiót, amely a szűkebben vett tudományterület problémáit hivatott feltárni, részben pedig – levetkőzve a szakmai és ideológiai belterjességet – objektívebb alapokra lehet támaszkodni a társadalmi problémákra való reflektálás során.*

Visszatérve a diákok szociológiai érdeklődésére, mint fontos indikátorra, maga a szerző mutatja be ennek törekénységét (ausztráliai tapasztalatain, de másokat is sorolhatott vol-

na), nevezetesen, hogy *a változó politikai konjunktúra – viszonylag rövid távon is – képes meglehetősen erősséggel mindkét irányba kilendíteni a diákok érdeklődését.* A kritikai szociológia és a baloldali kurzusok „együtt járása” is csupán sztochasztikus kapcsolatot mutat. Következésképpen egy dolog a politikai kurzusok változása, vagy akár egy-egy kurzus természetének időközi módosulása, és más a mindenkori szociológia válaszadó képessége a felmerülő társadalmi problémákra. Néha nehéz eldönteni, hogy melyik teljesítménye a gyengébb, amiből az is következik, hogy *a szociológiának gyakorlati nincs kellő alapja a hiteles, szakmailag kellően megalapozott társadalomkritika megfogalmazására.* Ezt viszont már a diákok is észreveszik (következésképpen elfordulnak tőle), ami ugyancsak szükséges, de nem elégséges indikátora a helyzet megítélésének.

A rövid távú, tehát a zömében politikai konjunktúra mentén megjelenő változások mellett célszerű figyelembe venni az „ideológiai ingajaratot” mint szükségszerűen újratermelő komponenset. Nemcsak a gazdaságnak van Kondratyev-, tehát hosszú távú ciklusa, hanem a versengő ideológiáknak is, hiszen időről időre változik a domináns ideológiai értékrend. *Egy-egy hosszabb időszak után bekövetkező váltások során a domináns, tehát „nyertes” pozícióba kerülő politikai és ideológiai értékrend szinte „mindent visz”, következképpen „túlnyeri” a versenyt.* A nagy hevületben – a rendcsinálás során – olyan értékeket is kidob a „hajóból”, amelyeket nem kellene, és mindez a későbbiekben, hanyatlásának idején egy-egy szöveget jelent a „koporsójában”, tehát szükségszerűen visszaüt.

Ehhez képest viszonylag kicsi a súlya annak a szerző által megfogalmazott törekvésnek, mely szerint: „Kettős veszéllyel kell szembenéznünk: nem tudunk elegendő számú diákot magunkhoz vonzani, és egyre kevésbé valószínű, hogy a szociológia képes még a radikális társadalmi reform forгатókönyveit felvázolni [...] Ez az, amit a szociológia »politikai válságnak« nevezek, ez a mi politikai válságunk” (Szelényi 2016: 120).

Mindehhez csupán annyit fűzünk, hogy a radikális társadalmi forгатókönyvek felvázolása nem csupán elhatározás kérdése, és ráadásul nem elégségesek a radikális társadalomelméletek sem, amelyekből „jelzős társadalommagyarázatok” néven meglehetősen sok jelent meg az utóbbi évtizedekben. Ezekről utólag kiderült, hogy gyenge vagy semmilyen empirikus alapokkal nem rendelkeztek. A király meztelenségét a diákok is hamar észrevették, ezért érthetően „új királyok” felé próbáltak fordulni.

A módszertani válságról

A fentiekben már érintettük is a szerző által tárgyalt módszertani válság egyik pontját, nevezetesen az elméletek empirikus és módszertani megalapozottságát. E tekintetben tiszteletre méltó és hiteles beismerésnek tekinthetjük a következőket:

Legfőbb módszerünk a *véletlen mintákon alapuló survey-módszer* volt, amivel egészen meglepő sikereket értünk el. Ha mintánkat kellő körültekintéssel választottuk ki, viszonylag *kevés (néhány száz) válaszadó megkérdezésével* is előre tudtuk jelezni akár egy százmillió népszerű választási magatartását is. Ez iszonyatosan nagy teljesítmény, és borzasztó mértékben meg is növelte tudásunkat a társadalmi, politikai és a gazdasági folyamatokról. Ennek ellenére egyetlen árva centivel sem vitt bennünket közelebb az oksági hipotézisek ellenőrzéséhez (Szelényi 2016: 121).

Nos, ilyen – viszonylag kis mintákra alapozott – álsikerektől hemzseg a társadalomkutatás egésze, tehát nem csupán a szociológia. Ám miután a szerző vérbeli empirista (is), nem veszi rossz néven, ha azt is megemlítjük, hogy nem minden survey volt hasztalan bizonyos oksági hipotézisek ellenőrzéséhez, és itt elsősorban a több ezres, sőt több tízezres nagymintás felvételekre gondolunk, ami kétségtelen, hogy többnyire csak a Statisztikai Hivatalokban fordul elő.⁴ (Önmagában természetesen a nagyminta sem ad garanciát az oksági összefüggések tesztelésére.) Ugyanakkor tény, hogy ezek a nagymintás társadalomstatisztikai/makroszociológiai felvételek csak elvétve kapcsolódtak össze célzottabb oksági hipotézisek tesztelésére alkalmas, elmélyültebb szociológiai adatgyűjtésekkel. Úgy véljük, hogy *alapvetően csak a makro-, illetve a mikroszociológiai megközelítési módok együttes alkalmazása révén lehet igazán nagy ívű kutatási koncepciókat megvalósítani, különben a szerző által számon kért különféle oksági hipotézisek ellenőrzésére egyszerűen nincs vagy minimális a lehetőség.*

Szakmai minőségügyi protokollok, illetve a minőségügyi audit hiánya az empirikus kutatásokban

A módszertani problémákhoz viszonylag szorosan kapcsolódik a szakmai minőségügyi protokollok hiánya. Hipotézisünk szerint a gyakorlatban csak részleges minőségügyi protokollok érvényesülnek, elsősorban azért, mert a megfigyelés, mérés és értékelés rendszerében legfeljebb a mérés szakaszában jelenik meg az egyes módszertani lépések konzekvens átgondolása, illetve rögzítése. E rendszer alkalmazása (és maga a kutatás is) célfüggő, ezért ebből a szempontból nézve aggályosnak tekinthető, amikor a kutatási cél pontos definiálása csak részlegesen valósul meg. Emiatt maga a megfigyelés, mérés és értékelés rendszere is csak részleges lehet. Jellemző, hogy a kutatás érdemi koncepciója, a hipotézisek csak utólag kerülnek megfogalmazásra, gyakori az elméleti-konceptcionális, a módszertani, valamint empirikus apparátus konzisztenciájának a hiánya stb., amelyben jelentős szerepet játszik az, hogy a kutatások zöme pályázati források alapján készül. E körülmény – az időkorlátok miatt – nem teszi lehetővé a kutatások megfelelő előkészítését.

Mindez a *kutatásmódszertan elméletének és gyakorlatának a disszonanciájához vezethet.* Az egyik vezető kutató ezzel kapcsolatosan úgy fogalmazott, hogy „az egyetemen az »elmélet« szellemében oktattunk, a gyakorlatban azonban – a pályázati rendszer időnyomása miatt – ennek alkalmazására nincs lehetőség”⁵

A kutatások intézményi háttere. A pályázati rendszerek „fogságában”

E ponton elérkeztünk a válság folyamatos újratermelődésében egyik fontos szerepet játszó kérdéshez, amely a *szociológiai kutatások intézményi hátterével kapcsolatos.* Egy másik ko-

⁴ A szerző hosszú évtizedeken keresztül a hazai KSH Társadalomstatisztikai főosztályán dolgozott, és számos több tízezres, tehát nagymintás rétegződés- és mobilitás-, életmód-időmérleg vizsgálat, valamint más társadalomstatisztikai/makroszociológiai vizsgálatok lebonyolításában, illetve azok eredményeinek elemzésében vett részt.

⁵ Személyes közlés.

rábbi írásunkban (Harcsa 2014) a nem megfelelő tudományszervezési gyakorlat problémáira hívtuk fel a figyelmet, amely egyik alapvető oka annak, hogy az említett makro-, illetve mikroszemléletű megközelítés nem tud a társadalomkutatás „bevett” gyakorlatává válni⁶. Ennek lényege az, hogy megfelelő állami támogatás nélkül a kétféle megközelítési mód egymással összekapcsolt alkalmazására kicsi az esély.

Az állami támogatásnak két alapgondolása lehetséges: az egyik a kutatóintézetek „általános” célú, a másik a célzott támogatása, amely döntően a pályázati keretek között jelenik meg. Nézetünk szerint csak a kétféle forma harmonikus egyensúlya járhat kellő eredményre. Ha a pályázati forma válik dominánssá – mint az utóbbi egy-két évtizedben –, akkor ennek következményeként: (1) az intézményi rendszer instabillá válhat, (2) ellehetetlenülnek a hosszabb időtávot átfogó kutatások, továbbá az elmélyült témagondozás. Azt lehet tehát mondani, hogy a kutatások a pályázati rendszer „fogságában” pályázatfüggővé váltak. E körülmény meghatározó szerepet játszik például abban is, hogy a szociológia elkerüli a nagy társadalmi kérdések beható vizsgálatát, hiszen ezt csak stabil intézményi háttér mellett lehet végezni. Ráadásul az aktuális kormányzatok rendre „átszervezik” a kutatási intézményeket, amelyek ily módon érthetően nincsenek abban a helyzetben, hogy a tudományos igényeknek kellően megfelelhessenek.

A releváns társadalomképek hiánya

Már a bevezetőben is említettük a *releváns, empirikus alapokra is támaszkodó társadalomképek hiányát*. A korábbi társadalmi tagolódással kapcsolatos írások és diskurzusok kapcsán is felmerült a kérdés, hogy vajon a szociológia vagy szélesebb értelemben a társadalomtudomány rendelkezik-e kellően releváns társadalomképekkel, illetve ezzel összefüggésben a társadalmi tagolódást illetően rendelkezünk-e kellően releváns értelmezési keretekkel? A társadalomképekkel kapcsolatosan a többes szám használatát illetően nincs konszenzus, ugyanis vannak, akik éppen az egységes társadalomkép hiányát kérik számon, ami nem igazán egyeztethető össze az értékluralizmussal, illetve az abból fakadó párhuzamos társadalomképek jelenlétével. A párhuzamos társadalomképek eleve felkínálják a lehetőséget a párhuzamos konstrukciók kialakítására.

6 Úgy véljük, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, nem lehet egy vagy néhány kutató relatíve izolált keretek közötti munkásságára építeni. Ezek – a témakör komplexitása miatt – szükségszerűen parciális jellegűek lehetnek, ennek következtében azt lehet mondani, hogy a témakör gondozása méltatlan helyzetbe került. Volt olyan időszak – és itt elsősorban a 70-es évek vége, 80-as évek első felére gondolunk –, amikor az MTA koordinálása mellett országos kiemelésű kutatási főirány keretében folytak a koncepcionális alapokon kidolgozott munkálatok. Célszerű lenne a korábbi tudományszervezési tapasztalatok tanulságait felhasználva elindítani egy koncentráltabb keretek közötti témagondozást, amely az intézményes műhelyközi kapcsolatok rendszerében megeremthetné részben az interdiszciplináris megközelítés alkalmazását, részben pedig megfelelő koncepcionális alapokra helyezné a jelenlegi szétszórt kutatásokat.

A témakör jelentősége messze túlnő a tudományos kereteken, hiszen a társadalompolitikai döntés-előkészítés is az alapvetően szétszórtan és ad hoc módon keletkező, egymással nem igazán harmonizált kutatási eredményekre tud támaszkodni, ami a döntések hatékonyságát eleve kétségessé teszi. Továbbá a megfelelő ismeretek hiánya miatt a nemzeti önismeret is szükségszerűen csak hézagos lehet” (Harcsa 2015.: 232).

Az utóbbi évtizedekben számos társadalomelmélet látott napvilágot, amelyeket „diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalmaknak is tekinthetünk”⁷: például az „ipari”, „modern”, „posztmodern”, „tudás(alapú)”, „hálózati”, „információs”, „kockázat-”, „multiopciós”, „élménytársadalom” stb. *E jelzős társadalomelméletek közös vonása, hogy mindegyik egy-egy sajátos társadalomképhez, illetve értékrendhez köthető, továbbá, hogy mindegyik szükségszerűen egy leegyszerűsített társadalomképet próbál egészként venni.* Értéktrendje válogatja, hogy az adott elméleten belül mely értékek kerülnek előtérbe és melyek háttérbe.

Érdemes még megemlíteni azt az *utóbbi időszakban megfigyelhető felfogást, amely a big data által kínált lehetőségeket meghatározónak véli a szociológia empirikus alapjainak megújítása szempontjából.* Vitatatlán, hogy bizonyos részletproblémák feltárásában új eszközöket nyújthat, azonban miután a társadalom működésének átfogó megértésében ezen információforrás is alapvetően a „hogyan?” kérdések megválaszolásához tud hozzájárulni, ezért az oksági magyarázatokat illetően szerepe csak viszonylag szerény lehet. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy inkább csak a fogyasztói társadalom működésének bizonyos szegmenseire vonatkozóan adhat értékes információkat.

A „szociológia elméleti válsága”

A szerző tudatosan leszűkítve, alapvetően csak az egyetemi oktató szemszögéből nézi és értelmezi az elméleti válságot, amit a tőle vett alábbi idézet is jól érzékeltet.

Mostanra még szűkebb körű az egyetértés arról, mi a szociológia. Reménytelennek tűnik meghatározni fő elméleti témáit, amit néhány interdiszciplináris program csak tovább bővített:

De ha valamennyit bevonjuk a szociológiába, azzal szinte teljességgel elhalványítjuk szakmánk határait. Tanulságos az összehasonlítás a közgazdaságtannal, és bizonyos mértékig a politológiával is. Úgy tűnik, a közgazdászok megtalálták a választ a kérdésre, hogy mi alkotja szakmájuk elméleti alapjait. Majd⁷ minden közgazdász, akit ismerek (és gyakorlatilag valamennyi közgazdaságtan tanszék az Egyesült Államokban és jobbra Európában is), egyetérteni látszik abban, hogy miért kell a hallgatóinak elsőként a mikroökonómia alapelveit megtanulniuk, és hogy a makroökonómia alapelvei miért maradhatnak későbbre (Szelényi 2016: 122).

Az idézett állásponttal kapcsolatosan megjegyzéseink a következők:

1. az elméleti válság ennél szélesebb tartományban jelenik meg, amelynek gyökere egészen a társadalomelméletek megszületésének alapjaihoz nyúlik vissza, nevezetesen – többek között – ahhoz, hogy ezen elméletek mögül többnyire hiányzik a – már említett – releváns, empirikusan is alátámasztott társadalomkép;
2. lehetséges, hogy a tematikai sokszínűség az egyetemi oktatás megtervezése szempontjából gondot okoz, ám *a nagyobb problémát abban látjuk, hogy a sokszínűség jegyében megszületett tudományterületek többnyire a belterjesség jegyében látnak napvilágot, érdemi kritikai értékelés nélkül.* A fő gond tehát mondanivalójuk érvényessége, valamint annak tisztázása, hogy az adott terület miként kapcsolódik a nagy „társadalmi egész” egy-egy eleméhez. A premodern korban leginkább a polihisztor jellegű megkö-

7 A meghatározást Éber Márk Árontól vettem kölcsön.

zelítés kínált ehhez kellő eszközöket, a mai korban pedig az interdiszciplinaritás, amely azonban a korábbi korokkal ellentétben ma már nem igazán vagy csak nagyon szűk korlátok között művelhető egyéni vagy akár szűkebb műhelykeretek között;

3. a közgazdaságtani oktatásban használt standard „sillabuszok” elterjedt használata – az oktatás szempontjából – feltehetően racionális, ám a „gyakorlati haszon” szempontjából nem biztos, hogy hatékony megoldás, ugyanis ezen „sillabuszok” társadalmi relevanciája gyakorta ingatag lábakon áll. Következésképpen alapvetően csak a szakterület „művi” koherenciájának erősítését szolgálja.

További „rejtett” válságjelek

Jelen írás nem vállalkozik arra, hogy a szociológia válságjeleiről teljes képet adjon, ám az eddigiek kiegészítéseként néhány továbbira hívja fel a figyelmet.

1. *A szociológia mint „válságszakma”*. Bizonyos fokig a szerző által említett „hármás válság” következményének tekinthetjük a szociológusok egy részét érintő „megélhetési válságot”. Ezalatt azt értjük, hogy az egyetemi tanár időnként a saját bőrén érezheti, hogy válságszakmában dolgozik, hiszen amikor a diákok szociológia iránti érdeklensége miatt feleslegessé válhatnak a szociológia tanszékek státusai, akkor más megélhetési lehetőség után kell néznie. Kétségtelen, hogy ez a jelenség Magyarországon még a kezdeti stádiumban van, ám idő kérdése, hogy ez mikor erősödik fel.

A szociológiát hallgatók esetében viszont rögtön az egyetem elvégzése után jelentkezik az elhelyezkedési probléma, számukra a munkaerőpiac érthetően nem kínál kellő számú munkahelyet. Mindkét esetben a piaci rendszer mond ítéletet a szociológia teljesítményéről, illetve az itt szerzett ismeretekről. Azt lehet tehát mondani, hogy a rendszer egyre inkább válságszakmának tekint a szociológus végzettséget.

2. *Szakmai minőségügyi protokollok, illetve minőségügyi audit hiánya az empirikus kutatásokban*. Hipotézisünk szerint a gyakorlatban csak részleges minőségügyi protokollok érvényesülnek, elsősorban azért, mert a megfigyelés, mérés és értékelés rendszerében legfeljebb a mérés szakaszában jelenik meg az egyes módszertani lépések konzekvens átgondolása, illetve rögzítése. E rendszer alkalmazása (és maga a kutatás is) célfüggő, ezért ebből a szempontból nézve aggályosnak tekinthető, amikor a kutatási cél pontos definiálása csak részlegesen valósul meg. Emiatt maga a megfigyelés, mérés és értékelés rendszere is csak részleges lehet. Jellemző, hogy a kutatás érdemi koncepciója, a hipotézisek csak utólag kerülnek megfogalmazásra, gyakori az elméleti-konceptcionális, a módszertani, valamint az empirikus apparátus konzisztenciájának a hiánya stb., amelyben jelentős szerepet játszik az, hogy a kutatások zöme pályázati források alapján készül. E körülmény – az időkorlátok miatt – nem teszi lehetővé a kutatások megfelelő előkészítését.

3. *A hazai közlési piac elhagyása*. Egyre gyakoribb, hogy a kutatók jelentős része úgy érzi, a hazai szakmai kör túl szűk ahhoz, hogy kutatási eredményeiket idehaza jelentessék meg. Úgy vélik, hogy csupán néhány kolléga számára nem érdemes írni, ezért előnyben részesítik a külföldi lehetőségeket. E mögött az húzódik meg, hogy szinte áttekinthetetlenül paralizálódott a szociológia egésze (is), ami gyakorta az „apró kérdések” vizsgálatával párosul. Ily módon érthetőnek tűnik, hogy az érintettek nagyobb szakmai kört szeretnének megcélozni.

Minek a válságról van szó? „Kinek fáj” a szociológia válsága?

Tény, hogy szociológusként nem feltétlenül kell a „más háza táján sepregetni”, ám éppen a társadalomtudományok nagyobb kohéziója érdekében nem csukhatjuk be kölcsönösen a szemünket egymás problémái, pontosabban a közös problémák láttán.

Miért kell ezt hangsúlyozni? A válasz egy része éppen a szerző látletében rejtőzik, amely jól érzékelteti, hogy a szociológusok többnyire a közgazdaságtan gyenge módszereit (pl. racionális döntések imitálása laboratóriumi körülmények között) vették át, miközben nagyon kevés közgazdász – Thomas Piketty, Joseph Stiglitz a kivételek – alkalmazta a szociológia erősségét, a reflexivitást. Mi tekinthető közös problémának? *Közös probléma az említett tudományágakban jellemző gyenge reflexivitás, ami teljesítményük relevanciáját, társadalmi hasznosíthatóságát alaposan megkérdőjelezi.*

Visszatérve a közgazdaságtan két kivételt jelentő alakjára, elmondható, hogy a társadalmak működéséről készített diagnózisuk ugyan megrengette egy időre a közgazdászokat, de amint a rengés valamennyire lecsillapodott, szinte visszaállt az a „rend” (koherens logikai rend), amelynek csapdájában folyamatosan léteznek. A csapda kialakításában jelentős e tudományág képviselőinek a szerepe, akik körében – a szociológusokhoz hasonlóan – nem hagyott mély nyomot Stiglitz és szerzőtársainak az ajánlása.⁸

Az adott helyzetben nem véletlen Stiglitznek a következő megállapítása:

A közgazdaságtan szaktudományból a szabadpiaci kapitalizmus törzsszurkolójává vált – ez az eltolódás pedig sokkal nagyobb mérvű, mint a közgazdászok gondolni szeretik. (...) [Amióta a köz] gazdaságtanról azt mondják, hogy képes pontos előrejelzéseket tenni, a neoklasszikus közgazdaságtudomány számos kulcsfontosságú előrejelzése vallott kudarcot...] (Stiglitz 2010: 238, 241).

A szakma kellően „bünteti” is az ilyen és hasonló mondásai miatt, amit Szelényi Iván úgy jellemezett, hogy Stiglitzet a New York Egyetemen talán még tanársegédnek se alkalmaznák.

A fenti megállapítást azért tehette meg Stiglitz, mert azon kevés közgazdászok közé tartozik, akik felismerték a tudományág reflexivitásának hiányát. Ám látni kell Stiglitz megállapításának a korlátait is, pontosabban annak érvényességi határait. Javasatai alapvetően a fennálló rendszer megreformálását szolgálták, ami egyúttal azt is jelentette, hogy kritikája és javasolatai alapvetően a rendszeren belül maradtak. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy javasolatainak megvalósítására valójában nem igazán létezik automatizmus, a rendszer nem annyira „tanuló rendszer”, mint amennyire azt sokan vélik. Pontosabban a *rendszer tanulása, amit reflexivitásnak is nevezhetünk, meglehetősen sztochasztikus módon alakul, és inkább csak hosszú távon lehet annak irányát megsejteni.*

Ebből az is következik, hogy a rendszer koherenciája is sztochasztikusan alakul, és ezen belül az egyes szereplők (alrendszer) önálló mozgástere viszonylag kicsi, szigetszerű működésre legfeljebb „kegyelmi időszakban” van lehetőség. *A társadalomtudományok szemszögéből nézve mindez azt jelenti, hogy választás előtt állnak, vagy a rendszer keretein belül, vagy azon kívül keresik a megoldásokat, netalán a kettőt megpróbálják kombinálni.* A kom-

⁸ A magyar szociológiában is született néhány méltató írás, azonban úgy tűnik, hogy Stiglitzék hiába intézték felhívásukat a kormányokhoz és a társadalomkutatókhoz, mert mára legfeljebb hivatkozásként maradtak meg a mű ajánlái, illetve gondolatai. A rendszer jobbítását, reformálását szolgáló ajánlások túl radikálisnak tűnnek.

munizmus eszmerendszerét kialakító gondolkodók a rendszer keretein kívül keresték a megoldásokat, ismert eredménnyel.

E történelmi tapasztalatot is figyelembe véve nem lehet rossz néven venni a jóhiszemű közgazdászoktól, hogy – plurális értékrend „ide vagy oda” – a társadalomnak (leginkább többségének) „itt és most kell megélnie”, és ennek jegyében tényként elfogadják a gazdasági (profit-) szempontok primátusát. Ebben a helyzetben a rendszer keretei között maradnak a tudomány eszközeivel való jobbítási törekvések. E mögött alapvetően az a megfontolás húzódik meg, hogy „mindig volt valahogy”, az ember kreatív lény, és ezért bíznak abban, hogy a felmerülő problémák előbb-utóbb megoldódnak, éppen a tudományos előrehaladásnak köszönhetően. Úgy vélik, hogy a természeti környezettel és erőforrásokkal való – rendszerkereteken belüli – „gazdálkodás” pedig végül is biztosítja majd a hosszú távú fenntarthatóságot. Azt lehet tehát mondani, hogy társadalmi bázisát, valamint tudományos és ideológiai háttérét tekintve viszonylag biztos „fedezékben” éli túl válságait a kapitalizmus. *Ebben a megközelítésben a gazdasági, pénzügyi válságok a rendszer természetes velejárói, hasonlóan az élővilágban megfigyelhető betegségekhez.* Ezenközben a rendszer fenntartói mély megértést tanúsítanak a társadalmi egyenlőtlenségek, benne a szegénység mérséklése iránt, sőt különböző globális programok születnek ennek jegyében.

A rendszer (globálkapitalizmus), illetve az aktuális politikai kurzus kritikájának árnyalt kezelése

Érthető, hogy a radikális szociológusokat a fenti körülmény nem nyugtatja meg, szerepük szerint kritizálják a rendszert és az éppen uralmon levő politikai kurzust. Ez önmagában helyes, azonban *gyakori, hogy e kritikában keveredik a rendszer,- illetve a kurzuskritika.* A problémák relatíve külön kezelése azért lenne fontos, mert nem lehet igazán hiteles az olyan kritika, amely nem tudja elkülöníteni a kettőt. Kétségtelen, hogy van egy olyan tartomány, amelyen belül nehéz elkülöníteni a kétféle oksági háttérrel, tehát ezt figyelembe kell venni. Számon lehet ugyan kérni az aktuális kurzuson (államon) azokat a problémákat, amelyek az a rendszer keretein belül nem tud megoldani, de ez a törekvés egy idő után szükségszerűen kifulladás.

A társadalomkritika kellő árnyaltsággal való használatát illetően érdemes megemlíteni Szalai Erzsébet (2016) nemrég megjelent írását, amely felhívja a figyelmet az aktuális kurzusra, illetve a rendszerre irányuló kritika különbségére. Ennek kapcsán a tőke azon képességét hangsúlyozza, amely szerint az képes a „kormányok és a médiumok háta mögé elrejtőzni [...], ezért a médiák hathatós közreműködésével atomjaira szakadt társadalom mindenkori dühe a mindenkori kormányok és a mögöttük álló, hatalmon levő pártok ellen irányul, velük szemben artikulálódik” (Szalai 2016: 122). Ennek kapcsán azonban hangsúlyozni kell a „jobbra, illetve balra húzó” szociológia felelősségét is, hiszen bizonyos esetekben éppen az „irányzatos” szociológiák adják a muníciót a médiák számára.

Kérdés továbbá, hogy a „megfigyelők és reflektálók”, tehát a társadalomkutatók szempontjából miként lehet viszonyulni az ily módon fennálló helyzethez? Vannak-e kellően megalapozott szempontrendszerek és alapelvek, amelyek mentén a társadalomkutatók „szígetszerűen”, relatíve „független” pozícióban képesek elfogadható önreflexióra, illetve képe-

sek reflektív módon a társadalom működésének vizsgálatára, továbbá elégséges-e, ha mindez csupán a szociológiára szorítkozik?

A kettős mérce veszélye

Az „irányzatos”, tehát a jobbra, illetve balra húzó szociológiák kurzuskritikája esetében fennáll a kettős mérce használatának a veszélye. A társadalomtörténeti tapasztalat azt mutatja, hogy az adott kurzus időszakában a szembenálló szociológiai irányzat sokkal élesebb kritikát gyakorol vele szemben, mint amikor a számára szimpatikus politikai kurzus van hatalmon. Ez utóbbi esetben gyakorta csorbul a kritika éle, ami a közvélemény szemében felveti a kettős mérce használatának a gyanúját.

Miért fontos erre felhívni a figyelmet? Elsősorban azért, mert joggal feltételezhető, hogy a Szelényi Iván által is érzékelt presztízsvesztés mögött e tényezőnek is számottevő szerepe lehet. E gyakorlat ugyanis érezhető hitelvesztéssel járhat, következésképpen nagyon keskeny az az ösvény, amelyen az „irányzatos” szociológiák kellő egyensúlyt tartva egyrészt hitelesen meg tudják tartani sajátos értékrendjüket, másrészt pedig elkerülik a kettős mérce alkalmazását.

Alternatív társadalomkép, alternatív fejlődési modell

Mintegy fél évszázada kezdődött el a *fenntartható fejlődés társadalmi modelljét* kínáló eszmerendszer kialakítása, amely radikalizmusa miatt inkább a rendszeren kívül, mint belül keresi a megoldásokat. Ennek térhódításában nemcsak az eszmerendszer viszonylagos kidolgozatlansága játszik szerepet, hanem az is, hogy a kapitalizmus „menedékének” is tekinthető jóléti állam még mindig elégséges komfortot tud nyújtani a társadalom többségének, ezért érthető, hogy az emberek nagy része nem akarja „leváltani” a rendszert, következésképpen nincs igazán tömegbázisa ez utóbbi fejlődési modellnek.

Mindezt figyelembe véve úgy véljük, hogy a szociológia részéről meglehetősen elhanyagolt a fenntartható fejlődés eszmerendzere, amely hasznos támpontokat kínál az alternatív társadalomképek vízióinak felvázolásához. Sőt, a társadalmi fenntarthatóság kérdéseiben e terület egyre többet merít a szociológiai kutatások tapasztalataiból, azokat szervesen beépíti a modellbe. A társadalmi fenntarthatóság érdekében kiemelt problémaként kezeli a szegénység újratermelődésével, a javak igazságosabb elosztásával, a jólét tágabb értelmezésével stb. kapcsolatos kérdéseket.

A fentiek jobb megértése érdekében *abból az alapvetésből célszerű kiindulni, hogy a társadalmi fejlődés értelmezésével és mérésével kapcsolatos kérdések vizsgálata mögött mindig értékválasztáson nyugvó elméleti alapvetések húzódnak meg.* Az értékválasztások pedig – pozitív és negatív irányban egyaránt – a vizsgált társadalom és gazdaság működésével hozhatók összefüggésbe. Idézzük *Bródy Andrást*, aki ezt írja: „A mérés és a megfigyelés mindig valamilyen elméletet tételez fel a háttérben. A megfigyelés eredménye, illetve a mért érték csak ezen elmélet alapján értelmezhető” (Bródy 1990: 521).

Alapvetésként kezeljük, hogy a világról alkotott elképzelés mindig meghatározza a részletkérdéseket is. Egy olyan világban, amelyben a legfőbb érték az anyagi jólét, értelemszerű-

en a gazdasági növekedés a legfontosabb, következésképpen az azt mérő mutatószám kerül az érdeklődés középpontjába. Ha viszont a szabadidő vagy a környezet a legértékesebb jószág, minden figyelem és törekvés ezek jobbítására irányulna. Ezek a példák egyúttal azt is illusztrálják, hogy a társadalmi fejlődést különböző értékekre lehet „kihegyezni”, amiből az is következik, hogy egy-egy érték túlsúlya törvénytzerűen az egyensúlytalanság, szélső esetben a fenntarthatatlanság állapotához vezet.

Alternatív társadalomképek nélkül a reflexivitás szükségszerűen „féloldalas” lehet, hiszen ezek hiányában mihez képest minősíti a szociológus a fennálló rendszer problémáit? Legfeljebb a rendszer működési logikájához viszonyítva, amely szükséges, de nem elégséges feltétele a reflexivitásnak.

A különféle társadalomképeket, illetve az ezek mögött meghúzódó értékeket nem célszerű egymást kizáró alternatívákként kezelni, sokkal inkább a különböző értékrendszerek harmonikus együttélése lehet a jövő útja (Harcsa 2011). Alapvető kérdés tehát, hogy a létező többféle értékrend miként képes kiegyensúlyozottan együtt élni a hosszú távú fenntarthatóság érdekében. Ebből a szempontból nézve azt kell eldönteni, hogy

- több vagy kevesebb piac,
- több vagy kevesebb állami szerep,
- több vagy kevesebb civilpartnerség,
- több vagy kevesebb fenntartható környezetre van-e szükség.

A rész és a teljesség szintjén nem a részértékrendeken belüli egyensúly áll a középpontban, hanem az, hogy ezen részértékrendek kölcsönös függésükben miként tudják saját fontossági sorrendjüket érvényesíteni oly módon, hogy a többi értékrendé ne sérüljön erőteljesen. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a globalizáció egyensúlya szükségszerűen törekeny, de nem mindegy, hogy a törekenységet a kölcsönös összefüggések rendszerében vagy csupán egy-egy értékrend keretein belül kezeljük. Jó példa erre a jelenlegi, változó erősségű világválság, amelynek kezelési módját mindeddig az uralkodó piaci értékrend rövid távú szempontjai határozták meg.

Mihez kellene visszatérni?

Az alcímbe feltett kérdésre a szerző zárszóként megfogalmazott válasza a következő volt:

Miért ne térnénk vissza a klasszikus marxi és weberi hagyományhoz, amely a szociológia valódi, nagy kérdéseit vetette fel és a maga reflexív és értelmező módján komoly kihívást intézett a közgazdaságtan (és az akkoriban születő politológia) felé? Miért ne legyen ez egy balra húzó, kritikai, neoklasszikus szociológia? (Szelényi 2016: 126).

E programadó felhívásnak is tekinthető válasz kapcsán fontosnak véljük megjegyezni, hogy ha ez a „balra húzó” szociológusoknak szól, akkor – követve a hagyományos ideológiai leosztás gondolatát – érthető. Ám a dolgok érdemi részét tekintve több, kételyeket is felvető kérdés vetődik fel.

A „balra húzás” prioritásának a hangsúlyozása vajon nem ad-e újabb löketet a már említett ideológiai ingajáratnak? Miért gondoljuk azt, hogy elsődlegesen a baloldali értékek

mentén lehet a társadalom működéséről releváns ismereteket és magyarázatot adni? Milyen viszonyban van e gondolkodás a viszonylag általánosan elfogadott értékluralizmussal?

Úgy véljük, hogy a társadalomkutató esetében számottevő szakmai kockázattal jár, ha ideológiai szempontból szimpátiája és empátiája egy irányba húz. Ugyanakkor természetesen lehet tekinteni, ha a társadalomkutató szakmai szimpátiája jobbra vagy balra húz, a fontos az, hogy tisztában legyen az értékrendszere által kijelölt korlátokkal. *A világ kerek egész, benne többféle értékrend viaskodik egymással, és a világot nem lehet egyetlen, domináns értékrend alapján kellően megismerni, hiszen ezek mentén többféle valóság van.* Jó lenne, ha az ideológiai „kétosztató” szakmai tagoltsággal párhuzamosan kialakulna egy jelző nélküli, tehát valamennyi értékrend mentén tájékozódó kutatói habitus.

Hogyan tovább?

Jelen írás a szociológia bizonyos problémáinak kíván nyilvánosságot adni, amely problémákat célszerű lenne komolyan venni, már csak az „írastudók” jól felfogott önérdéke miatt is, akiknek a szakmai hitelessége forog kockán. Úgy véljük, hogy a *válságjelek/problémák elemlyült vizsgálata akkor járhat kellő eredménnyel, ha bizonyos alapelvek és szempontok mentén kerül sor a szisztematikus önreflexióra.* Ennek keretében azt is tisztázni kell, hogy melyek azok a problémák, amelyek a társadalomtudományok egészére vagy meghatározott csoportjára, és melyek azok, amelyek a szociológiára jellemzőek.

Úgy véljük, hogy a továbblépés érdekében csokorba kellene gyűjteni egy lehetséges önvizsgálat szempontjait és alapelveit, amelyről nyilvános szakmai diskurzust kellene folytatni. A különböző szinteken jelentkező tünetegyüttesek és a vélhető okok számbavétele már önmagában is interdiszciplináris jellegű vállalkozás. Jelen írás szerzője e „csokor” összeállításához kívánt hozzájárulni.

A rendszerszemlélet jegyében az alapvetések sorában az elsők között célszerű szerepeltetni a globálkapitalizmus, benne az egyes társadalmak fejlődésére vonatkozó, jövőbeli víziók megfogalmazását, amelyeket kellően átgondolt jelen- és múltképekre kell alapozni. Ez egyszerre nyújt viszonyítási és értelmezési keretet, valamint bizonyos fogódzókat, sőt adott esetben iránytűt. E viszonyítási kereten belül fontos sarokpont az írás címében is jelzett, társadalomtörténeti távlatokban megjelenő „ideológiai ingajarat”, amely a nagy értékrendszerek változásával jár együtt. Számos jel utal arra, hogy a szociológia esetében észlelt ideológiai ingajarat csupán lenyomata a világban végbemenő változásoknak. Ennek felismerése fontos, de legalább ennyire aktuális kérdés, hogy mit tehet a szociológia ebben a helyzetben? Sodródik a folyamatok tengerében, ami természetes, de nem mindegy, hogy sodrás közben képes-e megtartani megfigyelői és helyzetmagyarázó szerepét. E szerep ellátása komoly felelősséget jelent a szociológustársadalom számára, és a jövő kérdése, hogy ennek mennyiben tud majd megfelelni.

* * *

Utószó a vita után

A témáról 2016. november 8-án rendezett vita során a hozzászólók szavakban ugyan egyetértettek abban, hogy a vitát célszerű lenne folytatni, azonban az utólagos megkeresések alapján kiderült, hogy e mögött nincs érdemi „fedezet”. Megkockáztatható, hogy nincs igazán igény a szakmában az elmélyült önreflexióra. Ez nem zárja ki, hogy zárványszerűen – itt-ott – ne lennének erre vonatkozó törekvések.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy – a társadalomtudományok számos területéhez hasonlóan – a belterjességet nagyon kevesen kívánják meghaladni, és ha erre vonatkozó némi igény meg is jelenik, akkor az elhal az egyéb elfoglaltságok árnyékában. Az ily módon kialakult helyzethez hozzájárul a viszonylag instabil intézményi háttér és a pályázati rendszereknek a tudomány stabilitását végképp aláásó szerepe, amely abból adódik, hogy a kutatáshoz szükséges források zöme egyre inkább ezekre az *ad hoc* lehetőségekre szorítkozik. Ez alapján pedig nem lehet a nagy társadalmi kérdések hosszabb távú kutatását érdemben előkészíteni és megvalósítani, illetve e témákat stabilan gondozni. Marad a „kiskérdésekre” való fókuszálás, valamint az a törekvés, hogy örüljünk annak, ha a jelenlegi helyzetet fenn tudjuk tartani. Csak reméljük, hogy eme pesszimisztikus következtetésre az élet előbb-utóbb rácsafol.

Hivatkozott irodalom

- Bródy András (1990): Mennyi az ennyi? Bevezetés a gazdasági mérés elméletébe. *Közgazdasági Szemle* 37(5): 521–537.
- Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatahoz.* (Doktori értekezés.) Budapest: ELTE TáTK. Interneten: http://tatk.elte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf.
- Harcza István (2011): Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle* 89(10–11): 1081–1097. Interneten: <http://peripato.tatk.elte.hu/csatletoltes.26>.
- Harcza István (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 231–245.
- Harcza István (2016): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata Néhány alapvetés és kulcskérdés az alternatív megközelítés jegyében. *Replika* (96–97): 173–187.
- Szalai Erzsébet (2016): A hatalom metamorfózisai. *Replika* (98): 121–140.
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármas válsága. *szocio.hu* 6(1): 118–126. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.

Abstracts

Security and Privacy

Iván Székely, Bernadette Somody and Máté Dániel Szabó: Security and Privacy: Questioning and Superseding the Trade-off Model. Part I. Theoretical and sociological approaches

This study analyses the complex relationship between security and privacy, in particular the validity of the supposed trade-off relationship, and the possibilities of superseding a virtual zero-sum game in this area. The study is divided into two major parts, which are made available in simultaneously published issues of two separate scholarly journals featuring harmonized thematic blocks of articles. The first part is available in the present issue of *Replika*, while the second part is available in the connecting issue of *Információs Társadalom* [Information Society] in both printed and electronic formats.

In Part I of the study the authors review the meanings and connotations of the two central notions, and present the characteristics and critical approaches of the trade-off model with regard to the security-privacy conflict. The possible approaches of studying this conflict are presented through the activities of a European research project, followed by the exposition of the concept and realization of a large-scale international empirical survey. From among the findings of the survey those relating to the validity of the trade-off model are discussed in detail.

Márta Szénay: SurPRISE – an irregular opinion research on surveillance, privacy and security

SurPRISE project funded by the European Union's Seventh Framework Programme organised citizen summits in nine European countries in order to collect opinions on surveillance based security technologies such as smart CCTV, surveillance drones, smartphone location, biometric identification or internet surveillance using DPI (deep packet inspection). The research was irregular compared to traditional polls, because it not only asked questions, but also provided information to participants in advance to asking the questions, making possible for them to meet different opinions about the topics covered by the research. The citizen summit also provided possibility for participants to share their opinions

with fellow citizens, mature or change it in debates in case of disagreement, and then, at the end of the summit, they could elaborate knowledge based recommendations for the local and European decision makers. This study tries to summarise what “citizens” thought about surveillance, privacy and security, and describes their main dilemmas, claims and recommendations.

Bence SÁgvári: Discrimination, transparency and accountability. Introduction to the ethics of algorithms.

For a long time the term „algorithm” was used mostly by IT specialists among themselves. In recent years, however, this term made a spectacular career in professional circles of social sciences as well as in public discourses about the future of technology and society. This was not accidental, since more and more decisional procedures of our governmental and business environment rely, partly or entirely, on various methods of machine learning. We do not take much risk when stating that this is rather the beginning of the changes. This paper explores some characteristics of the „ecosystem” built on algorithms. The „political economy of algorithms” raises important questions regarding social inequalities, discrimination, new power and information asymmetries, transparency and accountability. These questions, in light of perceived or real promises of efficiency and security, are connected to the external control and influencing of privacy in many ways. This is why these will be inevitable political, economic and social questions of the coming era.

Charles D. Raab: Privacy as a Security Value

Privacy is valued for many reasons, but there remain unexplored dimensions in its study. The powerful impetus towards security that has been evident in many countries in recent years generates further thinking about privacy, because privacy is one of the rights that is most strongly affected by the attempt to make us, our communities, our countries and our world, secure and safe. Most of the policy discourse about privacy and (or, more typically, versus) security overlooks the underlying affinity between the two. This article aims to uncover that relationship. It examines the concept of individual privacy and its common juxtaposition with what are usually construed as nonindividual interests and values pertaining to society; security is one of these.

Impoliteness and Gender Identity

Loretta Tóth: Impoliteness, Power and Gender Identity

Although certain branches of feminism (i. e. transfeminism) have attempted to abolish the perceived binary dichotomy between man/woman which connote superior and subordinate roles, due to the stereotypes which are rooted in social norms and conventions, it is noticeable that such oppositions are still vigorously present in society (e.g. blonde woman jokes). Within sociopragmatics studies which often deal with interdependent relationships between

gender identity and language, as well as (im)politeness and power, it is increasingly assumed that a correlation can be found between offensive behavior and interactional power (see Bousfield–Locher 2008). The aim of this paper is to shed light on the main common points of gender studies and (im)politeness studies. The study also makes an attempt to show that possession of interactional power is typically correlates with masculine linguistic behavior, and the use of these linguistic tools may have a more offensive effect if the speaker is a woman.

Weber's Geography

Zoltán Ginelli: The West and Only the West: The Geography of Weber's Spirit of Capitalism

According to Max Weber's famous hypothesis in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, the „rational” economic behaviour inherent in ascetic protestantism has ultimately paved the way for the spirit of capitalism to develop exclusively „in the West, and only on Western soil.” This study argues that deeply integral to Weber's scientific hypothesis were his understandings of Western modernity, his moral and political meta-narrative, and his geographical preconceptions. Especially the latter two have been largely overlooked by Hungarian sociologists. Following from these, the article presents a geographical perspective of Weber's arguments on the „inner” spiritual differences between „East” and „West” with regard to religion, the state, the city and „outer” geographical conditions. However, in contrary to a „homogenous” capitalism, Weber extended this concept both historically and geographically, and made distinctions between „rational” and „irrational” capitalisms, and several „varieties” of capitalism, apart from the modern capitalist „spirit.” This led to confusion in his historical analysis, and supported his imperialist agenda by de-emphasizing colonial capitalism in Western development and disregarding non-Western forms of capitalism. The aim of this study is to provide some preliminary critical remarks on the contradictions and biases of Weber's often praised world historical method, and to argue for more geographical sensitivity in understanding his arguments. This critique of Weber's arguments presented here is continued in the next part of this study.

Knowledge of Practical Value and Cultural Anthropology

Carole E. Hill and Marietta L. Baba: Global Connections and Practicing Anthropology in the 21st Century

This chapter examines the major themes in the chapters that compromise this volume by discussing how the practice of anthropology across nations and regions of the world is changing as a result of globalization. Several themes are delineated that reflect a unity of purpose and concern about the development and structure of practicing and policy anthropology in the 21st Century. Divergent viewpoints among the chapters are also examined. Through comparing and contrasting the major points of the chapters, four major intercon-

nected themes are discussed. They are: 1) local/global transformations: challenge to the traditional, 2) the power of practicing anthropology in local/global contexts, 3) academic and practicing transformations, and 4) the closing gap between colonized and colonizer nations. These themes have important implications for the future of global practice and present challenges to the organization and uses of the products of anthropological inquiry.

Replies

Szilvia Mehring-Tóth: A Reply to „Big Data and Sociology”, or a Chance Meeting of a Methodological Paradigm and a PhD Research

Our digital world produces such amounts of data that is beyond our imagination. A group of sociologists and data researchers define this as the Big Data phenomenon and regard it as a new possibility of knowledge. Others, though, emphasize the doubts and the limitations of using “Big Data”. This interdisciplinary approach was summarized in a 2015 thematic issue of *Replika*, the statements formulated there are confronted here in form of a case study. A “metadata” generated in the national public administration containing the local representatives and a PhD research concept form the basis of the discussion. The database used is classified as a Big Data phenomenon in the broad sense of the term, and the possibilities and limitations of scholarly usage of generated data are evaluated by the research results.

István Harcsa: Sociology in Crisis or ‘Ideological Shuttle from One Trap to an Other’

This article is a reaction to Iván Szelényi’s critical analysis concerning „The triple crisis of sociology”. It seems that those who share Szelényi’s view on the actual symptoms of a sociology in crisis are in minority within the discipline. However, the author of the present article, while putting forth other emphases and analysing the problems in a broader context than Szelényi does, is one of them.

Dividedness in this question should not surprise anyone, as we believe that whether one considers these problems as signs of a crisis or rather as the normal functioning of sociology is a matter of one’s viewpoint. The author of this article argues that the problem solving and reflexive capacities of sociology have been deteriorating.

Szerzőink

BABA, MARIETTA L.

kulturális antropológus, professzor emerita, Michigan State University, Department of Anthropology (East Lansing, Michigan, USA)

GINELLI ZOLTÁN

kritikai geográfus, tudománytörténész, PhD-hallgató, ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola (Budapest)

HARCSA ISTVÁN

statisztikus, Fényes Elek Társadalomstatisztikai Egyesület (Budapest)

HILL, CAROLE E.

kulturális antropológus, professzor emerita, Georgia State University, Department of Anthropology (Atlanta, Georgia, USA)

MEHRING-TÓTH SZILVIA

PhD-hallgató, PTE BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

CHARLES RAAB

a politikatudomány professzora, University of Edinburgh (Edinburgh, Egyesült Királyság)

SÁGVÁRI BENCE

tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, kutató, IBS (Budapest)

SOMODY BERNADETTE

alkotmányjogász, Eötvös Károly Intézet (Budapest); ELTE (Budapest)

SZABÓ MÁTÉ DÁNIEL

alkotmányjogász, Társaság a Szabadságjogokért (Budapest)

SZÉKELY IVÁN

társadalmi informatikus, OSA Archívum (Budapest), BME VIK (Budapest)

SZÉNAY MÁRTA

senior kutató, Kantar Hoffmann (Budapest)

TÓTH LORETTA

PhD-hallgató, BCE Társadalomtudományi Kar Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola (Budapest)